

નિવેદન

સામાન્ય જ્ઞાન-માહિતી આપતા પુસ્તકો તૈયાર કરી-પ્રાવી ગટ કરવાની ઇચ્છા તો ૩૫ વર્ષથી મનમાં પડેલી હતી ૧૯૪૫ માં ગાંધી-ક્રીષ્ના મત્રણા ' અને એ પછી 'આમામ' 'સિધ' 'મંદદ' અભિપ્રતિજ્ઞાને અતે ' 'અનો દિલ્લી' વગેરે પુસ્તકો લખ્યા અને ગટ થ્યાં. લોકોએ તેને સારો આવકાર પણ આપ્યો, પરંતુ વ્યવસ્થાત આટલે નિયમિતરૂપે લેખન-પ્રકાશન કરવાનું બની શક્ય નહિ.

પત્રકારત્વમાં દાખલ થયે ૧૪ વર્ષ થયા આ વર્ષોમાં જવાબ-દારીભર્યું કામ કરતાં ધણુ જોવા, જાણવા, સમજવાનું મળ્યું. મૂળ ધણુ એવી ભાવના તો હતી જ અને કંઈક પ્રયત્નો પણ કર્યા હતા એટલે રાજકારણના ગંગા પશ્ચાતા અને ઘેરા બનતા એ ભાવના બળવાન બની છે અને તેના ફલસ્વરૂપ આ પ્રકાશનમાળાનો પ્રારંભ થયો કે પ્રકાશનની યોજના અને રૂપરેખા અન્યત્ર આપેલા છે.

આ પુસ્તકમાં આપેલી માહિતી માટે અનેક પ્રકારની સામગ્રીનો ઉપયોગ કર્યો છે શક્ય ત્યાં સુધી સત્તાવાર માહિતીનો જ આધાર લેવાયો છે અને પુસ્તકોને સર્વોપયોગી તથા અદ્યતન બનાવવાની દૃષ્ટિ રાખી છે મને આશા છે કે શુભરાતી પ્રજા આ અને આવા જ બીજા પ્રકારનો ઉપયોગી ગ્રંથો આવકારશે.

મેળના

જનતા આર્થિક, નૈજકીય અને જીજ્ઞ પ્રકારના પ્રવાહો જાણવા-સમજવાની લોકજિજ્ઞાસા પ્રતિષ્ઠિતિ વધતી જાય છે. આપણે ત્યાંના વર્તમાનપત્રોનો વિકાસ અને સામાન્યજનની તે વાંચવા માટેની વધતી જતી શક્તિ તેના પુરુષાર્થ છે. આને આરે જાણુ બધું જાણવા-સમજવાની જૂથ પ્રગટી છે. વિશેષમાં, દેશ અને દુનિયાના પ્રવાહોનું જ્ઞાન નિત્યના જીવનવ્યવહારમાં પણ જરૂરી મર્ધ પડ્યું છે. આપણી દેશ લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યો છે. આ પદ્ધતિનો પાયે સામાન્ય લોકોના જ્ઞાન ઉપર મંડાયેલો છે. લોકજિજ્ઞાસાની સફળતા માટે અને એ તંત્રને જનહિતકારી બનાવવા માટે જનતાનાં - સર્વ વર્ગોએ આવશ્યક વિષયોનું સાધારણ જ્ઞાન મેળવવું જ જોઈએ.

લોકજિજ્ઞાસા ખૂબ તીવ્ર છે. જનાવો પાર વિનાના અને છે, દુનિયાના પ્રશ્નો વધુ ને વધુ જટિલ બનવા જાય છે; આપણી પ્રજાનું સામાન્ય જ્ઞાન પ્રમાણમાં ઓછું છે, જનપત્રોમાં આવતા સમાચારો અને વિચારોને પૂર્ણપણે સમજવા માટે જ્ઞાન-માહિતીની જ જરૂરિયા હોવી જોઈએ તેનો અભાવ છે. આ ખામી કંઈક અંશે નિવારવાનો 'અભિનવ ભારત પ્રકાશન'નો હેતુ છે. સામાન્ય જનને નજર સામે રાખીને દેશ અને દુનિયા વિષેની આવશ્યક માહિતી, મહાન જનાવોની પૂર્વજરૂરિયા ને સમીક્ષા, નજીકના બહિષ્યમાં હિંદુસ્તાન સવાલો અંગેનું સાધારણ જ્ઞાન, વ્યક્તિ, સમાજ અને રાષ્ટ્રના જીવનને જોઈને રીતે રમણતા સવાલો વિષે સાદા મંજી વિચારો વિગેરે જમા કરવાનો આ પુસ્તકમાળાનો હેતુ છે.

એક વર્ષમાં કુલ ૧૨ પુસ્તકો પ્રગટ કરવાનાં છે. દરેક પુસ્તક ૧૨૦ થી ૧૫૦ પાનાંનું હશે. પુસ્તકોની માહિતી અન્યત્ર આપેલી છે.

પ્રકાશક : એક રૂપિયો

વાર્ષિક લવાજમ : ટપાલ અર્થ સહિત

દેશમાં : રૂ. ૧૦-૮-૦ : પરદેશમાં સિલિંગ ૧૧

અપરેખા

୧ ନୂତନ ଭାରତୀୟ ଦର୍ଶନ

ભારતની વર્તમાન સ્થિતિનું પ્રમાણભૂત આંકડાઓ સાથેનું ચિત્ર.

२ भारतनां राजयोगी रचना

ભારતનાં ૨૬ રાજકીય એકમોની સચનાથી માંડી આજની સ્થિતિ.

३ राक्षसीनी पुनर्घटनाना प्रश्ने।

ભારત સરકારે નીમિષે કચ્છ સત્તાધારી પચને સોંપાયેલા મુદ્દાઓની તલસ્પર્શી ને માહિતીપૂર્ણ સમીક્ષા.

४ उत्तर भारतनां सांख्यधामे।

उत्तर भारतनां ऐतिहासिक सांध्यभाभेनां आधारक परिचय.

૫ ભારતના રાજકીય પક્ષો

કેમિસ, પ્રજા સમાજવાદી, સામ્યવાદી, હિંદુ મહાસભા અને ખીન અને નાના મોટા રાજકીય પક્ષોનો વિરુદ્ધ પરિચય.

१ महाशुभवत्

અચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત તથા જુદા જુદા ગુજરાત વિષે માહિતી,
રાજ્યની ખનિજોનામાં તેનું સ્થાન, ગુજરાતની સમસ્યાઓ.

७ मृदङ्ग सुंयय

મહાનગરી મંબળને સર્વદેશીય પરિચય, તેનું સંભવિત ભવિ.

'ଫିଶାଲ' ଓ ଯନ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ଶାନ୍ତ କରିବା

સ્વતંત્ર સારવતની સિદ્ધિઓ અને પામીઓ, અનુવાણાં ને અધારાં.

૬ જગતની બે બાવણીઓ.

સમગ્ર જ્ઞાનવન્નતનુ' સારિ જેની સાથે સઠજાયેલ છે તે શરિયા-
અમેરિકા અને તેમની નીચેના દેશોના બળાખળને. પશ્ચિમ.

૧૦ ભારતની સરહદો અને સંરક્ષણ

આપણી વિશાળ સરહદો અને સરહદોના પ્રશ્નની અભ્યાસપૂર્ણ સમીક્ષા તથા પ્રત્યેક નાગરિકે સમજવા જેવી જરૂરી માહિતી

૧૧ ભારત-પાકિસ્તાનના સંબંધો

આવડે તથા પાકિસ્તાનને મૂળવત્તા ને અકળાવતા બધા જ પ્રશ્નો વિશે અધ્યતન માહિતી અને તેનું વિવેચન.

१२ दक्षिणु भारतां सौंदर्यधामे।

દક્ષિણ ભારતનાં ઐતિહાસિક અને વિશિષ્ટ સ્થાનેશો પરિચય.

૧૩ આપણું ન્યાયતાંત્ર

ન્યાયવત્રની રચનાનું સંપૂર્ણ ચિત્ર, એની ખૂબીઓ અને ખામીઓ

૧૪ જીવનના આધારરુપો

માનવીની પ્રાથમિક જીવિયાત-અન્ન, વસ્ત્ર અને આશ્રય આ વિષે દેશની આજની સ્થિતિ અને ભાવિની આગામી નિરાશા

૧૫ એશિયાની ગંભીર સમસ્યા

એશિયા ખંડની જટિલ અને ગંભીર સમસ્યાઓનો પરિચય

૧૬ આફ્રિકાનો ઉદ્ભવો લાવા

સહીએથી નિકામ પેઢેડો અને હોર ભગેનો આફ્રિકાનો વિશાળ ક્ષેત્ર છે, શું કરશે તેની વિગતવાર માહિતી

૧૭ સર્વોદયની સાધના

નાધીદ્રષ્ટિએ ચલતી બુદ્ધિ વાટે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય

૧૮ આપણા ઉર્જાઓ નાના ને મોટા

આપણા સર્વ પ્રકારના ઉર્જાઓ વિષે માહિતીપૂર્ણ આકાશગોળ, તેનો બૃહદ્ભવ વગેરે માનકાળ અને સંભવિત ભવિષ્યકાળ

૧૯ ભારતની વિદેશનીતિ

અવતર ભારતના વિદેશી સાથેના સંબંધો, સંધીઓ, કન્ફરન્સ, એક્ઝામ્પ્લો, વિશ્વરાજકારણ વગેરેનો પરિચય

૨૦ માહિત્ય, સંસ્કાર અને શિક્ષણ

ભારતીય સાહિત્ય સંસ્કૃતિ, મિશ્રકુળો, વર્તમાન સ્થિતિ

૨૧ વિદેશમાં ભારતવાસી

જમતના દેશોમાં વસતા ભારતવાસીઓની કષ્ટોગી માહિતી

૨૨ રાષ્ટ્રીય મંથન

દેશની સંપત્તિનો અંદાજ, નિરોપતાઓ અને મર્યાદાઓનો પરિચય

૨૩ બૂલાયેલા બાકુઓ

ખધારાભર્યા હોમને ખાસ હક્કો આપવામાં આવ્યા છે તે પછત્ત ભવિષ્યના જીવનનું સમગ્ર દર્શન અને ઉત્થાનના ક્ષેત્રો

૨૪ આર્થિક વિકાસની દૃષ્ટિ

આર્થિક વિકાસની રોજબરોજ, આજ સુધીનો અનુભવ

પહેલાવર્ષમાં આઝાદી ૧૨ પુસ્તકો પ્રગટ થશે

અનુક્રમ

નિવેદન	૩
યોજના	૪
૧૫૬૫	૫

૧૫૬૫ ઇતિહાસ	૧-૨૦
-------------	------

આર્યોનું આગમન, વેદસંસ્કૃતિ મૈત્ર્ય ને ગુપ્ત અમલ, રાજપુત
રાજ્યો, અધ્યાત્મ અમલ, ધર્મવિભૂતિઓ, મોગલ સામ્રાજ્ય,
દક્ષિણ દિલ્હીના કંપનીનો પ્રવેશ, અંગ્રેજોનો રાજવહીવટ,
૧૮૫૭, સત્યાગ્રહની પૂર્વપીઠિકા

૧૫૬૫ સંઘાત	૨૧-૩૪
------------	-------

આધીન આગમન, લોકનૃતિ, સત્યાગ્રહના આદેશનો,
મુસ્લીમ લીગ, પૂર્ણ સ્વરાજ્યનો કસબ, દાદીદુર, કોમી ચૂકાદો,
પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય, વિશ્વધુલ, આગર ક્રાંતિ, આઝાદ દિલ્હી ફોર્સ,
'ઈન્ડિયન મિશન,' પાકિસ્તાનનો સ્વીકાર, સુક્તિ.

૧૫૬૫ સંઘાત	૩૫-૪૩
------------	-------

જુદ-અરોહ, મુસ્લીમ રાજ્યકાળ, મોગલ સમ્રાટો, 'દાસીનું'
સુખ, અંગ્રેજી વ્યાપારીઓ મોટે ભાગે રાજ્યના નુકસાન, સ્વા-
મીનતા સત્રમ, રાષ્ટ્રીય મદારસા બંધાવ, અસ્પર્શતા
આદેશનો, કોમી ચૂકાદો, પરિષદો ને મત્રાઓ, બંગલા ને
આગર, નકશા.

૪. સ્થાન વર્ધની સાધના

૪૪-૫૭

રાષ્ટ્રદેવનું દેહન, નિર્વાસિતોની સમસ્યા, વિધાસતોનો પ્રમ, જુનામઠ ને દેવસાબદ, કારમીર વિદ્વીનીકાર, સ્થાવરના વિદેશી સંબંધો, નવ બધારણ, ચૂંટણી, આર્થિક વિકાસ, વર્તમાન પરિસ્થિતિ

૫. વસતી અને વિસ્તાર

૫૮-૭૧

વિસ્તાર, સીમા, વસતી રાજ્યવાર, વસતીવિસ્તાર, ધધાવાર, શહેર અને ગામડા, વસતી કૃષ્ટિએ, અવસાથની કૃષ્ટિએ, પુરબો ને સ્ક્રીઓ, નાનમત્સ, શહેરોનું બેચાણ.

૬. ભારત સંઘ

૭૧-૮૪

ભારતનું બધારણ, મુળભૂત અધિકારો, સઘ કારોબારી ને સંસ્થા, પ્રધાનમંડળ, રાજસભા, લોકસભા, સંઘના ધારકો રાજ્યો, સઘ-રાજ્યના સંબંધો, રાષ્ટ્રપ્રતીક, રાષ્ટ્રધ્વજ, રાષ્ટ્રગીત, ભૂગોળો, ન્યાયવત, સંસ્થા

૭. લોકસાહીતો મહાપ્રધાન

૮૬-૧૧૪

પુખ્ત મત્તાધિકાર, ચૂંટણીના પરિણામો, રૂઢ મતલખ્યા, લોકસભામાં પસંવાર કિયતિ, ઉમેદવારોની સંખ્યા, જીમ વેલી, અનામતો, રાજસભા, રાજ્યોમાં પસંવાર પસંજામ આકલી પંચનો નિર્ણય.

૮. આવશ્યક માહિતી

૧૧૬-૧૪૬

પરવર્ષીય આયોજન, વિગતની રૂપરેખા, કૃષિ, નાનસિંચન રોજનાઓ, ખનિજસંપત્તિ, આર્થિક વિકાસ, કેલ્ને, વડાણવડુ, વિમાન અવહાર, રસ્તા, વાર-ટપાવ, ટેલિફોન, રેડીઓ, કિલ્મ, વર્તમાનપત્રો, નિશાણ, સ્વાસ્થ્ય.

૯. તાજ હેતમ

૧૫૦-૧૫૭૮

નવ અદ્યક્ષ, પેટા ચૂંટણીઓના પરિણામો, ત્રાવણકોર-કોચીની ચૂંટણી, પરિચય સંબંધી ચૂંટણી.

૧. પૂર્વ ઇતિહાસ

ભારતમાં આર્યોનું આગમન થયું તે પૂર્વે ઘણાં વર્ષો પહેલાં સિંધુની સંસ્કૃતિ શિખરે પહોંચેલી હતી અને તેની સમકાલીન સંસ્કૃતિઓમાં અગ્રસ્થાને હતી; છતાં જે સંસ્કૃતિને આપણે ઝોળખીએ છીએ અને જેનો આપણને વારસો મળ્યો છે, એની ઇમારતનો પાયો આર્યોએ જ સુદૃઢ કર્યો અને એનું લબ્ય મહાલય પણ તેમણે રચ્યું. વેદ અને ઉપનિષદના સર્જનો દ્વારા તે કાળના માનવીએ પોતાની અસાધારણ બુદ્ધિપ્રતિભા અને મહાન સમતોલ શક્તિનો એક પરિચય આપ્યો છે એમ કહી શકાય. એમાં સત્યની જિજ્ઞાસા હતી અને માનવીની ઐશ્વર્ય પામવાની શક્તિનો સ્વીકાર હતો. એ સંસ્કૃતિમાંથી ઉદ્ભવતી સરળ જીવનપ્રણાલી અને વર્ણશ્રમધર્મના પાલન દ્વારા એક પ્રકારની સામાજિક સ્થિરતા અને સંવાદિતા સ્થાપી શકાયાં. આ ઉપરાંત મહાન અને ઓઝસ્વી પુરુષોએ વ્યક્તિગત રીતે પણ સંસ્કૃતિ અને માનવની વિચારસરણી પર મોટો પ્રભાવ પાડ્યો. રામાયણ અને મહાભારત જેવાં મહાકાવ્યો તથા ભગવદ્ગીતા જેવા અમૂલ્ય તત્ત્વગ્રંથો પણ આ સંસ્કૃતિનું દર્શન કરાવવામાં

તેમજ તેને ઘડવામાં મોટો ભાગ રાખ્યો છે. આ સંસ્કૃતિમાં રહેલી તાકાતને પરિણામે, ભારતીય પ્રજાની ધીમે ધીમે અવનતિ થયા પછી પણ એમાં એક એવી સમર્થ શક્તિ અને બળ રહ્યાં કે એનું સમગ્ર રીતે કાર્ય હાજો પતન થયું નહિ. ઘોર અંધકારમાં પણ એની સંસ્કૃતિજ્યોતના અંધકારા દેખાતા રહ્યા છે.

ધીમે ધીમે સામાજિક વિસંવાદો વધવા લાગ્યા. કાર્યની સરળતા ને વ્યવસ્થા માટે જે મેળના કરવામાં આવી હતી તેમાંથી ઊંચનીચના લેદભાવ વીધ ગયા અને કર્મ કરતાં જન્મનું મહત્ત્વ વધારે લેવાયું. જ્ઞાનને બદલે કર્મકાંડમાં લોકો સંતોષ લઈ રહ્યા હતા. એ વખતે, જૈનધર્મ અને ત્યાર પછી બૌદ્ધધર્મે પ્રગટાવેલી નવી ચેતનાએ લોકોમાં જાગૃતિ આણી. એ ધર્મોમાં વર્ણલેદને અભાવ હતો અને લોકગમ્ય રીતે એના સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ થયું હતું, આથી જનને પંથનો ઠીક ઠીક પ્રચાર થયો. બૌદ્ધધર્મ તો અન્ય રાષ્ટ્રોમાં પણ ફેલાયો. ભારતીય સંસ્કૃતિએ એક નવો ધબકાર અનુભવ્યો અને તે કંઈક અંશે વિશુદ્ધ પણ બની.

ભારતની પડતાતી સામાજિક તાસીર સાથે 'રાજ્ય-વ્યવસ્થા પણ ધીરે ધીરે બદલાઈ રહી હતી. ઇતિહાસે ભારત પરના આક્રમણોમાં નોંધેલું અયમ આક્રમણ એસિરિયાની રાણી સેમિરામીસે કર્યું હતું. ત્યાર પછી કેટલાંક બીજાં આક્રમણો થયા. સિંહદરના હુમલા વખતે સંસ્કૃતિ તેના વિકાસની અતિ ઉચ્ચ કક્ષાએ હતી. આ આક્રમણોથી ભાર-

તના પ્રજાજીવનની સ્થિરતાને કશી આંચ આવી નહિ. ત્યાર પછી શક, હૂણુ જેવી અસહ્ય ગણાતી જાતિઓના હુમલાને અંતે પણ ભારત છેવટે વિજયી નીવડ્યું, વધુ સગઠિત બન્યું અને પરદેશીઓ ભારતમાં જ વસવાટ કરીને અહીંના લોકો સાથે ભળી ગયા.

લગભગ એક હજાર વર્ષ સુધી આવેલા મૌર્ય અને ગુપ્ત રાજ્યઅમલ દરમિયાન ભારતે સુવર્ણકાળના દર્શન કર્યાં. મહાન સમ્રાટ અશોકના સમયમાં એનું રાજ્ય સૌથી વધુ વ્યાપક હતું. ભૂતકાળમાં ભારતે સહુથી વધુ એક્ય ને સંગઠનનો અનુભવ કર્યો હોય તો તે અશોકના સમયમાં જ. વિદ્યા, સાહિત્ય, કલા અને સ્થાપત્યના વિકાસ ઉપરાંત સામાજિક સુવ્યવસ્થા અને પરરાષ્ટ્રો સાથેના વ્યાપારી ને સાંસ્કૃતિક સંબંધો ભારતને માટે ગૌરવજનક બની રહ્યા. આ એ જ સમય હતો જ્યારે તક્ષશીલા, નાલંદા ને કાશીની વિદ્યાપીઠો રાષ્ટ્રને ખૂણેખૂણેથી જ માત્ર નહિ, પરદેશથી પણ આવેલા લાખો વિદ્યાર્થીઓથી ગૂંથા બેઠતી. વિદેશના યાત્રીઓ અહીંના વૈભવ અને સર્વાંગી પ્રગતિ બોધને અત્યંત પ્રભાવિત બનેલા હતા. આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક જાહોજલાલીનો એ મધ્યાહન કાળ હતો.

સાતમી સદી સુધી આ સ્થિતિ રહ્યા પછી, ધીરે ધીરે ભારત નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર રાજપૂત રાજ્યોમાં વહેંચાઈને છિન્નભિન્ન થતું ગયું. રાજપૂતોમાં સાહસ, શૌર્ય ને સ્વાર્થ-હુના ગુણો હોવા છતાં કલ્પનાશીલતા અને ભાવિને જોઈ શકે તેવી દ્રષ્ટિ તેમની ખાસે ન હોવાથી, એકતાનું તત્વ

ઉત્તરોત્તર વિચ્છિન્ન થતું ગયું અને સામંતશાહીનો યુગ શરૂ થયો.

આ સમયે, મહંમદ પેગંબરે સ્થાપેલા નવા ઈસ્લામી ધર્મ અને એને માટેનાં ધર્મયુદ્ધો પછી અરબી પ્રજામાં નવપ્રાણનો જાણે સંચાર થયો હતો. અરબી સંસ્કૃતિ આજસુ મરડીને બેઠી થઈ. ગ્રીક ફિલ્સોફીની અસર નીચે આવેલી આ પ્રજામાં બુદ્ધિ ને જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા લીધે બની બિટી. આ પહેલાં પણ ભારતને એ દેશ સાથે વ્યાપારી સંબંધો હતા જ. હવે એ સંબંધો બૌદ્ધિક વિનિમયની કક્ષા પર વધુ ગાઢ બન્યા. ગણિત, વૈદક, ખગોળશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર વગેરેમાં આરબો ભારત પાસેથી ઘણું શીખ્યા. ભારતે પણ એની પાસેથી ઘણી વિદ્યાઓ મેળવી. બંને સંસ્કૃતિ પરસ્પરના નિકટ પરિચયમાં આવી અને એના સુમિલનમાંથી એક ચોક્કસ સ્વરૂપવાળી વિકાસશીલ સંસ્કૃતિ ભારતમાં સર્જાતી ગઈ. આરબો પાસે નવા ધર્મની શક્તિ અને આત્મવિશ્વાસ સારા પ્રમાણમાં હતા. તેમણે સિંધ છતી લીધું હતું ને ત્યાં લગભગ દોઢસો વર્ષ સુધી એમને અમલ ચાલ્યો.

શુપ્ત સમયના અંત પછી ભારતમાં કોઈ એકચર્ચા દે મધ્યવર્તી સરકાર રહી નહિ. નાનાં નાનાં રાજપૂત રાજ્યોમાં ભારત વહેંચાતું ગયું. રાજપૂતોમાં અદર અંદર કુસંપ અને ઈર્ષ્યા વ્યાપેલાં હતાં. આથી અકબરના આક્રમણે સામે તેઓ લાંબો સમય ટકર ઝીલી શક્યા નહિ. મહંમદ ગઝનીએ વારંવાર ભારત પર ચડાઈ કરી અને તેનાં મંદિરો તથા

સમૃદ્ધિ લૂંટયા. એના વિજયે તથા રાજપૂતોની સંકીર્ણ દૃષ્ટિ અને સ્વાર્થાધતાએ ત્યાર પછીનાં આક્રમણો માટે દાર ખુલ્લાં કરી દીધાં. રાજકીય દૃષ્ટિએ એ આક્રમણોની તાત્કાલિક કશી ભારે અસર ઉપજી નહિ, પરંતુ ભારત ધીમે ધીમે નિર્બળ બનતું ગયું. આમ છતાં તેનું આંતરિક પ્રભાવન આ આક્રમણો કે રાજકીય પલટાની વચ્ચે પણ સ્થિર રહ્યું. આનું કારણ તેની સામાજિક જીવનવ્યવસ્થામાં હતું.

લાંબા સમય સુધી અફઘાનો અને રાજપૂત રાજાઓ વચ્ચે ઘર્ષણ ચાલ્યા પછી, ૧૩ મી સદીમાં પહેલીવાર કુતુબુદ્દીન મુસ્લિમ રાજ્યકર્તા તરીકે દિલ્હીની ગાદી પર બેઠો.

મુસ્લિમોને વિજયી થવા માટે રાજપૂતોના કુસંપ અને અલગ પડી ગયેલાં જુથો ઉપરાંત જીભ પણ થોડાંક કારણો હતા. ઇસ્લામધર્મના સંતો, ફકીરો ને પીર હરવેશોની સાદાઈ ને સરળતાથી હિંદુ પ્રભાવે તેનો આદર કર્યો હતો. નાની નાની જ્ઞાતિઓ અને સંપ્રદાયોમાં વિભાજિત થયેા હોવા છતાં હિંદુધર્મ વિશાળહૃદયી હતો ને તે સુખ્યત્વે વેદધર્મી હોવા છતાં તેણે જૈન ને બૌદ્ધધર્મને અમુક અંશે પોતામાં શમાવી લીધાં હતાં. ધાર્મિક સહિષ્ણુતાને કારણે ઇસ્લામને પણ તેણે આવકાર આપ્યો હતો, પરંતુ એ ધર્મમાં, રાજ્યવહીવટ બદલાતાં જળરદસ્તી ને અનૂનનું તત્ત્વ દાખલ થયું ને પરિણામે જે ધર્મો વચ્ચે કટુતાની લાગણી ઉદ્ભવતી ગઈ.

આ મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓ કોઈ વ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્ર સ્થાપી શક્યા નહિ. હિંદુઓ પર તેમણે અન્યાય ગુજાર્યો

અને તેમને રાજ્યવહીવટથી તદ્દન વંચિત રાખ્યા. દેશવહી પ્રત્યે તેમણે દુર્લ્લેખ કરેલું. ભારત સમૃદ્ધ દેશ હોવા છતાં તેની આર્થિક પ્રગતિ થઈ શકી નહિ. હંમેશના ઉપયોગની વસ્તુઓના ભાવ ખૂબ નીચા હતા એટલે પ્રજા ગરીબ થતી જતી હોવા છતાં એના અસતોષે કદી વિદ્રોહનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું નહિ, પણ ભારતનો જીવનસ્રોત થીજી જતો હોય એવું લાગ્યું. મુસ્લિમ રહેણીકરણની અસર ઉત્તર ભારત પર વધુ થઈ અને પંડાનેા ખૂરો રિવાજ દાખલ થયો, આ સમયમાં કોઈ પણ પ્રગતિ થઈ હોય તો તે સાહિત્યના વિષયમાં. પ્રાતિક ભાષાઓનો વિકાસ થયો અને, પહેલીવાર ચોક્કસ ઇતિહાસ લખવાની શરૂઆત થઈ.

૧૫ મી સદી સુધી ભારતની આ સ્થિતિ રહી, આટલી બધી વિષમતાઓ અને ઝંઝાવાતો વચ્ચે પણ આશ્ચર્યજનક રીતે પ્રજાનું સામાજિક જીવન સુરક્ષિત રહ્યું હતું. જેમાં કોઈ ખાસ વિધિ કે સાધનોની જરૂર નહોતી અને સમજણમાં જે સરળ હતો એવા મુસ્લિમધર્મના પ્રચાર સામે હિંદુધર્મે ટકવાનું હતું. આ માટેના પ્રયત્નો છેક આઠમી સદીથી શરૂ થયા હતા. કુમારિલ ભટ્ટ અને ચંકરાચાર્ય જેવી તેજસ્વી વિમૂર્તિઓએ જીજ્ઞાસુ થઈ ગયેલા હિંદુધર્મને પુનરુદ્ધાર કર્યો અને દેશને સચેતન કર્યો. તેમના પછી રામાનુજ અને વલ્લભાચાર્યે પણ ધર્મની મથાલને જીવંત રાખી. પાછળથી બે ધર્મો વચ્ચેની પહોળી થતી જતી ખાઈને પૂરવામાં ને પ્રજાને પ્રેમ અને સમભાવને દોરે એકત્રિત કરી રાખવાનો જેમણે પ્રયાસ કર્યો, એમાં રામાનંદ અને એમના

શિષ્ય કળીર મુખ્ય હતા. હિન્દુ-મુસ્લિમ લેદને 'મીટાવી ઇશ્વરપરાયણ થવાનો ઉપદેશ કળીરે તેના સરણ, હૃદયગમ્ય, લલિત ભજનો દ્વારા આપ્યો. હિન્દુ-મુસ્લિમ ઐક્યનો તે પ્રથમ ઉદ્ગાતા હતો. કળીરના શિષ્ય નાનકે શીખધર્મની સ્થાપના કરી. મહારાષ્ટ્રમાં સંત નામદેવે અને પાછળથી શુજરાતમાં પ્રેમદીવાની મીરાંએ તથા બંગાળમાં ચૈતન્યે માનવ માનવ વચ્ચેના લેદલાવને સમાવી પ્રેમધર્મને સ્વીકારવાનો સંદેશ પ્રજાને આપ્યો.

અફઘાન રાજ્યકર્તાઓ પાછળથી નબળા નીવડ્યા. એમનો વહીવટ તૂટું તૂટું થઈ રહ્યો હતો. એ સમયે ઉત્તર તરફથી તૈમુર લંગ ભારત પર ચડી આવ્યો. ભારતે નિહાળેલા આક્રમણોમાં આ આક્રમણ અત્યંત ખતરનાક નીવડ્યું. જે જે પ્રદેશ પર તૈમુરે પગ મૂક્યો તે પ્રદેશોને તેણે ઉજાડ બનાવી દીધો. દિલ્હીની સલ્તનત કંડણ રીતે ભાંગી ગઈ. તૈમુર થોડો જ વખત રહ્યો પણ એટલો સમય ઉત્તર ભારત માટે મહાન આપત્તિરૂપ પૂરવાર થયો. એના ગયા પછી દુષ્કાળ ને રોગ વ્યાપક પ્રમાણમાં ફાટી નીકળ્યા. આ આક્રમણમાંથી ભારત પુનઃ ભવિત થાય ન થાય ત્યાં તો બાબરે તેની પર હુમલો કર્યો અને એના વિજયથી મોગલ સામ્રાજ્યની શરૂઆત થઈ.

અફઘાનો આવ્યા તે પહેલાં ભારતનો રાજ્યવહીવટ મોટે ભાગે ગ્રામપંચાયતો દ્વારા ચાલતો એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી હકીકત છે. હિન્દુ ધર્મમાં સમાજવ્યવસ્થા સમુહ ઘટકો પર ચલાયેલી હતી. વ્યક્તિને તેમાં ગૌણસ્થાન હતું. ગ્રામ

પંચાયતો સ્થાનિક વહીવટમાં મહેકરો સ્વતંત્ર હતી અને તેનો ન્યાય નિષ્પક્ષપાતી તથા સર્વમાન્ય રહેતો. મધ્યસ્થ સત્તા તેમાં કોઈ વિશેષ કે દરમ્યાનગીરી કરતી નહિ. દેખીતી રાજાશાહીના વહીવટ નીચે લોકશાસન આવતું હતું. પરંતુ વારંવાર થયેલા આક્રમણો, દમન, છાકરી બળ પર શાસન અને અસ્થિર રાજ્યતંત્રને કારણે સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ થતાં આ શ્રામસમાજોની કાર્યક્ષમતા ને સ્વતંત્રતા ઓછાં થતાં ગયાં. અશ્વધાનો કે મોગલોએ પરંપરાથી જે વ્યવસ્થા ચાલી આવતી હતી તેમાં દખલ કરવાનું સુનાસિબ નહોતું માન્યું. પરંતુ એની સૌથી વધુ દુર્દશા તો અંગ્રેજોના વહીવટ નીચે પડી. અને અંગ્રેજ અમલ જામતાં લોકશાસનના સુંદર નમુનારૂપ આ શ્રામપંચાયતોની વ્યવસ્થાનો અંત આવી ગયો.

મોગલોના આગમનથી ભારતમાં નવો યુગ શરૂ થયો. મોગલો અશ્વધાનો કરતાં વધુ આગળ વધેલા હતા. અશ્વધાનો કે મોગલોની નેમ ભારતને લૂંટીને પોતાનો દેશ સમૃદ્ધ કરવા કરતાં, અહીં જ રહીને પોતાનું સામ્રાજ્ય વધારવાની હતી. આથી ભારત છતીને તેઓ અહીં જ રહ્યા અને પોતાનો ધર્મ ખોયા વિના ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ભળવાનો ઓછોવત્તો પ્રયાસ તેમણે કર્યો. બાબર કાબૂલથી આવ્યો હતો અને ત્યાં ઇરાનની પ્રગતિશીલ સંસ્કૃતિની અસર હતી. આથી ભારત તેને જોઈએ તેટલું સુંદર લાગ્યું નહિ. દિલ્હીના રાજમહેલના અરખામાં બિલો તે પ્રાણીવાર કાબૂલની ધરતી અને ત્યાંના ફળદ્રુપતાને ઝંખતો !

બાબરે ભારતમાં મોગલ સામ્રાજ્યને પાથર્યો. તાજે. તે

હિંમતવાન, કાળેલ રાજકર્તા અને સ્વમશીલ હતો. ભારતની સાથે ભારતી પ્રજાનું હૃદય જીતવાના પણુ તેને મનોરથ હતા. એના મનોરથોને સૌથી વધુ મૂર્ત કર્યા એના પૌત્ર અકબરે.

અકબરના અમલ દરમિયાન બે ધર્મોના વિચારો ને જીવન-રીતિ વચ્ચે સમન્વય સર્જવાની નિશાનીઓ સક્રિયરૂપે વ્યક્ત થવા લાગી. સમ્રાટ અશોક પછી પ્રજાકલ્યાણને સિદ્ધ કરવા કોઈએ સૌથી વધુ પ્રયાસ કર્યા હોય તો તે અકબરે. હિંદુ-મુસ્લિમ સમન્વયના મહાન ધ્યેયની સિદ્ધિ અર્થે તે જીવન સુધી પ્રયત્ન કરતો રહ્યો. એને માત્ર રાજ્ય નહોતું કરવું. બે જાતિઓના જીવનપ્રવાહને સંમિલિત કરવાની અને નવ-એકતાનું નિર્માણ કરવાની તેની મુશ્કેલી હતી. રાજપૂત રાજાઓ સાથે તેણે મિત્રતા કરી ને લગ્નસંબંધ બાંધ્યા. રાણા પ્રતાપ જેવા ટેકીલા રાજા સિવાય, ઘણાખરા પરાક્રમી રાજપૂત રાજાઓ ને સરદારો તેને મળ્યા પણુ ખરા. અકબર તેમના પરાક્રમ ને શૌર્યનો પ્રશંસક ને ઉદારહૃદયી હતો.

અકબરનો રાજ્યકાળ અગત્યનો લેખાય. પચાસ વર્ષના દીર્ઘ વહીવટ દરમિયાન મોગલ સામ્રાજ્ય વધુ વિશાળ ને તાકાતવાન બન્યું. એકચક્રી શાસન હેઠળ પ્રજાએ એકતાની લાગણી અનુભવી. અકબરનો ચાહી દરબાર અનેક ધર્મોના (મલનમંદિર જેવો બન્યો. તેના દરબારના ખીરબલ, ટોડરમલ, તાનસેન, અબુલ ફઝલ જેવા નરરત્નોએ પણ તેની પ્રતિષ્ઠાને વધુ અશ્વર્યાચુકત કરી.

અકબરના વારસદારો જરા મોજાલા ને નિર્બળ નીવડ્યા. અકબરે ચણેલી સુદૃઢતા પર ઓ થોડો સમય ટક્યા પણુ

મોગલ સામ્રાજ્ય ધીરે ધીરે ઘેરવિઘેર ઘટું ગયું. શાહ જહાંના સૌથી મોટા પુત્ર દાસ પર વિજય મેળવી ઔરંગઝેબ સિંહાસન પર બેઠો. આ વિજય તેને ન મળ્યો હોત તો ભારતનું ભાવિ કદાચ નિરાશું હોત.

આરિયશીલ ને ધર્મનિષ્ઠ ઔરંગઝેબમાં દ્વંદ્વશીલતા નહોતી. અકબરની પ્રેમ અને સમન્વયના જોર પર રાજ્ય કરવાની નીતિને બદલે તેણે લશ્કરી બળ અને દમન પર શાસન ચલાવ્યું. કેાઇ પણ સામ્રાજ્યની અવનતિ માટે આ કારણો પૂરતાં છે. તેનો વહીવટ પણ દીર્ઘ સમય ચાલ્યો. પરિણામે તે મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે મજાની ભાવનાઓને સંકલિત કરનારી કેાઇ વ્યાપક સમર્થ રાજ્યસત્તા ભારતમાં રહી નહિ. મોગલોનું ત્વરિત પતન શરૂ થયું. ઔરંગઝેબ પછી શક્તિવિહોણા બાદશાહોના હાથમાં રાજ્યની લગામ આવતાં ઠેર ઠેર બળવા થયા, ગેરવહીવટ વધ્યો, રાજપૂતો તથા દક્ષિણમાં ચિવાલના નેતૃત્વ નીચે ઉદય પામી રહેલા મરાઠાઓ મોગલોના કટ્ટર શત્રુ બન્યા અને ઔરંગઝેબની લાંબી લડાઇઓથી રાંજનો ધનસંશ્લેષ ખાલી થઈ ગયો. બાદશાહો એશઆસમી હતા ને લશ્કરમાં શિસ્ત કે વ્યવસ્થા નહોતાં. આ બધાં કારણોને લીધે ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પછી અધીં સદીમાં મોગલ સામ્રાજ્ય તૂટી પડ્યું.

મોગલોના સમયમાં ભારત વધુ સંગઠિત બન્યું; રાજકીય એકતા સ્થપાઈ. વેપાર ને હુન્નરઉદ્યોગ વધ્યા અને સુંદર રસ્તાઓ બંધાયા. મોગલ રાજ્યઅમલ દરમિયાન ભારતની સ્થાપત્ય કલાના નવાં પાસાં ખીલ્યાં. ભારત ધહેલેથી સમૃદ્ધિ-

શીત્ર દેશ હોવાને કારણે તેની કલા અને સ્થાપત્યમાં પ્રાચુર્ય ને બહુલતા હતાં. આરબો ને મોગલો આવતાં, તેમની કલામાં સ્કેલું આદર્શભર્યા રૂપનું પ્રબળ આલેખન ભારતી કલામાં ભળ્યું. પરિણામે જન્મે કલાના સંમિશ્રણમાંથી જગતની સમક્ષ અભિમાનપૂર્વક રજૂ કરી શકાય તેવું સ્થાપત્યનું સૌંદર્ય આપણે સંજયું. તાજમહાલ તો એનો અપ્રતિમ નમૂનો છે. કુતુબમિનાર, અનેક મસ્જિદો અને કેટલાંક શહેરો પણ આ મિશ્રિત કલાના નવરૂપને રજૂ કરે છે. જો કે આ સંમિશ્રણની મોટા ભાગની ક્રિયા-પ્રક્રિયા ઉત્તર ભારતમાં થઈ અને પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિ દક્ષિણ તરફ ધકેલાઈ. આથી જ દક્ષિણના કલામંદિરોમાં મોગલાઈ કલાની ખાસ અસર જોવામાં આવતી નથી, દ્રાવીડી અને આર્યસંસ્કૃતિની અસર જ ત્યાં પ્રધાનપણે દેખાય છે.

મોગલો જ્યારે નિર્બળ બનતા જતા હતા ત્યારે દક્ષિણમાં એક હિંદુરાજ્યની ભાવનાને સક્રિય રૂપ મળતું જતું હતું. આ ભાવનાના પ્રવર્તક શિવાજીના આધિપત્ય નીચે, મરાઠાઓ સમસ્ત ભારત પર ભગવો ઝંડો ફરકાવવાના પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. શિવાજી સદાચારી, મહાન સેનાપતિ ને શ્રેષ્ઠ વ્યવસ્થાપક હતા. અહિં પ્રધાનમંડળની યોજના અને ભૂમિ તથા નૌકા લશ્કરની વ્યવસ્થા વગેરે દ્વારા તેણે તેના સમકાલીન ઔરંગઝેબ કરતાં પોતાને ઘણી ઊંચી ઠાટિના રાજ્યકર્તા તરીકે પૂરવાર કર્યો. તેની કારકીર્દિ વીરત્વપૂર્ણ હતી.

મરાઠી સત્તાએ લગભગ દોઢસોએક વરસ સુધી અજવાળું જોયું. શિવાજી પછીના તેના વારસદારોમાં રાજ્ય કર-

વાની ઠાંધ આવડત કે શક્તિ નહોતાં, પણ પેન્થાઓએ રાજ્ય ટકાવી રાખ્યું અને થોડો સમય તો એને અત્યંત ઝડપથી વિસ્તૃત બનાવ્યું. વચ્ચેના અમુક કાળ દરમિયાન તો તેમની સત્તા ભારતમાં સર્વોપરિ હતી, પણ તેમનામાં પ્રાંતીયતા વધુ પડતી હતી. વ્યાપારના નામ નીચે સત્તા જમાવવા મથતા અંગ્રેજો સામે લડવાને બદલે તેમણે રાજપૂતો, જાટો અને હિંદુ-મુસ્લિમોને ત્રેર કરવામાં જ ધ્યાન રાક્યું. ભોંસલે, હોલકર, ગાયકવાડ જેવા સરદારોએ ‘એક હિંદુસ્તાન’નું સ્વપ્ન જૂઠ્ઠી જઈ પોતપોતાના પ્રાંતોમાં સ્વનંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું અને પરસ્પર લડાઈ કરી. પૂનાની કેન્દ્ર સત્તાનું જોર ઘટી ગયું. અગત સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ તેમની કર્તવ્યબુદ્ધિને હીન બનાવી દીધી. અને આમ હોશિયાર ને ચતુર અંગ્રેજોને આ સ્થિતિને લાભ લઈ ભારતમાં પોતાનું વચસ્ય સ્થાપિત કરવાની સુંદર તક મળી ગઈ, ‘એક ને અખંડ ભારતના આંદોલનને’ દીપક પ્રગટ્યો ને પ્રગટાવનારના વારસોની ભૂવ ને સુખાઈથી જ પાછો હોલવાઈ ગયો.

મરાઠાઓનું સામ્રાજ્યસ્વપ્ન તૂટ્યું ત્યાં સુધીમાં વિદેશી-ઓનો સત્તા ભારતમાં ઠીક ઠીક જામી ગઈ હતી. તેઓ આવ્યા હતા તો ધણા સમય પૂર્વે પણ ડચ, વલંદા, ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ-આ ચારે પ્રાંતોની પરસ્પર અથડામણમાં છેવટે અંગ્રેજો જ વિજયી બનીને રહ્યા. ભોળી ને આત્મસંતુષ્ટ ભારતી પ્રજાએ અંગ્રેજોના વ્યાપાર પાછળની રાજકીય ચાલ ઓળખી નહિ. મોગલ બાદશાહોના ઔદાર્યના અંગ્રેજોએ પૂર્ણ લાભ લીધો. તેઓ વિજયી ને આજ્ઞાંકિત હતા ને

બાદશાહને પોતાના સમ્રાટ તરીકે ગણાવતા, પરંતુ તેમનાં રક્તમાં જ દંભ અને વિશ્વાસઘાત લાગેલા હતા. સુવિખ્યાત અંગ્રેજ પાર્લામેન્ટેરીઅન એકમંઠ બર્કે કહ્યું હતું: 'એવી કોઈ પણ સંધિ નથી જે અંગ્રેજોએ કોઈ ભારતીય રાજા સાથે કરી હોય ને પાછળથી તેનો ભંગ ન કર્યો હોય !' અંગ્રેજોના અમલને આથી વિશેષ કયા શબ્દો મૂલવી શકે ?

ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પછી જુદા જુદા પ્રાંતના સુબેદારો લગભગ સ્વતંત્ર જેવા જ હતા. બંગાળનો નવાબ અલીવર્દી-ખાન એમાંનો એક હતો. અંગ્રેજોને તે ઓળખી ગયો હતો. એટલે તેમને કિલ્લેબંધી કરવાની તેણે પરવાનગી આપી નહિ. પણ તે જલ્દી મૃત્યુ પામ્યો અને અનેક કૂટનીતિ તથા છળકપટ કરીને ક્લાઈવે પ્લાસીના યુદ્ધમાં અંગ્રેજોનો વિજય નિશ્ચિત કરી આપ્યો. આ ઘટનાએ ભારતના મસો વર્ષના ભાવિનો ફેંસલો કરી નાખ્યો. સત્તા ને દ્રવ્યની લાલચ આપી અંગ્રેજોએ દેશવાસીઓને જ દ્રોહી બનાવી તેમનો હથિયાર તરીકે ઉપયોગ કર્યો અને ભેતભેતમાં તેમની વિષમય બાળ સમગ્ર દેશમાં ફેલાઈ ગઈ. એ અઢારમા સૈકાનો મધ્યકાળ હતો.

કંપનીના અમલમાં ભારતનો વૈભવભંડાર પરદેશમાં કલવાવા લાગ્યો. બંગાળમાં લયંકર દુષ્કાળ પડ્યો અને પછી તરત જ રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો. લોકો બેહાલ થઈ ગયા પણ કંપનીનો દાર ઢીલો થયો નહિ.

પૂર્વમાં સત્તા જમાવ્યા પછી અંગ્રેજો સામે બે મુખ્ય

પ્રતિસ્પર્ધીઓ હતા-મરાઠાઓ ને હૈદરઅલી; પણ મરાઠાઓ માંહોમાંહિના દેષ, ક્વલ્ક ને કુંસંપને લીધે ને મહેમુરનું રાજ્ય મર્યાદિત શક્તિને લીધે અંગ્રેજોને હાથે માટે હરાવવા નાકામીયાબ નીવડ્યાં. હૈદરઅલી અસાધારણ વીરપુરુષ હતો અને તેણે અંગ્રેજોની પાછળ આવતી ગુલામીના અંધકારનો પડછાયો નીકાળ્યો હતો, પણ તે તેને નિવારી શક્યો નહિ. તેના પુત્ર ટીપુએ પણ અંગ્રેજો સામેની લડત લાંબા સમય સુધી ચાલુ રાખી હતી. છેવટે તે પણ મૃત્યુ પામ્યો. મરાઠા ને મહેમુરને હરાવ્યા પછી શીખ, ગુરખા જેવા કેટલાક વિરોધી તરનો હોવા છતાં ઈસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની માટે સારાથે ભારતમાં હકૂમત સ્થાપવાનો માર્ગ ખુલ્લો થઈ ગયો. ભારતની પ્રજા આ વેગશર પડતાઓ અને. આઘાતોને સમજી શકી નહોતી. માનસિક રીતે તે વ્યથા ને સ્થગિત થઈ ગઈ. આને અંતે કેવું ભારત જન્મ પામશે તેના ખ્યાલ જૂટા-છવાયા સમજદાર લોકો સિવાય ઠોળને આવ્યો નહિ.

કલાઈવ પછીના વોરન હેસ્ટિંગ્સે દ્વિ-મુખી પદ્ધતિના અમલ કરી ભારતનાં ધનધરતી લૂંટ્યા. ઈંગ્લેન્ડમાં બોર્ડ ઓફ ઇન્ડોલની નિમજૂક થઈ ને કંપનીની સત્તા નિયંત્રિત બની તથા વહીવટ વધુ વ્યવસ્થિત બન્યો.

પછીના સમય દરમ્યાન ન્યાયતંત્રમાં સુધારા થયા અદા-લતો સ્થપાઈ, મહેસૂલની નવી પ્રદ્ધતિ આવી. માર્કેટિસ વેલેસલીએ લગશગ બધા જ વિરોધીઓને હરાવી, અંગ્રેજ સત્તાને નિર્જય આસને પ્રતિષ્ઠિત કરી દીધી. તેણે સામ્રાજ્યની પૃષ્ઠિ કરી ને તેને મુદ્દબ બનાવ્યું. તેની કાર્યવિધિનું

એક કારણ 'સહાયકારી યોજના' હતી. એને પરિણામે ભારતી રાજકર્તાઓ વિશેષ નિર્બળ બન્યા.

ગર્વનર જનરલ બેન્ટિન્કે ઠગનો નાશ તથા સતીની ખૂરી પ્રથાને જેરકાનૂની ઠરાવવા જેવા કેટલાંક કલ્યાણ કાર્યો કર્યા. દેશી રાજાઓ સાથેના પત્રવ્યવહારમાં ફારસીને બદલે, અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ ચાલુ કર્યો. વિદેશી ભાષાનું આધિપત્ય વધુ. પરિણામ એ આવ્યું કે હિંદીઓ એ ભાષા દ્વારા પાશ્ચાત્ય વિચારો ગ્રહણ કરતા ગયા અને એ લોકો પ્રત્યેના તિરસ્કારની માત્રા ઘટી. પરાયાપણાની લાગણી ઓછી થઈ અને પરાધીનતાને ટેવાઈ જતું માનસ ઘડાવા લાગ્યું. થોડા સમય પછી મેકેલેએ જે શિક્ષણયોજના ઘડી ને અંગ્રેજીને બહુમૂલ્ય બનાવતી એ યોજના ભારતમાં વ્યાપક થઈ, એણે તો ભારતીઓને તદ્દન તેજહીણાં, શુભામી માનસવાળા અને વિચારોમા પરતંત્ર બનાવી મૂક્યા. અંગ્રેજોના લાંબા રાજઅમલ દરમ્યાન ભારતી રહેણીકરણી અને વ્યવહાર ઉપર પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોની અસર વધુ થઈ અને પ્રજાએ ઘણું અંશે પોતાનાં ખમીર ને શક્તિ ગુમાવ્યા. આમ છતાં પ્રજા માટે, પશ્ચિમના અનુકરણ પછી પણ, ત્યાંની સંસ્કૃતિ કરતાં ભારતી સંસ્કૃતિ એના ગૌરવ ને પ્રાચીનતામાં વધુ મહિમામય જ રહી.

વેલેસ્લીના અમલ પછી અંગ્રેજો પંન્દજના પરાક્રમી શીખ સરદાર રણજિતસિંહ, નેપાળ ગુરખાઓ, બ્રહ્મદેશ રહમુર ને સિંધના અમીરો સાથે અથડામણમાં આવ્યા. પણ બધાને અતે અંગ્રેજોની સત્તા વધુ વ્યાપક અને દૃઢ બની.

મક્કમ અને નીકર ડેલહાઉસી ભારતના ગવર્નર જનરલ તરીકે આવ્યો ત્યારે શીજો સાથેના સંઘર્ષનો હેતુ તબક્કો હતો. ડેલહાઉસીએ તેમને હરાવીને પંજાબ લઈ લીધું. પણ તેનું સહુથી મુખ્ય કાર્ય તો તેણે ‘ખાલસા પદ્ધતિ’ દાખલ કરી એ હતું. દેશી રાજ્યોના આંતરિક ગઝડાનો લાભ લઈ એકને બીજાની વિરુદ્ધ રક્ષણ આપી રાજ્યોને તેણે કંપનીના આશ્રિત બનાવી દીધા. તેણે કંપનીની પ્રતિષ્ઠા વધારી ને તાર, ટપાલ, રેલવે દાખલ કરી પ્રજાના અસંતુષ્ટ ધર્મ રહેલા મનને બીજે વાળવાના પ્રયાસ કર્યા. પણ ડેલહાઉસીની આ સખ્ત નીતિમાં જ ૧૮૫૭ના વિદ્રોહથી જ શંકાપાત્રતાં હતાં.

પ્રજામાં અસંતોષ ધીરે ધીરે વ્યાપી રહ્યો હતો. સર્વ પ્રકારનો અસંતોષ—રાજકીય—સામાજિક—આર્થિક—ધાર્મિક તથા લશ્કરી. હિન્દુ સુસ્તિમ બંને એક બની અંગ્રેજોને હાંડી કાઢવા તત્પર થઈ રહ્યા. કંપની સરકારની ધૂણતા ને અત્યાચારો અસહ્ય થઈ પડ્યા હતા. ખેડૂનો દેવાદાર બન્યા હતા. મોગલ સમ્રાટની ત્હાન ઉપેક્ષા કરવામાં આવતી હતી. ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રચાર અને એલા પ્રચારકોને મળતી સગવડ સામે પ્રજા કચવાઈ રહી હતી. આ અસંતોષને ક્રિયાશીલ બનાવ્યો નાનાસાહેબ, તેમના સાથી અણમુઠ્ઠાખાન અને અન્ય વીરાઓ. વિપ્લવની તેમણે યોજના ઘડી. ફરીરો ને સાધુઓ કમળ ને રોટીનો સંકેત લઈ ગામેગામ ફરીને લોકોને બાથત કરી રહ્યા.

અને વિપ્લવની જવાબાઓ સળગી ઊઠી. એમાં પોતાના ધર્મ, સંસ્કૃતિ ને રાષ્ટ્રીયતાનું રક્ષણ કરવાનો સમગ્ર જાર

તનો પ્રયાસ હતો. -વિશ્વવની શરૂઆતમાં ભારતને વિજય મળ્યો. જનતા ને જમીનદારોનો તેને સાથ મળ્યો. તાત્કાલિક સાહેબ અને ઝાંસીની રાણી વીરાંગના લક્ષ્મીબાઈ પણ એ વિશ્વવમાં જોડાયાં હતાં.

પણ વિશ્વવ છેવટે નિષ્ફળ ગયો. અંગ્રેજોને શીખો ને ગુરખાઓની મદદ મળી, ક્રાંતિકારીઓમાં પૂરી વ્યવસ્થા રહી નહિ, દેશી રાજાઓએ આ ક્રાંતિમાં સાથ ન આપ્યો ને દક્ષિણ બાજુએ વિશ્વવની જવાબાઓનો સ્પર્શ ખાસ થયો નહિ. આ બધાં કારણોને લીધે વિશ્વવવાદીઓ શૂરવીર અને હિંમતવાન હોવા છતાં હાર્યા અને એક મહાન પ્રયત્નનો અંત આવ્યો.

વિશ્વવને પરિણામે ઇંગ્લેન્ડ ભારત પ્રત્યે વધુ જાગૃત ને સંશયશીલ બન્યું. કંપનીના હાથમાંથી સત્તા લઈ ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યકર્તાના હાથમાં મૂકવામાં આવી. હિંદીઓને અગત્યના સ્થાન પરથી વ્યૂત કરવામાં આવ્યા અને બ્રિટિશ હિંદના ગવર્નર જનરલને તાજનો પ્રતિનિધિ ગણીને તેને વાઇસરોય નામ આપવામાં આવ્યું.

કંપનીના અમલ દરમ્યાન ભારત આર્થિક દૃષ્ટિએ વધુ ને વધુ દુર્દશાને પામતું ગયું. ઇંગ્લેન્ડના માલથી ભારતનાં બજારોને ભરી દેવામાં આવ્યાં. ભારતનો વિકસિત કાપડ ઉદ્યોગ, એની ઐક્ય કલાકારીગીરી નાશ પામ્યાં. રેશમના કારીગરો ને વણકરો પર અવરુદ્ધ જુલ્મો થયા, અંગૂઠા કપાયા. લોખંડ, કાગળ, ખાંડ ઉદ્યોગોનો નાશ થયો; ને સૌથી વધુ

તો, માલ લઈજવા લાવવા માટે કંપનીના વહાણોને જ પરવાનગી આપીને ભારતના વહાણ-ઉદ્યોગને પણ નાશ કરવામાં આવ્યો. આમખંચાયતોની આદર્શ વ્યવસ્થા તૂટી ગઈ. કોલેજો ને શાળાઓ ખૂલવા છતાં કેળવણી પ્રત્યે એટલું ઓછું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું, કે વસ્તીનો ૬૫ ટકા ભાગ નિરક્ષર જ રહ્યો.

૧૫૭ પછીના વહીવટમાં પ્રમાણમાં વધુ શાંતિ ને વ્યવસ્થા રચવામાં આંતોમાં પ્રાંતિક ધારાસભાઓ સ્થાપી. વર્તમાનપત્રોને અમુક સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ ઉભી થઈ. જિલ્લાઓમાં સ્થાનિક બોર્ડની રચના કરવામાં આવી ને સ્થાનિક પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને એને વહીવટ સોંપવામાં આવ્યો. પરવાના વગર શસ્ત્ર રાખવાનો મનાઈ હુકમ કરવામાં આવ્યો, એથી ભારત નિઃશસ્ત્ર બની ગયું.

કેળવણીનો પ્રચાર થતાં અમુક શિક્ષિત વર્ગ રાજકીય રીતે ભગૃત બન્યો અને ગુલામી સામે ધુધવાઈ રહ્યો. સ્વાતંત્ર્યની લાવનારે સ્થાનિક સ્વરાજ્યના ખ્યાલોથી ઉત્તેજન મળ્યું હતું. ન્યાયબેઠ કાઢી નાખવાની કેશિષ પણ થઈ રહી હતી. ખાસ કરીને વાઈસરોય તરીકે આવેલા બલુઆદમી લોર્ડ રિપને ભારતીઓને વધુ પ્રોત્સાહિત કર્યા. આ વાતાવરણમાં સ્વાતંત્ર્યની તમન્નાથી ભરેલા હિંદોઅચાક મહેતા, દાદાભાઈ નવરોજી, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી ને ગી. તુમ નામના એક અંગ્રેજની સક્રિય સહાયથી અખિલ હિંદ રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના થઈ. પ્રથમવાર વિદેશી સરકાર સામેના વિદો-

ધને વ્યક્ત કરવા માટે એક વ્યવસ્થિત બંધારણીય સંસ્થા રચાઇ.

૧૯મી સદીમાં રાજા રામમોહનરાય, દયાનંદ સરસ્વતી, ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાગ્રામર. સ્વામી વિવેકાનંદ, દાદાભાઈ નવરોજી, રાનડે, ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે જેવા પંડિતો, સમાજસુધારકો ને રાષ્ટ્રપ્રેમીઓ થયા. આ સામર્થ્યવાન ને શક્તિશાળી વિભૂતિઓએ રાષ્ટ્રને માનસિક રીતે સ્વાતંત્ર્યવિશિષ્ટ માટે તૈયાર કર્યો. સમાજસુધારા, ધર્મ ને રાજકારણમાં એક યા બીજી રીતે જવલંત કાર્યસિદ્ધિ મેળવનાર અને વિદેશોમાં ભારતનું નામ ઉજ્જવલ કરનાર આ પ્રાણુવાન વ્યક્તિઓએ, હવે પછી ભારતમાં જે વ્યાપક જનઆંદોલનો થવાનાં હતાં, ધર્મ ને કર્મની ભૂમિને એકત્ર કરીને, ત્યાગ, બલિદાન ને શહાદતની જે અપૂર્વગાથા રચાવાની હતી એની પૂર્વ પીઠિકા તૈયાર કરી.

૨૦ મી સદીની શરૂઆતમાં આવેલા વિદ્વાન પણ આપખુદ ને દહાથહી વાઇસરોય કર્જને બંગાળના ભાગલા પાઠી જનમનને હરકેરી મૂક્યો. ગણ્દીય ચળવળની શરૂઆત થઈ. ત્રાસનીતિને વરેલા ને અદમ્ય શૌર્યવેગથી ઉભરાતા ક્રાંતિકારીઓના શુપ્ત ભુથો ઠેર ઠેર ઊભાં થયાં. સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં નવું ચેતન સંચરિત થઈ રહ્યું. પ્રજાનું રક્ત ગરમ બની રહ્યું હતું. આ અસંતોષને પારખી જઈને સરકારે મોર્ફે-મિન્ટો સુધારા દ્વારા પ્રાંતિક ધારાસભામાં વધુ હિંદી-ઓને દાખલ કરી કાંઈક સમાધાન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો.

એવામાં, ૧૯૧૪ માં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું.

ભારતે તેમાં સહાય કરી અને એ સમયે ૧૯૧૫ માં, દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહના અભિનંવ પ્રયોગ દ્વારા અનોખી સફળતા અને યશસ્વી નામ લઈને ગાંધીજી પ્રથમવાર ભારતના રાજકારણની રંગભૂમિ પર પ્રવેશ્યા. તેમને માટે કાર્યનું ક્ષેત્ર જાણે તૈયાર થઈને રાહ જ ભેઠું રહ્યું હતું. લોકમાન્ય તિલક ને એની બિસેન્ટ ત્યારે હોમરૂલનું આંદોલન ચલાવી રહ્યાં હતાં. પણ ગાંધીજી આવતાં રાષ્ટ્રનો રંગ પલટાયો. જડતાનાં ચર જાણે પ્રકાશના તીવ્ર કિરણોથી આરપાર વીંધાઈ ગયા. દેશ જાગ્યો તો હતો પણ હવે તો એ સંશ્રામ માટે કટિબદ્ધ થઈ ઊઠ્યો.

૨. મુક્તિસંગ્રામ

૧૮૫૭ના બળવાથી માંડીને ગાંધીજીના આગમન સુધી આપણા સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધના રંગદંડ પલટાયા છે ને તેમાં ભરતીઓટ પણ આબ્યાં છે; પરંતુ કોઈ એવો લાંબો સમય નથી ગયો જ્યારે આપણે નતમસ્તકે ગુલામી સ્વીકારી લીધી હોય. ક્રાંતિકારીઓ, સુધારકો, વિનીતો એ સહુએ સ્વાતંત્ર્યની ઝંખના હંમેશાં પ્રગટ કરી છે. ગાંધીજી જ્યારે આબ્યા ત્યારે વિદ્રોહની લાવના લઈને નહોતા આબ્યા. અંગ્રેજ પ્રજામાં એમને વિશ્વાસ હતો. તેઓ ધારતા હતા કે બ્રિટિશ શાસનકર્તાઓનું હૃદય સમજાવટથી પલટાવી શકાશે. પોતે અહિંસાના મતધારી હોવા છતાં પહેલાં વિશ્વયુદ્ધમાં સરકારને મદદરૂપ બન્યા. નાનામોટા અન્યાયો સામે મસ્તક ઊંચકતા છતાં તેમણે બળવો પોકાર્યો નહોતો. પરંતુ યુદ્ધને અંતે અંગ્રેજ સત્તાએ બધાં વચનોને ગળી જઈ રોલેટ એક્ટ નામે ઝાળખાતા કાળા કાયદાની ભેટ ધરી ત્યારે ગાંધીજીનો આત્મા કકળી ઊઠ્યો. એમની વિનંતિ કોઈએ સાંભળી નહિ. ભારતનું આજ સુધીનું રાજકારણ એવું હતું કે વિનંતિ પછી વિરોધ કરવો ને તે પછી

ચૂપ બેસી રહેવું ! ગાંધીજીએ તેમાં પલટો આણ્યો. ૧૯૧૬ના એપ્રિલની છઠ્ઠી તારીખે એમણે રાષ્ટ્રીય સંપ્રદાઈની યોજણા કરી અને બંને બંને જ કાયદાસંગને માર્ગ સ્વીકાર્યો. આ પહેલાં ભારતવર્ષને સત્યાગ્રહના સાધનને યોગ્ય પરિચય થઈ ગયો હતો. અંપારણ અને ખેડાના અનુભવો તાજા હતા. અંપારણમાંથી ગાંધીજીને રાજેન્દ્રભાણુ, આચાર્ય દીપલાલની વગેરે સેવકો મળ્યા હતા; અને ખેડામાંથી સરદાર વલ્લભભાઈ. ગાંધીજીથી પ્રભાવિત થયેલાઓમાં એ કાળે લાલા લાજપતરાય, દેશબંધુ દાસ, મોતીલાલજી, ડૉ. અન્સારી, ભારતભૂષણ મહેવિયલ, હંકીમ અજમલખાન, સરોજિની નાયડુ, રાજાજી, મોલના આગ્રહ વગેરે હતા. છઠ્ઠી એપ્રિલે આ વિશાળ દેશના એકથી બીજા ખૂણા સુધી ગાંધીજીની હાક ફેરી વળી. સર્વત્ર હડતાલ, પ્રાર્થના, ઉપવાસ ઇત્યાદિથી લોકમાનસ વિદેશી રાજસત્તા સામે ભગૃત થઈ ગયું. આની પશ્ચાદ્ધા આવી ૧૩ મી એપ્રિલે અમૃત સરમાં જલિયાંવાલા બાગમાં નિઃશસ્ત્ર નાગરિકોની સભા પર ગોળીઓ છૂટી. સેકંડો મર્દ, હબરો ધવાયા, કુમળા વિદ્યાર્થીઓ પર અત્યાચારે ભૂખ્યા અને આખો દેશ સળગી ઊઠ્યો. ગાંધીજીએ નવ ભગૃતિનું સુકાન સંભાળી લીધું. કોંગ્રેસને તેનું સાધન બનાવ્યું. કોંગ્રેસનું બંધારણ બદલાવી નાખ્યું. તેને યોગ્ય પ્રિસિટોની સંસ્થામાંથી પલટાવીને સર્વસાધારણ જનસંસ્થા બનાવી દીધી. એક બાજુ સરકાર સામે મોરચો ચાલ્યો અને બીજી બાજુ સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં આત્મશુદ્ધિનું કાર્ય વિશાળ પાયા પર ચરૂ કર્યું. અસ્પૃશ્યતા,

પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર, રેંટિયો, શાળા કાલેજો અને અદાલતોનો ત્યાગ; આ બધું ભારતની પ્રજા માટે જો કે નવું હતું છતાં ગાંધીજી પ્રત્યે તેણે કાંઈક અજબ આત્મીયતા અનુભવી અને આ કાર્યક્રમોને નિષ્ઠાથી સ્વીકાર્યા. ગાંધીજી તેમની વચ્ચેથી જ પ્રગટ થયા હતા, આથી જ સમ્યાઈ ને કસ્ટોરિયાથી નિઝરિતી તેમની વાણીએ ભારતને જાદુઈ અસર કરી અને કરોડો લોકોનાં જીવનમૂલ્યો ને વિચારસરણી પકડાઈ ગયાં. એ કાળે આ ભાવના ને આ વિચારનો જેઓ વિરોધ કરતા હતા તેઓ દબાઈ ગયા. કામવાદનું વિષવૃક્ષ ઘણાં વરસો પહેલાં રોપાયું હતું ને તેમાંથી અંકુરો પણ ફૂટ્યા હતા, પરંતુ આ અંગાવાત સામે કાંઈ ઊભું રહી શક્યું નહિ. ખિલાફતને નિમિત્તે મુસ્લિમો પણ વિદેશી સત્તા સામેના જંગમાં જોડાયા. હિંદુ મુસ્લિમ એકતાનો એ સુવર્ણકાળ હતો, પરંતુ આ પ્રગતિ લાંબો સમય ચાલી નહિ. બારડોલીના સત્યાગ્રહની ઘોષણા, ચૌરા-ચૌરીના હત્યાકાંડ પછી પાછી ખેંચી લેવી પડી. ગાંધીજી પકડાયા, બીજા અનેક નેતાઓ ગિરફતાર થયા અને જાગૃતિનો જીવાળો ઓસરી ગયો.

લડાઈ તો તે પછી ક્યારેય અટકી નથી, પરંતુ તેમાં ભરતીઓટ આવતાં જ રહ્યાં છે. સીધા સામના વખતે પ્રજાએ અને લોકનેતાઓએ ગાંધીજીને સાથ આપ્યો. અને લડાઈ મદ પડતા જાંધારણીય આંદોલન તરફ બધા વળ્યા છે. ૧૯૨૧ થી ૧૯૪૭ સુધીનો આ ઇતિહાસ છે. ૧૯૨૧ પછી નાનામોટા સત્યાગ્રહો થયા, ૧૯૨૮ માં બારડોલીનો

ઐતિહાસિક સંગ્રામ સરદારના નેતૃત્વ નીચે ખેલાયો. લગભગ આ વર્ષોમાં જ યુવકોના લાડીલા જવાહરલાલ અને મુશાપ રાજકારણના મંચ પર આવ્યા. એમની દેવાઓ ઘણાં વર્ષોની હતી. પરંતુ તેઓ હવે લડાઈનું નેતૃત્વ લેવા અને વિદેશી સત્તાને ખતમ કરવા તૈયાર થઈ ગયા હતા. ખારડોલી સત્યાગ્રહ પછી સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યના કોંગ્રેસના આદર્શ સામે પોકાર લીધો. કલકત્તાની કોંગ્રેસમાં ગાંધીજીએ વચન આપ્યું, કે તેઓ એક વર્ષમાં સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય સિદ્ધ નહિ કરી શકે તો પૂર્વ સ્વરાજ્યનો ધ્વજ લહેરાવશે. ૧૯૨૬ના ડિસેમ્બરની ડામી તારીખે મધરાતે, રાત્રીના તટ પર જવાહરલાલજીએ તપ્પલ કરાવતાં પૂર્વ સ્વરાજ્યની જીવંદ ઘોષણા કરી 'ને ઇન્ડિયાંબ ઝીન્દાબાદ'નો નાદ ગાળી લીધો. એ વખતે એમણે કહ્યું હતું કે 'યહ આવાઝ યહાંને નીકલી દુધ સારે હિંદુસ્તાનમે ફેલ બાયેગી'

અને ખરેખર એમ જ બન્યું. હિંદુસ્તાને કદી નહિ જાયેલી, નહિ અનુભવેલી ખુમારીનાં તે પછી દર્શન યથાં મુકાની તે. આ વખતે પણ ગાંધીજી જ હતા. લાહોરમાં જવાહરલાલને પ્રમુખપદ આપનાર અને આગળ ધપાવનાર પણ તેઓ જ હતા. સત્યાગ્રહનું એના પતિપદ સ્વીકારવાનું તેમણે કબૂલ રાખ્યું હતું. પ્રજાજાગૃતિનું માપ કાઢવા અને રાષ્ટ્રીય સંકલ્પ બાહેર કરવા ૨૬ મી જાન્યુઆરીએ સ્વાતંત્ર્યદિન ઉજવવામાં આવ્યો. માર્ચની ૧૨ મી તારીખે ભગવાન જીવંદના મહાલિનિષ્ક્રમણની યાદ આપે એવી દાંડીયાત્રા શરૂ થઈ. ૬ મી એપ્રિલે આખા દેશમાં શાનૂનસંજ ચલ્યો. હજારો પંડિત, યજ્ઞયા, મનુષ્ય.

લાખોકરોડોની માલ-મિલકતો જપ્ત થઈ. અંતે બ્રિટિશ સત્તાએ નમતું મૂક્યું અને તેમાંથી ગાંધી-ઇર્વિન કરારનો જન્મ થયો. તે પછી ગોળમેજી પરિષદ, અંગ્રેજોને સહજ એવું છળકપટ, કોમી ચૂકાદો અને રાષ્ટ્રીય બગૃતિને કચડી નાખનારું દમન આવી ગયાં. ૧૯૩૨ની લડાઈ આપણે ઇંચત્તા નહોતા, પરંતુ આપણે શિરે આવી પડી.

૧૯૦૬ માં હિંદુઓ અને મુસ્લિમોને જુદા પાડવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ હતી. અલીગઢ વિદ્યાપીઠના એક અંગ્રેજ પ્રોફેસર મી. બેકની પ્રેરણા નીચે તે વખતના મુસ્લિમ આગેવાન સર સૈયદ અહમદખાને તેનું બીજું રોપ્યું. તે પછી આગાખાનની સરદારી નીચે એક પ્રતિનિધિમંડળે મુસ્લિમોના મતાધિકારની માગણી કરી અને મોલો-મિન્ટો સુધારામાં તેનો સ્વીકાર થયો. આમાંથી પ્રેરણા મેળવીને મુસ્લિમોની ભિન્ન સંસ્થા તરીકે મુસ્લિમ લીગની રચના કરવામાં આવી. એ વખતે તેનું ધ્યેય બ્રિટિશ સરકાર પ્રત્યે પક્ષાદારી કેળવવાનું અને મુસ્લિમોના હક્કોનું રક્ષણ કરવાનું હતું. મુસ્લિમલીગ બહુમતી મેળવી શકી નહિ. રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમોએ તેનો વિરોધ કર્યો. બંગાળના લાગલા ૨૬ થતાં બ્રિટિશ સત્તા પ્રત્યેનો લીગનો વિશ્વાસ કાઢક ઢગી ગયો. લીગમાં રાષ્ટ્રીય લાવનાનો સંચાર થયો. ૧૯૧૩ માં લીગનું ધ્યેય પણ બદલાયું અને ‘બ્રિટિશ છત્રનીચે હિંદને અનુકૂળ એવું પ્રજાશાસન’ એ ધ્યેય સ્વીકારાયું. આ વખતે ડૉ. અન્સારી, મૌલાના આઝાદ, હકીમ અજમલખાન વગેરે લીગની બેઠકમાં હાજર રહ્યા હતા. ૧૯૧૫ માં લીગ અને

કોંગ્રેસના અધિવેશનો એક જ શહેરમાં ભરાયાં. જનાબ ઝીણા ત્યારે મોખરે આવ્યા હતા. તેઓ રાષ્ટ્રીય રંગથી રંગાયેલા હતા. એ વખતે કોંગ્રેસ-લીગની એકતા સધાઈ અને 'સામ્રાજ્યની અંદર સમાન ભાગીદાર તરીકે પ્રજાશાસન' એવા ધ્યેયનો સ્વીકાર થયો. તે વખતે ઝીણાસાહેબે પડકાર કરીને કહ્યું હેતુ, કે બહુમતીથી ચાલતું પ્રજાતંત્ર હિંદને સંપૂર્ણ રીતે અનુકૂળ છે તથા હિંદુઓ ને મુસ્લિમો તેથી પરિચિત છે, આ સિદ્ધિની સામે મોટામાં મોટી નિષ્ફળતા કોમી મતાધિકારના સ્વીકારની હતી. કોંગ્રેસ પહેલીવાર તેનો સ્વીકાર કરી અજાણતાં પાકિસ્તાનના બીજાનું રોપણ કહ્યું એમ કહી શકાય. એ પછી તે પરિસ્થિતિ પલટાતી જ ગઈ. અસહકાર યુગમં કેન્દ્ર-મુસ્લિમ એકતા સ્થપાઈ, પરંતુ વિનીતો અને બંધારણવાદીઓ રાજકારણમાંથી ખસી ગયા. જનાબ ઝીણા પણ વિરોધ પેઢારીને પરદેશ ચાલ્યા ગયા.

રાષ્ટ્રીય ભગૃતિ મંદ પડી અને કોમવાદ ફરી બેઠો થયો. સાયમન કમિશન, નવા સુધારાઓ અને જનાબ ઝીણાની મુત્સદીગીરીએ, મુસ્લિમ લીગને નવચેતના આપી. ધીમેધીમે લીગની માગણીઓ વધતી જ ગઈ. કોંગ્રેસ પણ આરંભમાં એ માગણીઓનો ઈન્કાર કરતી ને પાછગથી તેનો સ્વીકાર કરતી, તેથી લીગનું બળ વધતું ગયું. બ્રિટિશ સત્તા લીગને યાબડતી હતી. તેના વિના એક ડગલું પણ આગળ વધવા તૈયાર નહોતી. એટલે લીગને એક બાજુ કોંગ્રેસ અને બીજી બાજુ સરકાર સાથે સોદો કરવાની ને પોતાની કિંમત વધારવાની અનુકૂળતા મળી ગઈ હતી. મુસ્લિમોના અલગ રાજ્ય-

ની વાત હજી આવી નહોતી. જો કે ૨૦મી સદીના આરંભમાં એવો વિચાર વહેતો મૂકાયો હતો, પરંતુ તે ઝીલાયો નહોતો. પહેલીવાર વ્યવસ્થિત રીતે ૧૯૩૮માં સિંધની લીગ પરિષદમાં એવો એક ઠરાવ આવ્યો હતો, પરંતુ તેને વધુ વ્યવસ્થિત રૂપ તો મળ્યું '૪૦ના માર્ચમાં. એ વખતે પાકિસ્તાન અંગે ઠરાવ થયો ને તે પછી એ મુદ્દા ઉપર જ જોર આપવાનું મુસ્લિમ લીગે શરૂ કર્યું. આ સમય દરમિયાન જે ચૂંટણીઓ થઈ તેમાં, શરૂઆતમાં લીગનો ભાવ પૂછાયો નહોતો પરંતુ પાછળથી મુસ્લિમ બેઠકોની બહુમતિ લીગને મળતી હતી. મુસ્લિમ લીગની અવગણના કરવાનું હવે શક્ય જ નહોતું.

જે દેશી ચુકાદાનો ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે તે હરિજનોને સ્પર્શતો હતો. મુસ્લિમોને અલગ મતાધિકાર આપતાં તેમાંથી વિચારણા વિષયક પેદા થયું અને આપણો રાષ્ટ્રદેહ નિર્બળ બન્યો; તેવું જ આ ચુકાદાથી બનવાનું હતું. સર્વઈ હિંદુઓ અને હરિજનો જો જુદા પડે તો તેનું પરિણામ અનેક દૃષ્ટિએ ભયંકર જ આવે. આ ચુકાદો બહાર થયો ત્યારે ગાંધીજી જેલમાં હતા. ૧૯૧૬ માં મુસ્લિમો માટે અલગ મતાધિકાર આવ્યો ત્યારે ગાંધીજી ભારતના રાજકારણમાં નવા હતા અને કોંગ્રેસની બેઠકમાં પ્રેક્ષક તરીકે જ હાજર રહ્યા હતા. આ વખતે 'ગાંધીજી રાષ્ટ્રીય લડતના સુકાની હતા. ગોળમેજી પરિષદમાં આ સવાલ આવેલો ત્યારે તેમણે કહેલું, કે જો હિંદુઓ અને હરિજનોને જુદા પાડવામાં આવશે તો પોતે પ્રાણને ભોગે પણ તેમનો સામનો કરશે. આ વચન એમણે પાળી બતા-

બધું. ચરવડા જેલમાં ઉપવાસ ચરૂ થતાં જ આખો દેશ હુબ્બ બની ઊઠ્યો. મૌના પ્રયત્ને એ ચુકાદામાં સુધારો થયો અને ‘પુના કરાર’ને નામે એક નવી યોજના અમલમાં આવી. એ પછી ગાંધીજીનું ધ્યાન હરિજન પ્રશ્ન ઉપર કેન્દ્રિત થયું. આત્મશુદ્ધિ માટેના એમના ઉપવાસ ચરૂ થતા સરકારે એમને જેલમુક્ત કર્યા અને એમણે દેશનો પ્રવાસ કર્યો. સત્યાગ્રહ સંકેતાયો. ફરીને નિરાશાનું મોજું સર્વત્ર ફરી વળ્યું. ફરીને ધારાસભાનો માર્ગ મોકળો થયો. નવી ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસે ઘણો સારો દેખાવ કર્યો પરંતુ મુસ્લિમો પર તે પ્રભાવ પાડી શકી નહિ. ચૂંટણીને અંતે ઘણી ગડમથલ પછી પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસે સત્તા સ્વીકારી, વહીવટનો અનુભવ લીધો. ટેકલાક લોકહિતનાં કાર્યો પણ કર્યાં. પરંતુ બીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળતા એ સ્થિતિ પણ બદલાઈ. કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળોનો અંત આવ્યો. વાણી-સ્વાતંત્ર્યના મુદ્દા પર ગાંધીજીએ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહનો આરંભ કર્યો. બ્રિટિશ સત્તાએ ભારતને તેની ઈચ્છા વિરુદ્ધ લડાઈમાં બોડ્યું. તેની સામે લોકલાગણી અતિ તીવ્ર હતી. વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ બહુ ધ્યાન ખેંચી શક્યો નહિ. પરંતુ યુદ્ધમાં બ્રિટિશ સત્તા પરાજય પામતી જતી હતી. લડાઈ ભારતની નજીક આવી રહી હતી. ભારતનો હાર્દિક સાથ મેળવવાનું અનિવાર્ય હતું. આ વખતે ચરૂ સ્ટેશર્ડ, ફીસ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા અને લડાઈ પછી અમુક પ્રકારનું સ્વરાજ્ય આપવાની યોજના એમણે રજૂ કરી. ફીસ-મિશન નિષ્ફળ ગયું. તેના પ્રત્યાઘાતમાથી યોગસ્ટક્રાંતિનો જન્મ થયો.

ગાંધીજી હવે થોભવા માટે તૈયાર નહોતા. 'કોઈ સુધારાઓ એમને ભેઘતા નહોતા. સ્વરાજ્યની વ્યાખ્યાની પંચાતમાં તેઓ પડવા માગતા નહોતા. ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની આઠમી તારીખે 'હિંદ છોડો' અને 'કરેંગે યા મરેંગે' નો નાદ એમણે ગાજતો કર્યો. આખા દેશે એ ઝીલી લીધો. અંગ્રેજ સરકારે નાનાંમોટા બધા જ નેતાઓને તત્કાળ પકડી લીધા હતા એટલે લડતનું સુકાન જનતાના હાથમાં આવી પડ્યું હતું. આ લડાઈમાં અહિંસાની મર્યાદા જળવાઈ નહિ, પણ સરકારના દમનની સામે જે લોકોએ આચરેલી હિંસાને મૂંઝીએ તો હિમાલયની સામે રજકણની સરખામણી કરવા જેવું થાય. બ્રિટિશ સરકાર લડાઈમાં પડેલી હતી એટલે તેનું ઝનૂન પરિસીમાએ પહોંચેલું હતું. ભારતીય જનતા તે સામે લાંબો સમય ટકી શકી નહિ, પરંતુ તેના અંતરની આગ અણખૂંટી રહી. સુભાષબાણુ ૧૯૪૦ ના અંતમાં હિંદુસ્તાન છોડી બહાર ચાલી ગયા હતા. એમના વિષે અનેક પ્રકારની અફવાઓ સંભળાતી હતી, પરંતુ સાચી હકીકત કોઈની પાસે નહોતી. ગાંધીજી જેલમાંથી સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવી રહ્યા હતા. એમના પરમ અંતેવાસી મહાદેવભાઈ કારાવાસમાં ગયા પછી થોડા દિવસોમાં જ મૃત્યુને વર્યા હતા. ઠસ્તુરળા પણ એ જ પંથે પળ્યા હતા. ગાંધીજીની વેદનાનો કોઈ પાર નહોતો. બહાર ચાલતા દમનના સમાચારોથી તેઓ અકળાયા હતા. છેવટે તેમણે સત્યાગ્રહીને શોભે એવો ઉપવાસનો માર્ગ લીધો. સરકાર એમને કારાવાસમાં રાખવા ઇચ્છતી હતી, પરંતુ જે કાંઈ અનિષ્ટ

બને તેા દબાઈ રહેલી આગ ફરી જાગી જીકે એવા ડરથી તેમને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. હતાશ બનેલી પ્રજામાં એ વખતે આશાનું કિરણ પ્રગટ્યું. ગાંધીજીની તબિયત સારી નહોતી છતાં દેશને જૂલોજૂલોથી આવતા કાર્યકરોને એમણે આશ્વાસન અને માર્ગદર્શન આપ્યા. લડાઈનો રંગ હવે હતો જ નહિ વાટાઘાટોનો તળકડો શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. ગાંધીજી જેલમાં હતા તે દરમિયાન જ એક બાબુ જનાબ ઝીણા સાથે ને બીજી બાબુ સરકાર સાથે વાટાઘાટોની ભૂમિકા રચાવા માંડી હતી. ગાંધીજીની મુક્તિ પછી જ, ઝીણા સાથે લાંબી મંત્રણાઓ શરૂ થઈ, પણ તેનું પરિણામ શૂન્યમાં આવ્યું. પાકિસ્તાન થઈ શકે કે નહિ તે અંગે અનેક યોજનાઓ વહેતી થઈ હતી તે સમયના વાઈસરોય લોર્ડ લેવેસ મંત્રણા માટે લંડન ગયા ને નવી યોજના લઈ આવ્યા. તે પછી દેશના મુખ્ય નેતાઓને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. મંત્રણાઓની પરંપરા ચાલી. તેમાંથી કેટલીક રૂપરેટાઓ થઈ, પણ કશું નક્કર પરિણામ આવ્યું નહિ. ૧૯૪૦ ના અંત ભાગમાં મુશાવમાણુ અલોપ થઈ ગયેલા તે પછી તેમના વિષે પ્રભાવશૂન્ય માહિતી મળી નહોતી તે હવે મળવા લાગી. અત્યાર સુધી બ્રિટિશ સરકારે એમને જાપાન-જર્મનીના લાડૂતી પ્રચારક તરીકે ઓળખાવ્યા હતા. હવે ખબર પડી કે એ વીર પુરુષ પૂર્વ એશિયામાં નવો ઇતિહાસ રચ્યો હતો. ભારતમાંથી અનેક સંકટો વેડી તેઓ નાચી છૂટ્યા હતા, તેની પાછળ માનુષ્યમિત્રી સુખિની ઝંખના હતી. એમણે જર્મની અને પછી જાપાનનો સપર્ક સાધ્યો

હતો. દૂર પૂર્વમાં 'આઝાદ હિંદ ફ્રોન્સ' અને 'આઝાદ હિંદ સરકાર'ની રચના કરી હતી. એમના અને એમના સાથીઓના પરાક્રમેની યશમાયાઓ પ્રગટ થતાં ભારતીય જનતાએ સુભાષ-બાબુ પ્રત્યે પ્રેમભક્તિની ભાવનાનો રોમાંચ અનુભવ્યો હતો. ૧૯૪૨ ની ઓગસ્ટક્રાંતિ અને સુભાષબાબુની આઝાદ હિંદ ફ્રોન્સની પ્રવૃત્તિએ છિટનને ખાતરી કરાવી હશે, કે ભારત ઉપર રાજ્ય ચલાવવાનું હવે શક્ય નથી, એમના હિતમાં પણ નથી.

વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થઈ ચૂક્યું હતું. નાઝીઓ ને ફાસીવાદીઓ પરાજિત થયા હતા. ઇંગ્લેંડમાં મજૂર પક્ષ સત્તાસને આવ્યો હતો. આ દેશમાં નવેસર ચૂંટણી થતાં, કેંગ્રેસે ફરીને લોકસંપર્ક સાધ્યો હતો. મુસ્લિમ લીગે મુસ્લિમોના બહુમતિ મતો મેળવ્યા પરંતુ તેની પાછળ ગુંડાગીરી અને બ્રિટિશ સરકારના અમલદારોનો સાથ હતો. એની તપાસની માગણી થઈ અને આશ્વેષો પૂરવાર કરવાના પડકારો પણ ફેંકાયા, પણ તેમાંથી કશું ફળ નીપજ્યું નહિ. મુસ્લિમ લીગે હવે છડેચોક હિંસાનો પ્રચાર શરૂ કરી દીધો હતો. કોમી રમખાણોનો ભય ચારે બાજુ પ્રસરતો જતો હતો. એમાં અચાનક છિટનના વડા પ્રધાન શ્રી એટલીએ ત્યાંની પાર્લામેન્ટમાં ભારતને સ્વાતંત્ર્ય આપવાની વ્યવસ્થા કરતું અતિહાસિક નિવેદન કર્યું. એ નિવેદનમાં સમ્યાઈનો રણકો હતો. અંગ્રેજો ખરેખર સત્તા છોડવા માગે છે એમ ગાંધીજી તો ઠીક, પણ સરદાર જેવા ચાણક્યને પણ લાગ્યું. એ જાહેરાતના અનુસંધાનમાં તે સમયના ભારતમંત્રી લોડ પેચિક લોરેન્સ, સર સ્ટેફર્ડ કીપ્સ અને શ્રી એ. વી. એલેક્ઝાંડર ૧૯૪૬ ના માર્ચની રૂઝમીએ

હિંદુસ્તાનમાં આવી પહોંચ્યા. આવતાં જ તેમણે જે નિવેદનો કર્યા તેથી એમના પ્રત્યેના વિશ્વાસમાં વધારો થયો. હિંદુસ્તાનની સમસ્યાઓ ઘણી વિકટ હતી. લઘુમતિઓ અને રાજાઓના પ્રશ્નો સૌથી ઠકિન હતા. મુસદ્દી ઝીણાસાહેબ પોતાનું મહરજ બરાબર સમજી ગયા હતા. પ્રધાનત્રિપુટી સાથે સીમલામાં અને દિલ્હીમાં પાર વિનાની મંત્રણાઓ થઈ. અનેક યોજનાઓ રચાઈ અને છૂંસાઈ. આશાનિરાશાના અનેક મોજાંઓ આવ્યા. પ્રધાન ત્રિપુટીએ આશ્ચર્યકારક ઠહી થકાય એવી ધીરજ દાખવી હતી, 'પરંતુ મુસ્લિમ લીગની અવગણના કરવાની તેની તૈયારી નહોતી. કોંગ્રેસ અને લીગને એકમત કરવામાં જ્યારે નિષ્ફળતા મળી ત્યારે ભલામણના રૂપમાં એક વિસ્તૃત મુસદ્દો રજૂ કરવામાં આવ્યો. આ મુસદ્દા અનુસાર રાજ્યોની ધારાસભાઓમાંથી, પ્રમાણસરના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા બંધારણ સભાની રચના કરવાની, હિંદમાં સમવાયી તંત્ર રચાય અને તેના હાથમાં સંરક્ષણ, વાહન-વ્યવહાર અને વિદેશી સંબંધો રહે, બાકીનું બધું પ્રાંતોના અધિકાર નીચે રહે એવી યોજના હતી, પરંતુ બંને પક્ષને મૂંઝવણમાં મૂકે અને કોંગ્રેસ સ્વીકારી જ ન શકે એવી બાબત પ્રાંતોના જૂથ રચવાની હતી. પ્રધાનત્રિપુટીની ભલામણ અનુસાર બંગાળને આસામનું એક જૂથ રચાતું હતું. સિંધ, પંજાબ, બહુચિસ્તાનનું બીજું જૂથ બનતું હતું. મુસ્લિમોની નજીવી બહુમતિ છતાં આ જૂથો પર તેનું વર્ચસ્વ રથપાતું હતું. મુશ્કેલીઓ તો બીજી પણ હતી, પરંતુ મુખ્યત્વે આ મુદ્દા ઉપર મતભેદો ઉઘાડ્યા અને આખી યોજના પડી

ભાંગી. કોંગ્રેસને અને બીજા સમ્રવાદીઓને એવો ઠર હતો કે આ ચોજના સ્વીકારાય તો સમગ્ર બંગાળ, આસામ ને પંજાબ લીગના શાસન નીચે જઈ પડે ને તેમાંથી એક દિવસ સ્વતંત્ર પાકિસ્તાનની રચના પણ થઈ જાય! આ ભય પાયા વિનાનો નહોતો, આ ચોજનામાં કેન્દ્રના હાથમાં એાછી સત્તા રહેતી હતી અને તેનો અમલ પણ શી રીતે થશે તે વિષે કરી સ્પષ્ટતા થઈ નહોતી.

ચોજના તો પડી ભાંગી, પરંતુ લોકપ્રતિનિધિ સભાની રચના થઈ. હંમેશ મુજબ મુસ્લિમ બેઠકો મુખ્યત્વે લીગે મેળવી ને બાકીની બેઠકો કોંગ્રેસના હાથમાં આવી. વચગાળાની સરકાર રચવા અંગે પણ ઘણા મતભેદો થયા. મુસ્લિમ લીગે હા—ના કરતાં બેઠાવાનું સ્વીકાર્યું પણ બીજા બાજુ પંજાબ અને બંગાળમાં કોમી તોફાનો ફાટી નીકળ્યાં. લીગ સરકારે ખુલ્લી રીતે એને મદદ કરતી હતી. પરિસ્થિતિ અસહ્ય બનતી જતી હતી. અંગ્રેજો સત્તા છોડવા માટે પ્રમાણિક, હતા, ઉતાવળા પણ હતા. જીણાસાહેબને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે તેઓ ધમ્મિ છે તેવું પાકિસ્તાન એટલે કે અખંડ બંગાળ, પંજાબ, અને આસામ સહિત મુસ્લિમ બહુમતિ વિસ્તારો તેમને મળી શકે તેમ નથી. બીજા બાજુ કોંગ્રેસને પણ એમ લાગ્યું કે પાકિસ્તાન સ્વીકાર્યા વિના આ સમસ્યાનો ઉકેલ આવવાનો નથી. ૧૯૪૨ માં કીપ્સની દરખાસ્તો વખતે કોંગ્રેસે આ દિશામાં વળવા તો માંડ્યું જ હતું. એવા કસાવો પણ થયા હતા. ગાંધી-જીણા મંત્રણા દરમિયાન, અગ્રુક પ્રમાણમાં અલગ થવાનો સિદ્ધાંત

સ્વીકારાયો હતો. આ બધી પૂર્વશ્રમિકા હતી એટલે કેંગ્રેસ પાકિસ્તાન સ્વીકારવા તૈયાર થઈ ગઈ. ત્રણેય પક્ષોની આ સ્થિતિ હોવાથી બ્રિટિશ સરકારે સ્વાતંત્ર્યની બહેરાત કરી દીધી. અને એ બહેરાત અનુસાર ૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ ને દિને ભારતના ભાગલા પડ્યા અને તેને સ્વતંત્રતા પણ મળી બ્રિટનનો આ સત્તાત્યાગ ખરેખર આશ્ચર્યકારક ગણાય. આની પાછળના બળોમાં વિશ્વયુદ્ધ પછીની બ્રિટનની નબળાઈ, અમેરિકાનું વધતું જતું વર્ચસ્વ, ૧૯૪૨મા પ્રગટ થયેલો જનવિરોધ, આગાહ હિંદ ફોજની અફળુત સ' હજો અને એ સહુથી વિશેષ ગાંધીજી દ્વારા આરાધાયેલી અહિંસક સાધના કારણભૂત ગણાય. અંગ્રેજો પૂરા સામ્રાજ્યવાદી અને નિર્જળ પ્રજાને ચૂસનારા છંતા પરિસ્થિતિને પિછાણનારા હતા. એમણે જોઈ લીધું કે ભારત ઉપર હકુમત ચાલુ રાખવાનું હવે શક્ય નથી, એટલે ભારતને દુરમન બનાવી ન છૂટકે જવું પડે તે કરતા ભારતની મૈત્રી મેળવી સ્વેચ્છાએ જવું સારું છે. 'ભારતના હૃદયમાં તો વેરનું ઝેર હતું જ નહિ ભારતીય પ્રજાની સ્વાભાવિક અહિંસક ભાવના અને ગાંધીજીની સાધનાનું એ પરિણામ હતું. જગતના ઇતિહાસમા ભારતનું સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ જેમ અનોકું હતું તેમ સુક્ષ્મ પછીના ભારત-બ્રિટનના સંબંધે પણ અનોકું જ ગણાય. ગાંધીજીએ વર્ષો સુધી ભારતીય પ્રજાના દિલમાં એ વિચારો સીંચ્યા હતા કે 'અંગ્રેજ પ્રજા એમની દુરમન નથી, અંગ્રેજ સત્તા જ શત્રુ છે. એ સત્તાને અંત આવતા દુરમનાવટનો અંત આવે જાયો.'

૩. મહત્વની ઘટનાઓ

પ્રાચીનથી અર્વાચીન ઇતિહાસ સુધીનું વિહંગાવલોકન ત્યારે કર્યું જ છે ત્યારે આ સમયના મહત્વના બનાવો ઉપર દ્રષ્ટિપાત કરી જઇએ.

ઈ. સ. પૂર્વે

- ૬૨૩ બુદ્ધનો જન્મ.
- ૩૨૭ મિક્સરનું આક્રમણ.
- ૩૨૨ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનું ગાદી-આરોહણ.
- ૨૭૩ અશોકનું રાજ્યારોહણ.
- ૨૬૧ ક્વિંગ પર હત.
- ૨૦૦ અગોકનું મૃત્યુ.

ઈ. સ.

- ૧૨૦ ક્રિસ્ટિયન ગાદી પર.
- ૩૨૦ ચંદ્રગુપ્ત પહેલાનું રાજ્યારોહણ.
- ૬૦૦ હર્ષવર્ધન ગાદી પર.
- ૬૪૭ હર્ષનું મૃત્યુ.
- ૭૧૨ સિધ પર આરમેની હત
- ૧૦૦૧ મહમ્મદ ગઝનીનો જયપાલ પર વિજય
- ૧૧૯૨ મહમ્મદ ઘોરીએ પૃથ્વીરાજને હરાવ્યો.
- ૧૨૦૫ કુતબુદ્દીન ઐબક દિલ્હીનો સુલતાન બન્યો.
- ૧૨૩૬ રઝિયા બેગમ ગાદી પર.
- ૧૨૯૦ શુભામ વરા પઠી ખિલજી વરા ગાદીએ.
- ૧૩૨૫ મહમ્મદ તખલખ સત્તા પર.

બહારના આક્રમણો આખ્યાં ને અહીં રાજસત્તાઓ સ્થપાઈ તેમાં અકબરના સામ્રાજ્યનો આ વિસ્તાર ધ્યાન ખેંચનારો છે.

- ૧૩૪૭ જહમની રાજ્યનો પાયો નખાયો.
- ૧૩૮૯ તૈમુરની ચડાઈ.
- ૧૪૧૪ સૈયદને હંગવીને લોદી રાજ્યો ગાદી પર.
- ૧૪૯૮ : કાલીકટને કિનારે વારકો-ડી-ગ્રામા જતરે છે.
- ૧૫૧૦ પોર્ચુગીઝ લોકો ગોવા છૂટે છે.
- ૧૫૨૬ પાણીપતનું પ્રથમ યુદ્ધ, બાબર લોદીને હરાવે છે.
- ૧૫૪૦ શેરશાહ હિંદીની ગાદી પર.
- ૧૫૫૬ પાણીપતના બીજા યુદ્ધમાં હેમુની હાર.
- ૧૬૦૦ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીને વેપારનો પરવાનો.
- ૧૬૦૫ અકબરનું મૃત્યુ.
- ૧૬૦૫ જહાંગીર ગાદીનશીન થાય છે.
- ૧૬૨૭ શાહજહાં સત્તા પર.
- ૧૬૭૪ શિવાજીનો રાજ્યાભિષેક.
- ૧૭૦૭ ઔરંગઝેબનું મૃત્યુ, મોગલ સામ્રાજ્યનો અસ્ત.
- ૧૭૩૯ નાદીરશાહની હિંદી પર ચડાઈ.
- ૧૭૬૦ ફ્રેન્ચો વાંદીવાસના યુદ્ધમાં હારે છે.
- ૧૭૫૭ પ્લાસીનું યુદ્ધ.
- ૧૭૭૩ રૅમુસેટીંગ એક્ટ.
- ૧૭૮૪ પિટનું ઇન્ડીયા બીલ
- ૧૭૯૯ દીપુનો પરાજય અને અવસાન.
- ૧૮૦૯ રશ્ચનિતસિંહ અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે અમૃતસરમાં સંધિ.
- ૧૮૧૩ અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ મારે ભારતનાં જાનર ખુલ્લાં થયાં.
- ૧૮૧૪-૧૬ નેપાળ સાથે વિગ્રહ.
- ૧૮૨૪-૨૬ પ્રથમ અંગ્રીઝ યુદ્ધ.
- ૧૮૨૮ રાજ રામમોહન રાયે બ્રહ્મોસમાજની સ્થાપના કરી.
- ૧૮૨૯ સતીનો પ્રિવાજ બંધ.
- ૧૮૩૩ કંપની માત્ર વ્યાપારી પેદા મટી બન્યું છે.

- ૧૮૩૯-૪૨ પ્રથમ અફઘાન વિગ્રહ.
- ૧૮૪૫-૪૬ શીખો સાથેની પ્રથમ યુદ્ધ.
- ૧૮૪૯ પંજાબ ખાલસા.
- ૧૮૫૨ દ્વિતીય બર્માઈઝ યુદ્ધ.
- ૧૮૫૭ ભારતનો સ્વાધીનતા આંદોલન પ્રથમ સંઘર્ષ.
- ૧૮૫૮ સત્તા ઈંગ્લેન્ડના તાજના હાથમાં જાય છે.
- ૧૮૭૭ રાષ્ટ્રીય વિઠ્ઠલચંદ્રના ભારતની સમ્રાટી બને છે.
- ૧૮૮૩-૮૫ સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો.
- ૧૮૮૫ અખિલ હિંદ રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના.
- ૧૯૦૧ સરહદ પ્રાંતની રચના.
- ૧૯૦૫ બંગાળના ભાગલા.
- ૧૯૦૬ કલકત્તામાં મહાસભાને પ્રમુખપદેથી દાદાભાઈ નવરોજી સ્વરાજ્યનું ધ્યેય જાહેર કરે છે.
- ૧૯૦૬ આગાખાનની અલમ મતાધિકારની માંગણી મંજૂર થાય છે.
- ૧૯૦૭ બંગાળની અલગતા, વિદેશી માલનો બહિષ્કાર, સુરતની કાંગ્રેસમાં બંગાળી.
- ૧૯૦૮ તરુણ દેશભક્ત, બંગાળના ખુદીરામ બોસ્તને ફાંસી.
- ૧૯૦૯ મીન્ટો-મોર્લે સુધારા.
- ૧૯૧૨ સરકારની રાજધાની કલકત્તાથી દિલ્લી.
- ૧૯૧૩ કોલિફોર્નિયામાં મદદર નામની ક્રાંતિકારીની પાર્ટી.
- ૧૯૧૪ કોમગાસામારુ સ્ટ્રીકની ઘટના.
- ૧૯૧૬ લખનો કરાર, હોમરૂલ લીમની રચના.
- ૧૯૧૭ ભારતને જવાબદાર રાજતંત્ર આપવાની ભારત-વજીરનો જાહેરાત.
- ૧૯૧૯ રોલેટ એક્ટ અને જલિયાવાલા બાગની કત્લેઆમ.
- ૧૯૨૦ લોકમાન્ય તિલકનું અવસાન, ગાંધીજી અસહકારનું

ભારત ઉપર બ્રિટીશ સત્તાનો વાવટો ફરકતો હતો અને હિન્દુસ્તાનમાં પ્રબલદેશનો પણ સમાવેશ થતો હતો ત્યારની આ સ્થિતિમાં હે વિચાસતી હિંદનો ખ્યાલ પણ આપાદી મળે છે

- ૧૯૨૨ ગાંધીજીની ગિરફતારી, મુકદ્દમા, જેલ.
- ૧૯૨૪ સ્વરાજ પક્ષ ધારાસભામાં પ્રવેશ કરે છે.
- ૧૯૨૭ સાયમન કમિશન, ભારતનો વિરોધ.
- ૧૯૨૮ સરદારના નેતૃત્વ નીચે ખારડોલીની ના-કરની લડત.
- ૧૯૨૯ રાવીને કિનારે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની ઘોષણા.
- ૧૯૩૦ સવિનય અંગની લડત, ઐતિહાસિક ઠાંડીકૂચ, પ્રથમ ગાળમેજી પરિપદ.
- ૧૯૩૧ ભગતસિંહ, રાજગુરુ અને સુખદેવને ફાંસી, ગાંધી-ધર્મિય કરાર, બીજી ગાળમેજી પરિપદ.
- ૧૯૩૨ કોમી ચૂંટણી, ગાંધીજીના ઉપવાસ, પૂના કરાર.
- ૧૯૩૫ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય અને સમવાયતંત્ર રચતો 'ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ' પસાર. ઓરિસ્સા ને સિંધના અલગ પ્રાંતો.
- ૧૯૩૭ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય, કોંગ્રેસનો ચૂંટણીમાં વિજય, પ્રાંતોમાં લોકમાન્ય સરકારોની રચના.
- ૧૯૩૯ બીજી વિશ્વયુદ્ધ, સંમતિ વગર ભારતને યુદ્ધમાં જોડવા સામેનો વિરોધ, કોંગ્રેસ પ્રધાનોનું રાજીનામું.
- ૧૯૪૦ મુસ્લિમ લીગ પાકિસ્તાનનો ઠરાવ પસાર કરે છે.
- ૧૯૪૧ ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલનો વિસ્તાર.
- ૧૯૪૨ કિંગ્સ દરબારસ્તોનો લીગ ને કોંગ્રેસ જન્ને તરફથી અસ્વીકાર, 'ભારત છોડો'નો ઠરાવ, કોંગ્રેસ નેતાઓ જેલમાં, વિરાટ જનઆંદોલન, સિંગાપોરમાં જનરલ મોહનસિંહની સરકારી નીચે પ્રથમ આઝાદ હિંદ ફોજની રચના.
- ૧૯૪૩ ભારતમાં વિદ્રોહ, સુબાષ બોઝની સરકારી નીચે બીજી આઝાદ હિંદ ફોજની રચના.
- ૧૯૪૪ મુંબઈમાં ગાંધી-ગ્રીણા મંત્રણા.
- ૧૯૪૫ કોંગ્રેસ નેતાઓની જેલમુક્તિ, સિમલા-પરિપદની નિષ્ફળતા.

૧૯૪૬-માર્ચ ૧૫, આમસહામાં બહુમતિના વિકાસને લઘુમતિ અટકાવી ન શકે એ મતલબનું નિવેદન.

૧૯૪૬-એપ્રિલ ૧, ભારતના નેતાઓ સાથે કેબિનેટ મિશનની મંત્રણાઓ.

૧૯૪૬-સપ્ટેમ્બર ૨, વચગાળાની સરકારની રચના.

૧૯૪૬-ઓક્ટોબર ૧૬, લીગ સરકારમાં જોડાય છે.

૧૯૪૬-ડીસેમ્બર ૬, બંધારણસભાનું ઉદ્ઘાટન.

૧૯૪૭-ફેબ્રુઆરી ૨૦, સત્તાની ફેરબદલી માટે ૧૯૪૮ના જુનને નહીં કરવાની બ્રિટિશ સરકારની જાહેરાત.

૧૯૪૭-માર્ચ ૨૪, લોર્ડ માઉન્ટબેટન વાઈસરોય તરીકે આવે છે.

૧૯૪૭-જૂન ૩, ભાગલા પાડવાની અને ભારત હોડવાની બિ. સરકારની અંતિમ યોજનાની જાહેરાત.

૧૯૪૭-ઓગસ્ટ ૧૫, ભારત ને પાકિસ્તાન—એ સ્વતંત્ર રાજ્યોની રચના.

આ ચિત્ર આજુબાજુ ભારત, ભારતનાં વિવિધ રાજ્યોનો દેખાવો પણ આમાં બોધે શકાય છે. રાજ્ય અને રાજધાનીને ભાસ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

૪. સાત વર્ષની સાધના

દિગંભીર બસો વર્ષની શુભામી પછી આપણે દેશ સુકૃત થયો. ત્યારે આપણે સ્વાતંત્ર્યનો લબ્ધ હિતસેવક બિજાવ્યો. ૧૯૪૭ની ૧૫મી ઓગસ્ટના દિવસે કદી બૂલી શકાશે નહિ, પરંતુ તે દિવસે આપણા આનંદની નીચે જે ચોકની લહરીઓ વહેતી હતી તે પંખું બૂલાય એવી નથી. દુનિયાના બીજા દેશો કરતાં આપણે જુદી રીતે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી હતી. તેના લાભ અને ગેરલાભ બંને આપણને વારસામાં મળ્યા હતા. બસો વર્ષના શુભામીકાળ દરમ્યાન આર્થિક રીતે આપણે ચૂસાઈ ગયા હતા. બીજાં વિશ્વયુદ્ધની અસરથી આપણે અમુક અંશે ભાંગી ગયેલા હતા. આપણા હાડમાં પરાધીનતાની વૃત્તિ પડેલી હતી. ઓટલું ઓછું હોય તેમ, સ્વતંત્રતાની સાથે જ આપણા શબ્દદેહનું છેદન થયું હતું. ભારતવર્ષ એક અખંડ શરીર જેવો હતો એટલે જીવનું અંગ કપાય અને લોહીની ધાર છૂટે તેવી આપણી સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી.

૧૪મી ઓગસ્ટની રાતે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિની ખુમારીમાં આપણે કદાચ જાણે બૂલી ગયા હોઈશું પરંતુ તે પછી

તરત જ આપણને લાન થયું, 'કે પાકિસ્તાનમાંથી લાખો નિર્વાસિતોની છુઝાર આ દેશમાં ચાલી આવે છે અને અહીંથી લાખો હંતભાગીઓ પાકિસ્તાન તરફ કદમ ઉઠાવી રહ્યા છે. એ સમયના દરરોજનું વર્ણન કરવાનું શક્ય જ નથી! સેંકડો વર્ષોનું ઝેર તે દિવસે ઉમટી આવ્યું હતું. માનવી પશુ બન્યો હતો એમ કહેવામાં પશુજાતિનું અપમાન રહેલું છે. હિંદુઓ અને શીખોએ આ દેશમાં મુસ્લિમોને કાપી નાખ્યા, એમની મિલકતો લૂંટી લીધી, એમની સ્ત્રીઓની બેઇજ્જતી કરી, એમને ધર્મબદ્ધ કર્યા. બે જ રીતે કે એથીયે વિશેષ પાકિસ્તાનમાં મુસ્લિમોએ હિંદુઓ અને શીખો ઉપર ઘોર અત્યાચારો શુભર્યા. પશ્ચિમ પાકિસ્તાનમાંથી તો એમણે હિંદુઓ અને શીખોનું લગભગ નાબોનિશાન મીટાવી દીધું.

એક બાજુ આપણી મુક્તિમંગલા બજી રહી હતી અને બીજી બાજુ લાખો હંતભાગી માનવીઓના આર્તસ્વર સંભળાતા હતા.

સ્વાતંત્ર્યની સાથે જ આપણને વારસામાં જેમ કેમવાદ મળ્યો હતો તેમ રાજશાહી પણ મળી હતી. અંગ્રેજોએ ભારત છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે અંગે કરારો થયા તેમાં રાજાઓને ગર્ભિત રીતે એવું આશ્વાસન અપાયું હતું, કે તેઓ પોતાને ઠીક લાગે તે રીતે પોતાનું ભાવિ ઘડી શકે છે. અલબત્ત, એમ નહીં થયેલું કે રિયાસતોમાંથી જેમની સરહદ પાકિસ્તાન સાથે સંકળાયેલી હોય તે પાકિસ્તાન સાથે 'જોડાય ને ભારત સાથે સંકળાયેલી' હોય તે.

ભારત સાથે, પરંતુ તે દિવસની કલ્પના પ્રમાણે આ જોડાણ ત્રણ વિષયો પૂરતું જ એટલે કે વિદેશો સાથેના સંબંધો, રક્ષણ અને વાહનવ્યવહાર પૂરતું જ કરવાનું હતું. રાજ્યો આ પરિસ્થિતિનો લાભ ઉઠાવવા ચાહતા હતા. મોટાભાગની રિયાસતો ભારતની વચ્ચે જ પડેલી હતી એટલે પાકિસ્તાનના રાજકર્તાઓની મુશ્કેલી પણ રાજ્યોને જાહેરાતો ભારતને નિર્બળ બનાવવાની હતી. એ કાળના નકશા ઉપર નળા ફેરવતાં ઉત્તરથી દક્ષિણ અને પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી રિયાસતો પ્રદેશ કેવી રીતે વસ્તરેલો હતો તેના ખ્યાલ આવશે. આ રિયાસતો અર્થાદિત પ્રમાણમાં પણ સ્વતંત્ર રહે તો ભારત એક અને અખંડ રહી શકે નહિ. તેનો આર્થિક વિદ્વસ તે સાધી શકે નહિ અને જો કોઈ રાષ્ટ્ર દે સંઘર્ષ થાય તો પોતાનું રક્ષણ પણ કરી શકે નહિ. એ વખતે આવી વિકટ સ્થિતિમાં આપણે મૂકાયેલા હતા.

૧૫મી ઓગસ્ટે રાજ્યોની લગભગ આપણા હાથમાં આવી હતી. તે દિવસે આપણે સંસ્થાન ગણાતા હતા; તાજના પ્રતિનિધિ તરીકે લોર્ડ માઉન્ટબેટન રાજ્યના વડા હતા, છતાં આપણી સ્વતંત્રતા સંપૂર્ણ હતી. પરંતુ જેમના હાથમાં દિલ્હીના શાસનની લગભગ આવી હતી તેઓ અને તે વખતના પ્રાંતો- રાજ્યોના મુખ્યધારો, રાજ્યવહીવટ ચલાવવા માટે વડન નવા હતા. સત્તાનો ફેરબદલો શાંતિપૂર્વક થયેલો. બ્રિટિશ અમલનું પોલીસી ચોકડું સામૂત રહ્યું હતું. આપણી સામે એવી વિકટ સમસ્યાઓ ખડી હતી, કે આપણે એ ચોકડું તોડવાની કિંમત પણ કરી શકીએ તેમ નહોતું. રાજ્યની ધૂરા જેમને વડન કરવાની હતી તેઓ વીર હતા, ત્યાગી હતા, શાણા હતા, શુભ-

ભાવનાઓથી ભરેલા હતા; પરંતુ તેમની સામે મુસીબતોના પહાડો ખડકાયા હતા. નિર્વાસિતોની સમસ્યા, રિયાસતોના જટિલ પ્રશ્ન, દેશની લયાનક ગરીબી, અંગ્રેજો તરફથી મળેલું 'લાદી ચોકડું', આખા એશિયાને ડારી રહેલો સામ્યવાદ અને આ દેશને ઢારી ખાતો કોમવાદ, એ બધું તેમની સામે ધૂરકતું હતું. સ્વાતંત્ર્ય પછીનાં સાત વર્ષોની સાધનાનો આપણે ત્યારે વિચાર કરીએ ત્યારે આ બધા મુદ્દાઓ આપણે લક્ષ્યમાં રાખવા જોઈએ.

આપણે સ્વાતંત્ર્ય થયા ત્યારે ચારે બાજુએ પ્રતિકૂળતાઓ જ હતી અને કોઈ બાબતમાં અનુકૂળતા હતી જ નહિ એમ કહેવું પણ ખોટું કરશે. સેંકડો કે હજારો વર્ષ પછી આપણે ત્યાં લોક-શાહીનો ઉદય થતો હતો. આત્મ કાંઈક જ્ઞાન શ્રિદેશ રાજ-અમલ દરમિયાન આપણે પ્રાપ્ત કર્યું હતું. રાષ્ટ્રીય એકતાની ભાવના પણ આપણામાં પ્રસરેલી હતી અને સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ દરમિયાન તેનો સારી રીતે વિકાસ થયો હતો. જગતના કોઈ પણ રાષ્ટ્રની સરખામણીમાં હિન્દુ કોટિના કહી શકાય એવા લોકનેતાઓ આપણને પ્રાપ્ત થયા હતા. આપણું સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ મુખ્યત્વે અહિંસક સાધનો દ્વારા લડાયેલું હોવાથી અને અંગ્રેજો કાંઈક શાણપણ વાપરીને નિવૃત્ત થયા હતા તેથી, હિંસા અને સંઘર્ષના દુષ્પરિણામોમાંથી આપણે મુક્ત રહ્યા હતા. સૌથી વિશેષ અનુકૂળ પરિસ્થિતિ તો એ હતી કે આપણા મુક્તિકાળે જગતમાં શાંતિ હતી. આપણી અસ્થિરતા કે દુર્બળતાનો લાલ કોઈ ઉઠાવે એવો ભય નહોતો. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી પણ ખીજા દેશોને તેના રક્ષણ માટે તત્કાળ જે મુદ્દો ખેલવા પડ્યા તેમાંથી આપણે બચી ગયાં હતાં. આ અનુકૂળતાઓ અને પ્રતિકૂળતાઓની વચ્ચેથી આપણે શી રીતે પ્રગતિ સાધી તેનો વિચાર કરવો જોઈએ.

નિર્વાસિતોનો સવાલ આપણે પૂર્ણપણે ઉઠેલી શક્યા નથી પરંતુ તેને ગણનાપાત્ર સિદ્ધિ મળી છે. આટલા વિશાળ પ્રમાણમાં આ પ્રશ્ન કેઈ રીતે ઉઠેલો નથી. આપણે દેશ ગરીબ હોવા છતાં આ પ્રશ્નના ઉકેલમાં ઠરોઠો રૂપિયા આપણે ખર્ચ્યો છે, પાકિસ્તાનમાં પહેલી અબજોની મિલકત આપણા હાથમાં આવી નથી, તેનું 'કશ્ય' વળતર મળ્યું નથી છતાં લાખો માણસોને રોજ અને રોટી આપી શકાયાં છે. આ સવાલનો સંપૂર્ણ ઉકેલ પાકિસ્તાન સાથે ફેંસલો થઈ ગયા વિના કરવાનું મુશ્કેલ છે. નિર્વાસિતોની સાથે જ કૌમવાદનો પ્રશ્ન વિચારવો જોઈએ. પાકિસ્તાનથી આવેલા લોકો બંનેલા બંનેલાં હતા અને પાકિસ્તાનમાં મજબૂતી જનૂન હોવામાં વધતું જ જતું હતું. એટલે આ દેશને પણ કૌમવાદનો સામનો કરવો પડ્યો છે. આપણે એ ઝેરમાંથી પ્રમાણમાં મુક્ત રહી શક્યા એનો યશ ગાંધીજી સિવાય આપણે બીજા કોને આપી શકીએ એમ છીએ ? પાકિસ્તાન સર્જના પછી સાહચાર કરોડ મુસ્લિમોની રક્ષણદીવાલ ગાંધીજી બન્યા હતા. એ સમયે ગાંધીજી ન હોત તો મુસ્લિમોનું અને આ દેશનું શું થયું હોત તેની કલ્પના પણ કંપાવનારી છે. ગાંધીજીની હત્યાથી આપણે પારાવાર ગુમાવ્યું છે, પરંતુ એ બલિદાનથી જ કૌમવાદના મહાપૂરને ખાળી શકાયું એમાં શંકા નથી. ગાંધીજીએ પ્રજોપેક્ષી નીતિનો અમલ એમના સાચા વારસદાર શ્રી જવાહરલાલે કર્યો અને લણા એણે સમયમાં આપણે કૌમવાદના ભયમાંથી મુક્ત થઈ ગયા.

સ્વાતંત્ર્યની સાથે જ સામાન્ય રીતે અરાજક તત્વો મરતક ઉઠાડે છે. આપણા દેશમાં એ તત્વો સામેનું પ્રયત્નમાં પ્રયત્ન બળ સરદાર વલ્લભભાઈ હતા. સામ્યવાદ, કૌમવાદ અને બીજાં બધાં અરાજક તત્વોને એમણે બહુ એણે સમયમાં જેર કરી

દીધા. રિયાસતોની જટિલ સમસ્યા પણ એમણે જ ઉકેલી. એમ કહી શકાય કે સરદારની એક આંખમાંથી અમી વરસતું હતું અને બીજી આંખમાંથી અરાજક તત્ત્વોને ડારતી જ્વાલા પ્રગટતી હતી. રિયાસતોનો સવાલ એમણે આ રીતે જ ઉકેલ્યો. રાજવીઓએ એમની સલાહ માન્ય ન કરી હોત તો ભયાનક અથડામણ ચાત. સંભવ છે કે થોડા સમયમાં આપણે એ અંધકારને જૂંસી નાખત. પરંતુ તેનું મૂલ્ય ચૂકવવા જેટલી આપણી ત્યારે શક્તિ નહોતી. રાજાઓ યુગને યોગબી ગયા. કંઈક ડરથી અને કંઈક શાણપણથી તેઓએ સરદારના હાથમાં બધું સોંપી દીધું. દુનિયામાં કોઈને કલ્પના પણ ન આવે એટલી ત્વારાથી અને એટલી સરળ રીતે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આવી ગયો. સરદારે આરંભ તો ત્રણ વિષયો પૂરતા જોડાણથી જ કર્યો; પરંતુ એ ત્રણ વિષયો શ્રી વિષ્ણુના વિરાટ સ્વરૂપના ત્રણ પગલા જેવા સાબિત થયા. ધીમે ધીમે રાજ્યોનું જોડાણ એમણે સંપૂર્ણ બનાવી દીધું એટલું જ નહિ, તેમને ભારતમાં વિક્સીન કરી દીધા. આ સમસ્યા ઉકેલતા ત્રણ રાજ્યોની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ નિર્માણ થઈ. ભારતનાં અમુક રાજ્યોમાં બહુમતિ હિંદુઓની હતી ને રાજવી મુસ્લિમ હતા. કાશ્મીરમાં બરાબર એથી ઉલટું હતું. લોપાળ-રામપુર જેવા કેટલાક નવાબો પરિસ્થિતિ સમજી ગયા ત્યારે જુનાગઢ માણા-વઢર-માંગરોળ જેવાઓને એ જ્ઞાન બગ્યું જ નહિ. પાકિસ્તાન આ રિયાસતોની બાબતમાં મોટી આશાઓ રાખી રહ્યું હતું. જુનાગઢના નવાબે પાકિસ્તાન સાથે જોડાણ કર્યું ત્યારે સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રને પાકિસ્તાનની અસરનીચે લાવવાની આશા સેવાઈ હતી. ડાગળ ઉપર આ જોડાણ આજેય કાયમ છે. પરંતુ વાસ્તવમાં જુનાગઢ વગેરે ભારતના અંગરૂપ બની ગયાં છે. આ માટે જેટલો યશ પ્રબલને આપી શકાય તેટલો જ સરદારની કુશળતાને આપવો જોઈએ.

જુનાગઢ કરતાં જટિલ કાયદો હૈદરાબાદનો હતો. હૈદરાબાદ પ્રમાણમાં મોટું રાજ્ય, બ્રિટિશ અમલમાં પણ અન્ય રિયાસતોના પ્રમાણમાં તે વિશેષ અધિકારો હોવાને; મુસ્લિમ કોમવાદ ત્યાં પૂર જોશમાં. જેવું તેવું લશ્કરી બળ પણ ખૂબ અને ભૌગોલિક રીતે વિચારીએ તો ભારતનો એ દૃઢ્યપ્રદેશ. બ્રિટનના કેટલાક શાહીવાદીઓનો હૈદરાબાદને ટેકો હતો. રાષ્ટ્ર-સંસ્થામાં પણ તેના દેવાતથનું સમર્થન કરનારા પડ્યા હતા. પાકિસ્તાન તો ખુદશી રીતે મદદ કરવાની વાતો ઉચ્ચારતું હતું. વિશેષમાં જુનાગઢે જોડાણ સાધ્યું હતું ત્યારે હૈદરાબાદે તો સ્વતંત્ર રહેવાની બહેરાવ કરી હતી. આ સંજોગોમાં અથડામણ અનિવાર્ય હતી. અથડામણનાં જોખમો પણ ઘણાં મોટાં હતાં. સાથે હિંદુઓનો જાન ભયમાં મૂકાઈ જાય, પાકિસ્તાન માથે પણ કદાચ અથડામણ કરવી પડે, કબાઈ ગયેલો કોમવાદ પણ ફરી જાગી ઊઠે અને અરાજક તત્વો પુનઃ માથું ઉઠાડે એવા ભયો હતા. હૈદરાબાદ સામે પોલિસ પગલું એ રિયાસતોના વિલીનીકરણના કાર્યોનું સર્વોચ્ચ શિખર ગણાય. આ શિખર પ્રમાણમાં ઘણી જ આસાનીથી સરકારે સર કર્યું હતું. જુનાગઢ અને હૈદરાબાદનો નામોઆર પાકિસ્તાનની ધારામલામાં કોઈ કોઈ વાર ચાલ્યો છે, તે સિવાય આ પ્રશ્ન સંપૂર્ણરીતે ઉકલી ગયો છે. એ બંને સ્થળે અત્યારે લોકચાહીનો સ્વજ ફરકે છે.

કાશ્મીરનો સવાલ હજી પૂરી રીતે ઉકલ્યો નથી. કાશ્મીરની સરહદ ભારત સાથે સંકળાયેલી છે તેમ પાકિસ્તાન સાથે પણ સંકળાયેલી છે. કાશ્મીરના રાજવીએ અને કાશ્મીરની મોટામાં મોટી પ્રજાકીય સંસ્થાએ ભારત સાથે જોડાણ માગ્યું, અને તે સ્વીકારવામાં આવ્યું તે પહેલાં પાકિસ્તાની ધાડાઓ તેના ઉપર આક્રમણ કરી ચૂક્યાં હતાં. ભારતી સેનાએ

અસામાન્ય વીરતા દાખવી કાશ્મીરને ખચાવ્યું હતું. આજે કાશ્મીરનો સવાલ રાષ્ટ્ર સંસ્થા પાસે પડ્યો છે. આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂન પ્રમાણે કાશ્મીર ભારતનું અંગભૂત રાજ્ય છે પરંતુ તેના લગભગ ત્રીજા ભાગનો પ્રદેશ પાકિસ્તાનના કબજામાં છે. થયેલા કરાર પ્રમાણે આજે યુદ્ધખંધી પ્રવર્તે છે. આ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે છેલ્લે ભારત અને પાકિસ્તાનના વડા પ્રધાનો મળ્યા હતા અને કંઈક આશાઓ પણ ઉભી થઈ હતી પરંતુ હજી સુધી તેનું કશું પરિણામ આવ્યું નથી. એટલું કહી શકાય કે કાશ્મીરનો જે પ્રદેશ આજે લોકતંત્ર લોગવતો, ભારત સાથે સંકળાયેલો છે તે પ્રદેશ ભારતથી વિખૂટો પડે એવા કોઈ સંયોગો દેખાતા નથી. કાશ્મીર અંગે આપણે જે કર્યું છે તેથી આપણા લશ્કરમાં વિશ્વામની લાગણી પ્રગટી છે અને આપણા દેશનો બિનસાંપ્રદાયિક રાજ્યનો આદર્શ પણ ઉજવળ રહ્યો છે.

સાત વર્ષનું સરવૈયું જ માત્ર ભેઠએ તો રાષ્ટ્રની એકતા સિદ્ધ કરવામાં આપણે સફળ થયાં છીએ. જગતમાં આપણી પ્રતિષ્ઠા વધી છે વિશ્વશાંતિ સિદ્ધ કરવામાં ભારત જેટલો ફાળો અન્ય કોઈ રાષ્ટ્રે આપ્યો નથી. કોરિયામાં આપણે જે કંઈ કર્યું છે તે આપણા ગૌરવને વધારનારું છે. નેપાળના લોકતંત્ર ઉપર આપણી છાપ પડી છે. ઈન્ડોનેશિયાની સ્વતંત્રતામાં આપણા હિસ્સો છે. એશિયા ને આફ્રિકાનાં નબળાં રાષ્ટ્રો હંમેશા આપણી સહાયનો અપેક્ષા રાખે છે. ભારત તટસ્થ હોવાને કારણે તે રશિયા ને અમેરિકા સાથે સંપૂર્ણ રીતે એકરૂપ થઈ શકતું નથી. કોઈવાર તેમની શંકાનો ભોગ બનવું પડે છે અને રોષ પણ વહોરી લેવો પડે છે. પરંતુ આટલા સમયના અનુભવથી તે બંને રાષ્ટ્રોને એટલી તો ખાતરી થઈ છે કે ભારતની વિદેશનીતિ સર્વાંશે સ્વતંત્ર છે. કોઈ પણ પ્રશ્ન સંબંધમાં ભારત પૂર્વશ્રદ્ધથી નિર્ણય કરતું નથી. દરેક

પ્રશ્નનો સમતોલલાવે વિચાર કરી વિશ્વશાંતિની કસોટીથી તેને ઠસે છે. ભારતની આ નીતિના જનક છે ગાંધીજી અને તેનો અમલ આદર્શ રીતે કરી રહ્યા છે શ્રી નહેરુ. ભારતનું આંતર-રાષ્ટ્રીય ગૌરવ વધારવામાં શ્રી નહેરુ જેટલો હિસ્સો ખીજા કોઈ રાજપુરુષનો નથી. શ્રી નહેરુ દુનિયાના કે એશિયાના નેતા બનવા ઇચ્છતા નથી, પરંતુ દુનિયાના રાજપુરુષોએ તેમની એશિયાના અથણી તરીકે લગભગ સ્વીકારી લીધા છે. એક ચીનને ખાદ્ય કરતાં, ખીજા દેશે કટોકટી વખતે શ્રી નહેરુને યાદ કરે છે અને માર્ગદર્શન પણ મેળવે છે. ભારતે પોતાના પટોશીઓ સાથે સારો સંબંધ રાખવાના ભરપૂર પ્રયાસો કર્યા છે પરંતુ ગુલામી કાળ દરમિયાન જે સમસ્યાઓ ઉભી થઈ છે તેના ઉકેલ હજી આવ્યો નથી. સિલોન સાથે ભારતીય જનોના નાગરિકત્વ અંગે પ્રાથમિક સમાધાન થયું છે. બ્રહ્મદેશ સાથે સારો સંબંધ ગણાય. નેપાળ તો ભારતની અસર નીચે વિકસી રહ્યું છે. ચીન સાથે પ્રમાણમાં ઘણા સારા સંબંધો છે. તિબેટના સવાલે ગૂંથ ઉભી કરી છે, પરંતુ તેના ઉકેલ માટે અવશ્ય આશા રાખી શકાય. માઠા સંબંધો કેવળ પાકિસ્તાન સાથે જ છે અને તે ઘણા હિંમત છે. આ બાબતમાં અંત્યાર સુધીના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા છે. ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે મીઠા સંબંધો સ્થાપાય અને અમેરિકા, કેનેડા જેવી કોઈ પ્રજ્ઞાલિકા ઉભી થાય તો જગતના રાજકારણ ઉપર આપણે આજ્ઞા કરતાં જે વધુ પ્રભાવ પાડી શકીએ અને શાંતિની દિશામાં પણ સારી પ્રગતિ થાય પરંતુ તે માટે આશા ઉપજે એવું કંઈ દેખાતું નથી.

આપણે સ્વતંત્ર થયા ત્યારે બંધારણસભા અસ્તિત્વમાં હતી પરંતુ સુસ્થિર લીગના અને બ્રિટિશ સરકારના વલણને કારણે તેની કાર્યવાહી થોડી રીતે ચાલતી નહોતી. એ પછી તેમાં વેગ આવ્યો, સ્પષ્ટ દષ્ટિ આવી અને આપણે ઘણી ત્વરાથી

બંધારણના ઘડતરકાર્યમાં લાગી ગયાં. આપણને બ્રિટિશ સત્તા તરફથી પાર્લામેન્ટરી રાજ્યપદ્ધતિનો વારસો મળ્યો હતો. આપણા નેતાઓ તે પદ્ધતિ નીચે ઉછર્યા હતા એમ પણ કહી શકાય. સત્તાનો પલટો શાંતિપૂર્વક આવ્યો હતો. આ બધા તત્વોએ આપણા બંધારણ ઉપર અસર કરી છે. પ્રમાણમાં ઘણી ત્વરાથી અને દુનિયાના બીજા લોકશાહી દેશોના બંધારણના સારા તત્વો લઈને આપણે બંધારણ ઘડ્યું છે. નવા બંધારણ અનુસાર ૧૯૫૦ના જાન્યુઆરીની ૨૬ મી તારીખે આપણે, આપણા દેશને સાર્વભૌમ પ્રજાસત્તાક તરીકે જાહેર કર્યું છે. બંધારણ અમલમાં આવતાં, બ્રિટિશ તાજ સાથેના આપણા સંબંધોનો અંત આવ્યો, પરંતુ બ્રિટન અને બીજા દેશોનો જે રાષ્ટ્રસમુહ રચાયો છે તેમાંથી આપણે મુક્ત ન થયા. આની પાછળ પણ વિશ્વશાંતિની દૃષ્ટિ જ રહેલી છે.

બંધારણ પછીનું આપણું મોટું પગલું રાષ્ટ્રવ્યાપી સામાન્ય ચૂંટણીનું હતું. જગતના ઇતિહાસમાં આવી વિશાળ પાયા પરની ચૂંટણી કદી થઈ નથી. સત્તર કરોડ મતદારોએ આ ચૂંટણીમાં ભાગ લઈને રાજ્યો ને કેન્દ્રના વિધાનગૃહો રચવાના હતા. આપણા દેશના કરોડો લોકો માટે આ નવો અનુભવ હતો. તેઓ નિરક્ષર અને ચૂંટણીના કાર્યથી પ્રમાણમાં અજાત હોવા છતાં અત્યંત સંતોષજનક રીતે આપણે આ કાર્ય પાર પાડી શક્યા. દુનિયાના સઘળી લોકશાહી દેશો આપણી ચૂંટણીનું અવલોકન કરી રહ્યા હતા. લગભગ સૌએ મુક્ત કંઠે સ્વીકાર્યું, કે ભારતની આ પહેલી જ પુખ્તવયના મતાધિકાર સાથેની ચૂંટણી સર્વાંશે સફળ રીતે પાર પડી છે. ચૂંટણીના પરિણામોની વચ્ચે અહીં અપ્રસ્તુત છે. લોકોએ અજબ ઉત્સાહ અને સમજણ દાખવ્યાં. રાજકીય પક્ષો મુક્ત રીતે પોતાના મતનો પ્રચાર કરી શક્યા. આસામ અને હિમાચલ જેવા

પહાડી પ્રદેશો અને મધ્યપ્રદેશના જંગલોથી માંડીને મુંબઈ, કલકત્તા જેવી મહાનગરીઓમાં બહુ વ્યવસ્થિત રીતે ચૂંટણીનું કાર્ય પાર પડ્યું.

કોઈ પણ દેશ સ્વતંત્ર થાય ત્યારે તેનું સર્વ પ્રથમ કર્તવ્ય સ્વતંત્રતાને સલામત રાખવાનું હોય. એ માટે આવશ્યક રાષ્ટ્રીય સંગઠન, સંરક્ષણના સાધનો, અરાજક તત્વોનું દમન વગેરે કરવાં જોઈએ. આ દિશામાં આપણે સારી પ્રગતિ કરી. આપણું લશ્કરી બળ આ સાત વર્ષ દરમિયાન ઠીક પ્રમાણમાં વધ્યું છે. અદ્યતન સાધનો ઉમેરાયાં છે. નૌકા અને હવાઈ કાફલો ધીમે ધીમે રચાતો જાય છે. નાનાં હથિયારોનાં કારખાનાં દેશમાં જિભાં થયાં છે. વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગશાળાઓ પણ વધતી જાય છે.

રાષ્ટ્રની સલામતી પછી બીજું પગલું હંમેશાં આર્થિક સલામતીનું હોવું જોઈએ. આપણા દેશની જે હાલત હતી તેમાં આર્થિક વિકાસ સાધવાનું કાર્ય અતિ કઠિન હતું. બસો વર્ષની શુભામી દરમિયાન આપણે ચૂસાઈ ગયા. બીજા વિશ્વયુદ્ધે નફા-ખોરી અને કાળાબજાર ઠીક પ્રમાણમાં વિકસાવ્યાં હતા. વિદેશી રાજસત્તા નીચે રાષ્ટ્રના આર્થિક વિકાસની સ્પષ્ટ દૃષ્ટિ આપણે મેળવી શક્યા નહોતા. સ્વતંત્રતાની સાથે જ અનેક કઠિન કાય-હાઓ જિભા થયા હતા. આ પૂર્વ ભૂમિકા લક્ષ્યમાં લઈએ તો જ આ સાત વર્ષના આર્થિક વિકાસની ખામીને આપણે નિભાવી લઈ શકીએ. આપણા નેતાઓના ધ્યાનબહાર આ વસ્તુ ઠદી રહી નથી. એમણે પ્રયાસો પણ ઘણા કર્યા છે. કેટલાંક ક્ષેત્રોમાં ગણનાપાત્ર પ્રગતિ પણ થઈ છે. પંચવર્ષીય યોજના એ આપણા દેશનો મહાન પુરુષાર્થ છે. અનાજની બાબતમાં સ્વાવલંબી બનવા સુધી આપણે પહોંચ્યાં છીએ અને વિવિધ ઉદ્યોગોનું ઉત્પાદન પણ વધ્યું છે. વૈજ્ઞાનિક સાધનોનો ઉપયોગ વિશેષ પ્રમાણમાં થવા લાગ્યો છે. દેશનું નાણાંતંત્ર ઠદી જોખ-

માયું નથી, પરંતુ સમગ્ર રીતે વિચાર કરતાં આપણે જોઈએ. પંથ કાપ્યો છે તે કરતાં ઘણું લાંબો અને વિકટ પંથ હજી કાપવાનો છે. માનવીની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો અન્ન, વસ્ત્ર અને આશ્રય આપણા દેશના કરોડો લોકોને પ્રાપ્ત થયા નથી. ગ્રામપ્રદેશમાં કરોડો માણસો જમીનવિહોણા અને બેકાર છે; શહેરોમાં બેકાર શિક્ષિતો ઉલરાઈ રહ્યા છે. આપણી આ સમસ્યા જ્યાં સુધી ઉકલે નહિ ત્યાં સુધી સ્વતંત્રતાનો આંતરિક અનુભવ આપણે મેળવી શકીએ નહિ. આપણી અનેક સફળતાઓની સામે આ નિષ્ફળતા એટલી ગંભીર ને મોટી છે કે ઘણીવાર સફળતા ઝાંખી લાગે છે.

આ સાત વર્ષ દરમિયાન અનેક રાષ્ટ્રભક્તો ને રાષ્ટ્રસેવકોને આપણે ગૂમાવ્યા છે. પરંતુ જેને આપણે હજારો વર્ષો સુધી નહિ ભૂલી શકીએ એવી ખોટ તો આપણા રાષ્ટ્રપિતાની છે. જે સંયોગોમાં એમનું મૃત્યુ થયું તે પણ આપણા મસ્તકને શરમથી બૂકાવી દે છે જે સંસ્કૃતિનું આપણે ગૌરવ કરીએ છીએ તે સંસ્કૃતિ ખોટી એ પ્રસંગ લાંછનરૂપ છે. આપણી નૌકાને તોફાની મધસાગરેથી જેમણે કિનારા સુધી પહોંચાડી તે નાવિકનું દિલ સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછી લાંગી ગયું હતું. એમનો જીવનરસ સૂકાઈ ગયો હતો. એમ છતાં એમના દિલમાં આશા અને શ્રદ્ધાની એવી જ્યોત્ત અળકતી હતી, કે ભારત અને પાકિસ્તાનને રાજકીય રીતે નહિ પરંતુ માનવીય રીતે તેઓ એક કરી શકે. દિલ્હીની આગ ઠારીને તેઓ કરાંચી જ જવાના હતા, પરંતુ આપણા દુર્ભાગ્યે આપણે એમને સાચવી શક્યા નહિ. એમના જતાં આ દેશ પર અંધકાર છવાયો હતો પણ તેઓ એક મહાજ્યોતિ જેવા હતા એટલે એનો સ્પર્શ પામીને જે દીવાઓ પ્રગટ્યા તે આપણા માર્ગને અજવાળતા રહ્યા.

ખીનું મૃત્યુ સરદાર વલ્લભભાઈનું યાદ આવે છે. સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધના એ મહાન સેનાની હતા. એમનો એ રીતે વિચાર

કરીએ તો તો એમ જ લાગે, કે એક સૈનિક અને સેનાની તરીકે એમની શક્તિઓ ખીલેલી; પરંતુ દેશ સ્વતંત્ર થયે તો કશુંથી એમની શક્તિઓએ છુટું જ રૂપ ધારણ કરેલું હતું, રાષ્ટ્રની એકતા અને મહામતી માટે એમણે જે કશું છે તે ભારતવર્ષ કદી ભૂલી શકશે નહિ. રાજકારણમાં ખીલતે ઠારવાની અને સમજાવવાની જે કળા જોઈએ તે એમનામાં અદ્ભૂત રીતે વિકસી હતી. તેઓ કુશળ વહિવટકર્તા હતા.

સ્વાતંત્ર્યના સાવમા વર્ષે આપણી સામે જે કઠિન પ્રશ્નો જવાબ માગતા હતા છે તેમાં આર્થિક સવાલને મર્વપ્રથમ ગણવે જોઈએ. આપણા દેશના ઠરોઠા લોકો ગામડામાં વસે છે અને જમીન ઉપર નિર્વાહ કરે છે; પરંતુ તે સવાલ હજી ઉકળ્યો નથી. કેટલાંક રાજ્યોએ જમીનદારી નાબૂદ કરવાનાં પગલાં લીધાં છે અને ખેડૂતોને હજી આપ્યા છે, પરંતુ તે શરૂઆત જેવું લાગે છે. ગાંધીતત્ત્વજ્ઞાનના વારસદાર આચાર્ય વિનોબાએ ભૂમહાનનું આંદોલન શરૂ કરીને એક નવી દિશા ઉઘાડી છે જેથી આથાનો સંચાર પણ થયો છે. પરંતુ એ ક્ષેત્રે પણ હજી ઘણું કરવાનું બાકી છે. પાકિસ્તાન સાથેના મંબંધો, કાશ્મીરની સમસ્યા આપણી કસોટી કરનારી છે. સ્વાતંત્ર્ય પછી તરત જ રાજ્યોની પુનર્વિઠનાનો પ્રશ્ન ઉઘળી રહ્યો છે. આ મંબંધમાં દેશમાં જે અનૂન પ્રવર્તી રહ્યું છે તે નિરર્થક અને બચકારક છે. આજને વળકેડે રાજ્યોની ગ્ય નામા પરિવર્તન આણવાનું ઈષ્ટ હોય કે અનિષ્ટ; પરંતુ તેને આપણે યોજાવી શકીએ તેમ નથી. એક અનિવાર્ય અનિષ્ટ તરીકે પ્રજા તેનો સ્વીકાર આપણે કરવો જ પડશે. રાષ્ટ્રીય એકતા જોખમાય નહિ, ભાષાવાદ અનૂની બને નહિ, ભિન્નભિન્ન પ્રદેશના લોકો વચ્ચે કટુતા ફેલાય નહિ, કેઈ પણ કારણે દેશ નિર્જળ ધાય નહિ એ રીતે આ પ્રશ્ન ઉકેલવાનો છે. દેશની સામે એક નાનો છતાં ગંભીર ખીજો સવાલ પણ છે.

અંગ્રેજોના જવાથી આ વિશાળ મુલક આગાહ થયે। પરંતુ ફ્રાંસ અને પોર્ટુગલના નાનકડાં થાણાંઓ હજી આ ધરતી પર રહ્યાં છે. આપણે એ પ્રદેશની પ્રજાને જ્યાં સુધી મુક્ત કરીએ નહિ ત્યાં સુધી આપણી સ્વતંત્રતા અધૂરી છે. આપણે શાંતિને વરેલા છીએ. ફ્રાંસ તથા પોર્ટુગલ આ થાણાંઓમાંથી હટી જવાનો ભારપૂર્વક ઈન્કાર કરે છે. આ સંયોગોમાં આપણે શું કરીશું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. આપણા વડા પ્રધાન ફરી ફરીને જાહેર કરે છે કે આ પ્રદેશો મુક્ત કર્યા વિના તેઓ જંપવાના નથી. આ ઉપરથી એવી આશા રાખી શકાય કે વિશ્વશાંતિના આદર્શને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના આ સવાલનો ઉકેલ આપણે શોધી શકીશું.

આજની દુનિયામાં કેઈ દેશ વાંચે નિરાળો રહી શકે નહિ. ભારત તો મોટો દેશ છે. યા ને યુરોપની વચ્ચે એ વિશિષ્ટ ભૌગોલિક સ્થાન ધરાવે વિશ્વરાજકારણમાં એણે જૂકાવી દીધું છે એટલે માનવજાતના અંગે જો ત્રીજી વિશ્વ-યુદ્ધ થાય તો તેનો વિચાર પણ કરવાનો રહે છે. આપણે એક ખાતુ શાંતિ માટે પ્રયાસો કરીએ છીએ અને બીજી બાજુ આપણી સ્વતંત્રતા ને તટસ્થતા જાળવવાનાં સાધનો પણ જિભાં કરીએ છીએ. ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ આવી જ પડે તો ભારત શું કરે તેની કલ્પના કરવાનો કેઈ અર્થ નથી. પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે આપણા લોકનેતાઓ ને રાજકર્તાઓ આ વિશે પૂરેપૂરા જાગૃત છે.

આપણી સામે જે સમસ્યાઓ છે તે અતિ કઠિન છે, પરંતુ સાત વર્ષની આપણી સાધના પણ શ્રદ્ધા પ્રેરનારી છે. આપણી નજર જો દેશ ઉપરજ રહે અને કટોકટીના સવાલોમાં અંગત સ્વાર્થ-હિતને જ નહિ પરંતુ પક્ષ અને વર્ગના હિતને પણ જો આપણે જૂલી શકીએ. તેમ આ સમસ્યાઓમાંથી આપણે સફળ રીતે બહાર નીકળી શકીએ તેમ છીએ એ વાતમાં શંકા નથી.

૫. વસતી અને વિસ્તાર

વિસ્તાર

ભારતવર્ષ એવો શબ્દોપચાર કરતાં આપણી આંખ સામે છેક તિબેટ અને હિમાલયના ઉત્તુંગ શિખરોથી લંકા સુધી અને સિંધથી બ્રહ્મદેશ સુધીનું એક અખંડ અને રમ્ય ચિત્ર ખડું થાય, પરંતુ કોઈ પણ રાષ્ટ્ર અંતે તો રાજકીય મીમાઓમાં જ મર્યાદિત અને છે એટલે ભારત સંઘનો વિચાર કરતાં આજનો નકશો જ આપણે નજર સામે રાખવો બોધ્યો હોય. વર્ષોથી ભારતનો રાજકીય નકશો બદલાતો રહ્યો છે. સમગ્ર ભારતવર્ષ ઉપર એકચક્રી રાજ્ય તો કદાચ ક્યારેય સ્વપાત્રું નથી છતાં સાંસ્કૃતિક એકતા મહદ્ અંશે જળવાઈ રહી છે. ભારતસંઘનો આજનો વિસ્તાર અને તેની વસ્તીનું પ્રમાણ ભૂતકાળનાં કોઈ પણ ભારતીય શાસન કરતાં વિશેષ છે. બ્રિટિશ રાજઅમલમાં વિસ્તાર અને વસતી વધુ હતાં, પરંતુ ત્યારે રિયાસતોને કારણે રાજકીય એકતા સંપૂર્ણ નહોતી. એ પહેલાં મહત્વનાં શાસનકાળ દરમિયાનનો રાજ્યવિસ્તાર અન્યત્ર આપેલા નકશાઓ ઉપરથી જાણી શકાયો.

ભારતસંઘનું આજનું જે ચિત્ર દોરાયું છે તેમાં ઘોડીક અનિશ્ચિતતા છે. કાશ્મીરનો જેમ આપણે આપણા નકશામાં સમાવેશ કરીએ છીએ તેમ પાકિસ્તાન પણ કરે છે. કાનૂની દૃષ્ટિએ આખું કાશ્મીર ભારતસંઘનો જ એક ભાગ છે. હકૂમતની દૃષ્ટિએ યુદ્ધખંધીની રેખાની ખીણ બાજુનો પ્રદેશ પાકિસ્તાનના કબજામાં છે. ત્યાં કહેવાતી આઝાદ કાશ્મીર સરકાર પણ છે, જો કે તેનો કોઈએ કાનૂની સ્વીકાર કર્યો નથી. કાશ્મીરનું ભારત સાથેનું જોડાણ અચૂક રહેશે અને આજે જેટલા પ્રદેશ ઉપર આપણી હકૂમત છે તેટલા પ્રદેશમાં કર્યો ફેરફાર થશે નહિ એવી આશા રાખી શકાય એમ છે છતાં કાશ્મીર વિષેની અનિશ્ચિતતા આપણે સ્વીકારવી જોઈએ. ખીણ અનિશ્ચિતતા પોર્ટુગલ હકૂમત નીચેના દીવ, દમણ અને ગોવા અને ફ્રાંસની સત્તા નીચેના પોંડીચરી, માહે, કારીકલ અને યનામના પ્રદેશની છે. ભારતના વિશાળ નકશામાં આ પ્રદેશો નાનાં ટપકાંઓ જેવાં છે પણ રાજકીય અને યુદ્ધાત્મક દૃષ્ટિએ તેનું મહત્ત્વ છે. આ પ્રદેશની પ્રજા ભારત સંઘ સાથે એકરૂપ થવા યાહે છે અને ભારત સરકારનો પણ એ દૃઢ સંકલ્પ છે એટલે વહેલેમોડે એ પ્રદેશો રાજકીય રીતે પણ ભારતનાં અંગ-ભૂત બની જશે.

ભારતની ઉત્તર સરહદે તિબેટ ચીનની હકૂમત નીચે છે. નેપાળ આપણી સાથે ઘનિષ્ટ સંબંધ ધરાવતું હોવા છતાં પૂર્ણ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર છે. ભૂતાનની સ્વતંત્રતા વિદેશી સંબંધો પૂરતી મર્યાદિત છે. ભારત અને ભૂતાન વચ્ચેના

કરાર અનુસાર વિદેશો સાથેના સંબંધોનો અધિકાર ભારતના હાથમાં છે. સિદ્ધિમંત્રી સ્વતંત્રતા એથી વધુ પ્રમાણમાં મર્યાદિત છે. એ ભારતનું રક્ષિત રાજ્ય છે. આંતરિક બાબતમાં એ સ્વતંત્ર છે. ભારતની સરહદ સાથે સંકળાયેલા બીજા દેશો ભારત જેવું જ સાર્વભૌમત્વ ભોગવે છે. રાજકીય દૃષ્ટિએ ભારતસંઘના ૨૯ એકમો છે તે બધાંનો સંયુક્ત વિસ્તાર ૧૩,૬૯,૬૪૦ ચોરસ માઈલ છે. આમાં કાશ્મીર અને આંદામાન-નિકોબારનો દાખોનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. ભારતની જમીનની સરહદ ૮૨૦૦ માઈલ છે, સાગર કિનારો લગભગ ૭૫૦૦ માઈલ છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમની લંબાઈ ૧૭૦૦ માઈલ અને ઉત્તર-દક્ષિણની લંબાઈ ૨૦૦૦ માઈલ છે. હુનિયાનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૩૨૫૧ કરોડ એકર છે, જ્યારે ભારતનું ક્ષેત્રફળ ૮૧ કરોડ એકર છે. વિસ્તારની દૃષ્ટિએ જગતના દેશોની સરખામણીમાં તેનું સ્થાન સાતમું છે. સોવિયેટ સંઘનો એ સાતમો ભાગ છે, અમેરિકાનો ત્રીજો, જ્યારે બ્રિટન કરતાં ભારતનો વિસ્તાર તેર ગણો છે ને જાપાન કરતાં આઠ ગણો છે. આવો આપણો દેશ પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે સમતુલ્ય રાખતો હોય એવું ભૌગોલિક સ્થાન ધરાવે છે. એની ઉત્તરે હિમાલયની પવર્તમાળા અને ત્રણ બાજુએ સાગર ઘૂમવે છે. એની સરહદો પાકિસ્તાન, ચીન, તિબેટ સાથે સંકળાયેલી છે અને રશિયા અફઘાનીસ્તાન, લંકા તેની 'નજીકમાં' જ છે. ભારત જાણે જગતનાં જ સર્વ તત્ત્વોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતું હોય તેમ ઋતુઓની અને પ્રદેશોની વિવિધતા ધરાવે છે.

વસતી

ભારતસંઘની કુલ વસતી ૧૯૫૧ની વસતી ગણતરી પ્રમાણે ૩૫,૧૮,૮૯,૩૯૪ એટલે કે લગભગ ૩૬ કરોડ છે. દુનિયાની કુલ વસતી ૨ અબજ ૪૦ કરોડ છે. આ રીતે દુનિયાની કુલ વસતીના લગભગ ૧૬ ટકા માનવીઓ ભારતમાં વસે છે. ભારત કરતાં વધુ વસતી ધરાવતો દેશ એક માત્ર ચીન જ છે. વિસ્તારની દૃષ્ટિએ ભારતથી ત્રણ અને સાત ગણા મોટા દેશો અમેરિકા (૧૫.૧ કરોડ) અને રશિયા (૧૯,૪ કરોડ) ની સંયુક્ત વસતી કરતા ભારતની વસતી વિશેષ છે અને યુરોપ ખંડ (૩૯. ૬ કરોડ) કરતાં થોડીક ઓછી છે. ભારતની વસતીનું પ્રમાણ આટલું મોટું અને વિસ્તારનું પ્રમાણ સરખામણીમાં નાનું હોવાને કારણે ભારતે પોતાના પ્રશ્નો પોતાની રીતે જ ઉકેલવા જોઈએ એ સ્વાભાવિક છે.

ભારતની વસતીમાં છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં આ પ્રકારે ફેરફાર થયો છે:

વર્ષ	વસતી (લાખમાં)	વધારો કે ઘટાડો
૧૯૦૧	૨૩૫૫	—
૧૯૧૧	૨૪૯૦	+ ૧૩૫
૧૯૨૧	૨૪૮૧	- ૯
૧૯૩૧	૨૭૫૫	+ ૨૭૪
૧૯૪૧	૩૧૨૮	+ ૩૭૩
૧૯૫૧	૩૫૬૯	+ ૪૪૧

આનો અર્થ એ કે છેલ્લા ચાર વર્ષમાં આપણી

માનવસંખ્યામાં ૧૨ કરોડથી વધુ અને છેલ્લા ૩૦ વર્ષમાં લગભગ ૧૧ કરોડનો વધારો થયો. આ વસતીવધારાને ચિંતાજનક ગણવામાં આવે છે. બે વધારાનું આજ પ્રમાણ ચાલુ રહે તો ૧૯૬૧ માં આપણે ૪૦.૭૮; ૧૯૭૧ માં ૪૫.૨૭ અને ૧૯૮૧ માં ૫૧.૫૭ કરોડ થઈએ. એ તો સ્પષ્ટ છે કે વસતીનું પ્રમાણ વધી શકે, પણ જમીનનું પ્રમાણ તો જે હોય તે જ રહે. આ સંયોગોમાં એક બાજુ આપણે વસતીના વધારા ઉપર નિયમન મૂકવું જોઈએ અને બીજી બાજુ વધુમાં વધુ જમીન ખેડવા લાયક અને, તેમાંથી વધુમાં વધુ ઉત્પાદન લઈ શકાય અને અનાજનો બગાડો નહિવત્ થાય એવા પ્રયાસો કરવા જોઈએ.

રાજ્યોનો વસતી-વિસ્તાર

રાજ્યવાર વિસ્તાર અને વસતી નીચે પ્રમાણે છે:

રાજ્ય	વિસ્તાર	વસતી
આસામ	૫૪,૦૮૪	૯૦,૪૩,૭૦૭
બિહાર	૭૦,૩૬૮	૪,૦૨,૨૫,૬૪૭
બુંગાઈ	૧,૧૫,૫૭૦	૩,૫૬,૫૬,૧૫૦
મધ્ય પ્રદેશ	૧,૩૦,૩૨૩	૨,૧૨,૪૭,૫૭૩
મદ્રાસ	૬૦,૩૩૯	૩,૧૧,૭૨,૦૦૨
આંધ્ર	૬૩,૬૦૮	૨,૫૦,૮૦,૦૦૦
ઓરિસ્સા	૫૬,૮૬૬	૧,૪૬,૪૫,૬૪૬
પંજાબ	૩૭,૪૨૮	૧,૨૬,૪૧,૨૦૫
ઉત્તર પ્રદેશ	૧,૧૨,૫૨૩	૬,૩૨,૧૫,૭૪૨
પ. ગંગાળ	૨૬,૪૭૬	૨,૪૮,૧૦,૩૦૮
દેશનાંદ	૮૨,૩૧૩	૧,૮૬,૫૫,૧૦૮

જમ્મુ-કાશ્મીર	૮૨,૨૫૮	૪૪,૧૦,૦૦૦
મધ્ય ભારત	૪૬,૭૧૦	૭૯,૫૪,૧૫૪
મહેસુર	૩૩,૩૧૦	૭૮,૩૯,૦૦૦
પેપ્સુ	૧૦,૦૯૯	૩૪,૯૩,૬૮૫
ગંગસ્થાન	૧,૨૮,૪૨૪	૧,૫૨,૯૦,૭૯૭
સૌરાષ્ટ્ર	૨૧,૦૬૨	૪૧,૩૭,૩૫૯
ત્રાવણકોર-કેરળ	૯,૧૫૫	૯૨,૮૦,૪૨૫
અજમેર	૨,૪૨૫	૬,૯૩,૩૭૨
બોપાલ	૬,૯૨૧	૮,૩૬,૪૭૪
કુર્મ	૧,૫૯૩	૨,૨૯,૪૦૫
બિલાસપુર	૪૫૩	૧,૨૬,૦૯૯
દિલ્હી	૫૭૪	૧૭ ૪૪,૦૭૨
હિમાચલ પ્રદેશ	૧૦,૬૦૦	૯,૮૩,૩૬૭
કચ્છ	૮,૪૬૧	૫,૬૭,૬૦૬
મણિપુર	૮,૬૨૦	૫,૭૭,૬૩૫
ત્રિપુરા	૪,૦૪૯	૬,૩૯,૦૨૯
વિંધ્ય પ્રદેશ	૨૪ ૬૦૦	૩૫,૭૪,૬૯૦
આંધ્રામાન નિકોબાર ટાપુઓ	૩,૧૪૩	૩૦,૬૭૧
મિકિમ	૨,૭૪૫	૧,૩૭,૭૨૫

૧૯૫૧ની વસતી ગણતરી થઈ ત્યારે આંધ્રનું સર્જન નહોતું થયું. મદ્રાસ રાજ્યમાંથી તેલુગુભાષી જિલ્લાઓ આંધ્રમાં ગયા અને એલારી જિલ્લો મહેસુરમાં ગયો એટલે મદ્રાસ, આંધ્ર અને મહેસુરના વસતી-વિસ્તાર બદલાયાં. અહીં રજુ થયેલા આકડાઓ તેનો હિસાબ કરીને મૂકેલા છે એટલે તે સંપૂર્ણ ન ગણાય છતાં તેમાં નણવો જ ફેરફાર હોવાનો સંભવ છે.

વસતીની વહેંચણી

આપણી વસતી કયા રાજ્યમાં કેટલા પ્રમાણમાં ગીચ છે અને ખેતી તથા બીજાં કામોમાં તથા ગ્રામ અને શહેર વિસ્તારમાં શી રીતે વહેંચાયેલી છે તે નીચેના આંકડાઓ ઉપરથી સમજાશે.

રાજ્ય	ચોરસ માઇલે વસતી પ્રમાણ	ખેતીમાં દંકા	બીજા ધા માં દંકા	શહેર માં દંકા	ગામડ માં દંકા
ઉત્તર પ્રદેશ	૫૫૮	૭૪	૨૬	૧૪	૮૬
બિહાર	૫૭૨	૮૬	૧૪	૭	૯૭
ઓરિસ્સા	૨૪૩	૭૯	૨૧	૪	૯૬
પશ્ચિમ બંગાળ	૮૦૬	૫૭	૪૩	૨૪	૭૬
આસામ	૧૦૬	૭૭	૨૭	૫	૮૫
મણિપુર	૬૭	૮૩	૧૭	૧	૯૯
ત્રિપુરા	૧૫૮	૭૫	૨૫	૭	૯૩
મિક્કિમ	૫૦	૮૨	૮	૨	૯૮
મદ્રાસ	૪૪૬	૬૫	૩૫	૧૬	૮૪
મહેસુર	૩૦૮	૭૦	૩૦	૨૪	૭૬
નાવલુશિર કોચીન	૧,૦૬૫	૫૫	૪૫	૧૬	૮૪
કુર્ગ					
સુબર્હ	૧૪૫	૫૮	૪૨	૭	૯૨
સોરાષ્ટ્ર	૩૨૩	૬૧	૩૯	૩૧	૬૯
સોરાષ્ટ્ર	૧૯૩	૪૭	૫૩	૩૪	૬૬
કચ્છ	૩૪	૪૨	૫૮	૨૦	૮૦
મધ્ય પ્રદેશ	૬૬૩	૭૬	૨૪	૧૪	૮૬
મધ્ય ભારત	૧૭૧	૭૨	૨૮	૧૮	૮૨
દેરાબાદ	૨૨૭	૬૮	૩૨	૧૯	૮૧
બોપાલ	૧૨૨	૬૬	૩૪	૧૬	૮૪

વિંધ્ય પ્રદેશ	૧૫૧	૮૭	૧૩	૯	૯૧
રાજસ્થાન	૧૧૭	૭૧	૨૯	૧૭	૮૩
પંજાબ	૩૩૮	૬૪	૩૬	૧૯	૮૧
મેઘ્સુ	૩૪૭	૭૩	૨૭	૧૯	૮૧
અમરેર	૨૮૭	૪૫	૫૫	૪૩	૫૭
દિલ્હી	૩,૦૧૭	૧૦	૯૦	૮૩	૧૭
બિજાસપુર	૨૭૮	૯૦	૧૦	૩	૯૭
હિમાચલ પ્રદેશ	૯૪	૯૩	૭	૪	૯૬
આંદામાન-નિકો- બાર ટાપુઓ	૧૦	૧૪	૮૬	૨૬	૭૪
ભારત	૩૦૩	૭૦	૩૦	૧૭	૮૩

શહેર અને ગામડાં

આપણે ત્યાં કુલ ગામડાં ૫,૫૮,૦૮૯ છે અને શહેરો ૧,૦૧૮ છે. આપણા ૩૬ કરોડ લોકોમાંથી લગભગ ૪૦ કરોડ ગામડામાં વસે છે. શહેરોની વસતીનું પ્રમાણ આ રીતે ઘણું ઓછું ગણાય, પરંતુ તેનો કુલ આંકડો ૬ કરોડથી વધારે છે એટલે ક્રાન્સ અને પ્રિટન જેવા યુરોપના મહાન રાજ્યો કરતાં પણ આપણી શહેરી વસતીનું પ્રમાણ વિશેષ છે. આપણી નવરચનામાં જેમ ગામડાંની અવગણના થઈ શકે નહિ, તેમ શહેરની પણ થઈ શકે નહિ.

શહેરો, કસ્ટોઓ અને ગામડાંઓની વ્યાખ્યા દરેક રાજ્યોમાં સરખી નથી છતાં વસતીની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો:

એક લાખથી વધુ વસતીવાળાં નગરો ૭૩, તેની કુલ વસતી ૨ કરોડ ૩૫ લાખ.

વીસ હજારથી એક લાખની વસતીવાળાં શહેરો ૪૮૪, તેની વસતી ૧ કરોડ ૮૬ લાખ.

‘પાંચ હજારથી વીસ હજાર સુધીની વસતીવાળા કસબાઓ ૧૮૪૮, તેની વસતી ૧ કરોડ ૭૮ લાખ.

‘પાંચ હજારથી સહેજ ઓછી વસતીવાળા કસબાઓ ૬૧૨, તેની વસતી લગભગ ૨૦ લાખ.

‘પાંચસોથી ચાર-પાંચ હજારની વસતીવાળા સ્થાનને ગામડું ગણવામાં આવ્યું છે.’

વયની દૃષ્ટિએ

વય-ઉંમરની દૃષ્ટિએ વસતીનું પૃથક્કરણ પણ કરવામાં આવ્યું છે. જે કે વસતીગણતરી કરનારાઓનો અનુભવ એવો છે, કે કેટલાક લોકો ઉંમર બાણતા નથી, કેટલાક કહેતા નથી, આમ છતાં સાધારણ રીતે નીચેનાં આંકડાઓ સત્યની નજીક ગણી શકાય, વસતીપત્રક તૈયાર કરનારાઓએ ખૂબ કાળજી રાખીને નીચેનાં કોઠો તૈયાર કર્યો છે. આમાં ફેર હોય તો સાધારણ જ હોવા સંભવ છે.

	૧૧	૮૬
નાનાં બાળકો.	૦-૪	૧૩.૫
કન્યાઓ અને કિશોરો	૫-૧૪	૨૪.૮
યુવતીઓ-યુવાનો	૧૫-૨૪	૧૭.૪
	૨૫-૩૪	૧૫.૬
મોઢ સ્ત્રી-પુરુષો	૩૫-૪૪	૧૧.૮
	૪૫-૫૪	૮.૫
વૃદ્ધો	૫૫-૬૪	૫.૧
	૬૫-૭૪	૨.૨
	૭૫ અને ઉપર	૧.૦

યુરોપ, રશિયા અને અમેરિકા કરતા ભારતમાં નાની ઉંમરના (૧૫ વરસથી નીચે) લોકોનું પ્રમાણ ઠીકઠીક વધારે છે. જ્યારે મોટી ઉંમર (૫૫ કે તેથી ઉપર)ના લોકોનું પ્રમાણ એ દેશોમાં વધારે છે.

વ્યવસાયની દૃષ્ટિએ

વસતીનો વિચાર કરતી વખતે સ્વાભાવિક રીતે એ પ્રશ્ન ઊઠે કે આ કરોડો લોકોમાં કેટલા કમાય છે, કેટલા ટેકા-રૂપ છે, કેટલા આશ્રિત છે. છેલ્લી વસતીગણતરીમાં આ વિષે જિંડી તપાસ કરવામાં આવી છે. એમ ફલિત થયું છે કે તપાસમાં આવેલા ૩૫ કરોડ ૬૬ લાખ માણસોમાંથી ૨૧ કરોડ ૪૩ લાખ આશ્રિતો છે એટલે કે જેઓ કશું જ કમાતા ન હોય એવા લોકો છે. આમાં બાળકો ને વૃદ્ધો હોય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ પુખ્તવયનાં સ્ત્રી-પુરુષોની સંખ્યા પણ નાનીસૂની નથી. સાધારણ કમાનારા એટલે કે જે પોતાનો સંપૂર્ણ બોજો ઉપાડવાને શક્તિમાન નથી તેમની સંખ્યા ૩ કરોડ ૭૯ લાખ છે. જ્યારે જેઓ પોતાનો અને ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં આશ્રિતો કે અર્ધ આશ્રિતોનો બોજો પણ ઉઠાવે છે તેમની સંખ્યા ૧૦ કરોડ ૪૪ લાખ છે.

જેઓને સંપૂર્ણ સ્વાવલંબી ગણવામાં આવ્યા છે તે ૧૦ કરોડ ૪૪ લાખ નીચે પ્રમાણે વહેંચાયેલા છે.

ખેતીમાં-લાખ	ખીજા ધંધામાં-લાખ
ગામડામાં ૫૬૬ પુરુષો	૧૪૦
" ૧૨૧ સ્ત્રીઓ	૩૦
શહેરમાં ૧૯ પુરુષો	૧૪૭
" ૪ સ્ત્રીઓ	૧૭
<hr/>	<hr/>
૭૧૦	૩૩૪

૩ કરોડ ૭૪ લાખ માણસો ખેતી સિવાયના અનેક-વિધ વ્યવસાયો કરે છે. ગ્રામપ્રદેશના ૭ કરોડ ૧૦ લાખ વ્યવસાયીઓની સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે.

૪ કરોડ ૫૭ લાખ પોતાની માલિકીની જમીન ખેડે છે.

૮૮ લાખ માલિકીની નહિ એવી જમીન ખેડે છે.

૧ કરોડ ૪૯ લાખ ઉપડ-ખેત મજૂરો છે.

૧૨ લાખ માણસો બીજા ખેતી ન કરતા માલિકો વગેરે છે.

૨૧ કરોડ ૪૩ લાખ માણસો આશ્રિત છે તેમાં ૧૭ કરોડ ૩૯ લાખ ગામડાંઓમાં વસે છે અને ૪ કરોડ ૪ લાખ શહેરોમાં છે. સ્ત્રી-પુરુષની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો-

ગામડાંમાં પુરુષો ૬ કરોડ ૭૪ લાખ

શહેરોમાં " ૧ " ૫૨ "

ગામડાંમાં સ્ત્રીઓ ૧૦ " ૬૫ "

શહેરોમાં " ૨ " ૫૨ "

જેમને અર્ધ આશ્રિત ગણી શકાય એવા ૩ કરોડ ૭૯ લાખની વહેંચણી આ પ્રમાણે છે :

ગામડામાં પુરુષો	૧ કરોડ	૧૯ લાખ
શહેરમાં	૦	૧૫
ગામડામાં સ્ત્રીઓ	૨	૩૨
શહેરમાં	૦	૧૩

આપણી કુલ વસતીના ટકાવાર જોઈએ તો ૨૯.૩ ટકા સ્વાવલંબી, ૧૦.૬ ટકા અર્ધઆશ્રિત અને ૬૦.૧ ટકા પૂર્ણઆશ્રિત છે. અર્ધઆશ્રિતોમાં કમાવાની પ્રવૃત્તિમાં મદદ કરતી સ્ત્રીઓ અને મોટી વયનાં બાળકોનો સમાવેશ થાય છે.

પુરુષો અને સ્ત્રીઓ

આપણી કુલ વસતીમાં ૧૮ કરોડ ૩૩ લાખ પુરુષો છે અને ૧૭ કરોડ ૩૫ લાખ સ્ત્રીઓ છે. દર એક હજાર પુરુષે સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૯૪૭ છે. દુનિયાની કુલ વસતીમાં આ પ્રમાણ ૯૬૨ નું છે. આપણે ત્યાંના આ પ્રમાણમાં શહેર અને ગામડામાં ફેર છે. ગામડામાં સ્ત્રીઓ ૯૬૬ છે, જ્યારે શહેરોમાં ૮૬૦ છે. શહેરોમાં પુરુષો રોજ મેળવવા એકલા રહે છે તેનું આ કારણ છે. આપણા મુખ્ય દસ શહેરોમાં વસતી અને હજાર પુરુષે સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ કેટલું છે તે જોઈએ:

શહેર	વસતી-લાખ	સ્ત્રીઓનું હજારે પ્રમાણ
૧. બૃહદ્ કલકત્તા	૪૫.૭૮	૬૦૨
૨. બૃહદ્ મુંબઈ	૨૮.૩૯	૫૯૬
૩. મદ્રાસ	૨૪.૧૬	૯૨૧
૪. દિલ્લી	૨૩.૮૪	૭૫૦

૫. હૈદરાબાદ	૧. ૧૦-૮૬	૮૮૯
૬. અમદાવાદ	૭-૬૪	૭૬૪
૭. બેંગલોર	૭-૭૯	૮૮૩
૮. કાનપુર	૭-૦૫	૬૯૯
૯. પૂના	૫-૮૯	૮૩૩
૧૦. લખનૌ	૪-૯૭	૭૮૩

૧૪૬-૬૭

સમગ્ર રીતે ભેટાં સીંચાણનું પ્રમાણ ઓછું છે, પરંતુ કેટલાક પ્રદેશોમાં તે વધારે પણ છે, પરંતુ તે પ્રમાણ એક હજાર ૧૦૧૩ થી ૧૦૮૦ સુધીનું જ છે.

જન્મ મરણ

આપણે ત્યાંના વસતીવધારો સમજવા માટે જન્મ-મરણનું પ્રમાણ જાણવા જેવું છે. ૧૯૪૧-૫૦ વચ્ચેના દસ કાનો હિસાબ કાઢતાં એમ જાણવા મળ્યું છે, કે દર વર્ષે દર હજાર માણસે ૪૦ જન્મ ને ૨૭ મૃત્યુ થાય છે એટલે કે ૧૩ નો વધારો રહે છે. અમેરિકા કે બ્રિટન કરતાં આ પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે ને તકાવત પણ વધારે છે.

શહેરોનું ખેંચાણ

હવે શહેરો અને ગામડાઓમાં વસતી વધારામાં કેવો ફેર પડ્યો છે તે જોઈએ :

સાલ	ગામડામાં-લાખ	શહેરમાં-લાખ
૧૯૨૧	૨૧૯૯	૨૮૨
૧૯૩૧	૨૪૨૦	૩૩૪
૧૯૪૧	૨૭૧૦	૪૩૮
૧૯૫૧	૨૯૫૦	૬૧૯

આ આંકડાઓ એમ દર્શાવે છે કે શહેરનો વસતીવધારો ઝડપી છે. ગામડાના લોકો શહેરોમાં આવતા જાય છે. ભારતના મુખ્ય દસ શહેરોની વસતીમાં છેલ્લા ત્રીસ વર્ષમાં લગભગ આઠ ગણો વધારો થયો છે.

આપણા દેશના આર્થિક અને સામાજિક પ્રશ્નો સમજવામાં અને તેનો ઉકેલ શોધવામાં વસતી અને વિસ્તાર વિષેનું પ્રમાણભૂત જ્ઞાન કેટલું જરૂરી છે તે આ પ્રકરણમાં દર્શાવેલી હકીકતો ઉપરથી સમજાયે.

૬. ભારત સંઘ

બંધારણ

૧૯૫૦ ના જાન્યુઆરીની ૨૬ મી તારીખથી અમલમાં આવેલા ભારતના બંધારણને ઘડતાં ૨ વર્ષ, ૧૧ મહિના ને ૧૮ દિવસ લાગ્યા હતા. બંધારણસભાની પહેલી બેઠક ૧૯૪૬ ના ડીસેમ્બરની ૯ મી તારીખે મળી હતી. ૧૧ વાર બેઠક થયા મછી ૧૯૪૯ ના નવેમ્બરની ૨૬ મીએ આ બંધારણને આખરી મંજૂરી આપવામાં આવી. ૩૦૮ સભ્યોએ બંધારણ ઘડવામાં ભાગ લીધો હતો અને એને ઘડવાનો કુલ ખર્ચ ૬૩,૯૬,૭૨૯ રૂપિયા થયો હતો. બેઠકો દરમિયાન ૫૩૦૦૦ પ્રેક્ષકોએ સભામાં હાજરી આપી હતી.

અમેરિકાને તેનું બંધારણ ઘડતાં ફક્ત ચાર જ મહિના લાગ્યા હતા; જ્યારે કેનેડાએ ૨ વરસ પાંચ મહિના, ઓસ્ટ્રેલિયાએ ૯ વર્ષ અને ૬ આફ્રિકાએ ૧ વર્ષનો સમય લીધો હતો. અમેરિકાનું બંધારણ ઘણું સદ્દિશ છે અને ૭ કલમેમાં જ તે સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. કેનેડાના બંધારણમાં ૧૪૭ કલમે, ઓસ્ટ્રેલિયાના બંધારણમાં ૧૨૮ અને ૬ આફ્રિકાના બંધારણમાં ૧૫૩ કલમે છે.

ભારતનું બંધારણ ઘડતાં લગભગ ત્રણ વર્ષ થયાં. તેના બંધારણમાં ૩૯૫ કલમે, નવ પરિશિષ્ટો તથા ૨,૪૭૩

સુધારાઓ છે. એના પ્રકારનું તે દુનિયામાં સૌથી વધુ લાંબુ અને વિસ્તૃત બંધારણ છે. તેમાં બ્રિટનની પ્રધાનમંડળની પદ્ધતિ, અમેરિકાની રાષ્ટ્રપતિની પદ્ધતિ અને આઈરીશ ફ્રી સ્ટેટ તથા જાપાનના બંધારણના અમુક તત્ત્વોનું સુમિલન કરવામાં આવ્યું છે. હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે ચલાવેલા રાષ્ટ્રીય આંદોલનોના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો તથા ઉદ્દેશોએ આ બંધારણનું ચોક્કસ સ્વરૂપ રચ્યું છે.

બંધારણના આમુખમાં જ નીચેની પ્રતિજ્ઞા છે:

‘અમે ભારતના પ્રજાજનો આથી ગંભીરતાપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ, કે ભારતનું સાર્વભૌમ લોકશાહી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય બને અને એના બધા નાગરિકોને,

૧. સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય મળે;
૨. વિચાર, વાણી, માન્યતા, ધર્મ અને પૂજાની સ્વાધીનતા રહે;
૩. દરજ્જા અને તકની સૌને સમાનતા રહે;
૪. અને એ સૌમાં એવી બંધુલાવની લાગણી વધે જેથી વ્યક્તિનું ગૌરવ અને રાષ્ટ્રની એકતા સિદ્ધ થઈ રહે.’

નાગરિકત્વ

નવા બંધારણ પ્રમાણે,

૧. જેના માતાપિતામાંથી કોઈ પણ એક ભારતના વિસ્તારમાં જન્મ્યું હોય, ૨. બંધારણના અમલ પૂર્વેના ભારતના એાછામાં એાછા પાંચ વરસ જે ભારતમાં રહ્યો હોય, ૩. મે, ૧૯૪૭ પછી જેણે પાકિસ્તાનમાં પોતાનો કાયમી વસવાટ ન રાખ્યો હોય અથવા ૪. સ્વેચ્છાએ જેણે કોઈ વિદેશી રાષ્ટ્રનું નાગરિકત્વ ન સ્વીકાર્યું હોય તેને ભારતનો નાગરિક ગણવામાં આવશે. ૫. કેહવું જોઈએ કે આ બંધારણમાંથી કે દરદારદારીમાંથી કોઈ એકનો ભારતમાં જન્મ થયો હોય અને ભારતના બંધારના પ્રદે-

શમાં તે વસવાટ કરતો હશે તો પણ, જે સ્થળે તે વસતો હોય ત્યાંના ભારતના રાષ્ટ્રપ્રતિનિધિ સમક્ષ તેણે અરજી કરી હશે તો તેને ભારતનો નાગરિક ગણવામાં આવશે. ૬ પાકિસ્તાનમાં સ્થળાંતર કરનાર કોઈ પણ પરવાનો લઈને ભારતમાં કાયમી પુનર્વસવાટ કરવા માટે 'હટના જીલાઈની ૧૯ મીએ કે ત્યાર પછી પાછો ફરે એને ભારતનું નાગરિકત્વ મળશે.

આ જોગવાઈઓ છતાં નાગરિકત્વની પ્રાપ્તિ કે અંત સંબંધમાં કોઈ પણ કાયદો ઘડવાની મત્તા સંસદ પાસે રહે છે.

મૂળભૂત અધિકારો

ભારતના નાગરિકોને નવા બંધારણ અનુસાર સમાનતાનો, સ્વાધીનતાનો, શોષણ સામે રક્ષણનો, ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો, સાંસ્કૃતિક અને કેળવણીવિષયક, મિશ્રિત ધરાવવાનો તથા બંધારણીય રીતે સુરક્ષેલીઓનું નિવારણ મેળવવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. સમાનતાના અધિકાર પ્રમાણે ધર્મ, જાતિ, નાત કે લિંગને કારણે રાજ્ય કોઈ પણ નાગરિક તરફ ભેદભાવ નહિ દર્શાવે. આમ છતાં સ્ત્રીઓ, બાળકો અને પછાત વર્ગો માટે ખાસ જોગવાઈ કરવાનો રાજ્યને અધિકાર રહે છે. બંધારણ હેઠળ રાજ્યની કોઈ પણ નિમણૂક કે નોકરીની બાબતમાં દરેક નાગરિકને સરખી તક આપવામાં આવશે. અસ્પૃશ્યતા રદ કરવામાં આવી છે, લરકરી સેવા કે વિદ્યતાદર્શક સિવાયના ઇલકાઓ કાઢી નાખવામાં આવ્યા છે.

આ ઉપરાંત ભારતના નાગરિકોને વાણીસ્વાતંત્ર્યના, હુધિયારો વગર શાંતિથી એકઠા મળવાના, સંઘ સ્થાપના,

ભારતમાં સુક્ષ્મ રીતે ફરવાના, ભારતમાં ગમે તે સ્થળે વસવાટ કરવાના, મિલકત મેળવવાના, ધરાવવાના, તેનો નિકાલ કરવાના અને કોઈ પણ ધંધો કરવાના અધિકાર મળે છે.

એમ છતાં શહેરવ્યવસ્થાના હિત ખાતર રાજ્ય પેટા કાયદા ઘડી શકે છે અને તે મૂળભૂત અધિકારોને અનુરૂપ છે કે નહિ તે વડી અદાલત નક્કી કરે છે.

ગુલામોનો વેપાર તથા વેઠની બંધી, ચૌદ વર્ષ નીચેના બાળકોને કારખાનાં કે એવી બીજી નોકરીમાં રાખવાની મનાઈ, કાનૂન અનુસાર વ્યક્તિના જાન અને સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ, કારણ દર્શાવ્યા વગરની અટકાયત સામે રક્ષણ વગેરેની પણ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આ અધિકારો ઉપરાંત, રાજ્યનીતિદર્શક કેટલાક સિદ્ધાંતો પ્રમાણે આમપંચાયતોની સ્થાપના, સમાન કામ માટે સમાન વેતન, આમો ઘોગોનો વિકાસ, બાળકો માટે મફત તથા ફરજિયાત શિક્ષણ, ખેતી અને રાષ્ટ્રીય મહત્વનાં સ્મારકોનું રક્ષણ વગેરે બાબતોની બંધારણમાં સૂચનાઓ અપાઈ છે.

સંઘ કારોબારી અને સઘ સંસદ

પ્રમુખ અને તેમની ચૂંટણી :

ભારતના એક પ્રમુખ રહેશે અને તેમની ચૂંટણી સંસદના બંને ધારાગૃહોના તથા રાજ્યોની ધારાસભાઓમાં ચૂંટાયેલા સભ્યોનું સંયુક્ત મતદાર મંડળ કરશે. તેમની પાસે સંરક્ષણ દળોની સર્વોપરિ સત્તા રહેશે. હોદ્દાસ્વીકાર પછી પાંચ વર્ષ સુધી તે પ્રમુખ તરીકે ચાલુ રહેશે અને મુદતને અંતે નવી ચૂંટણી માટે તે પુનઃ ઉમેદવારી નોંધાવી શકશે.

પ્રમુખપદની ઉમેદવારી માટેની લાયકાત માટે તે ઓછામાં ઓછી ૩૫ વર્ષની ઉંમરનો ભારતનો નાગરિક હોવો જોઈએ અને સંસદની લોકસભામાં સભ્ય તરીકે ચૂંટાવાની તેનામાં લાયકાત હોવી જોઈએ. પ્રમુખને નિમણૂક કરવાની, ધારાગૃહો ઓલાવવા તેમ જ સુલતવી રાખવાની, સભામાં દેરફાર કરવાની વગેરે સત્તાઓ છે.

ભારતને એક ઉપપ્રમુખ પણ રહેશે. સંસદના બંને ધારાગૃહો સંયુક્ત બેઠકમાં તેમની ચૂંટણી કરશે. તેમના હોદ્દાની સુદૃઢ પણ પાંચ વર્ષની જ છે અને લાયકાતો પણ પ્રમુખના જેવી જ છે. ઉપપ્રમુખ બનતાં જ તે રાજસભાનો સભાપતિ બને છે. પ્રમુખની ગેરહાજરીમાં તે પ્રમુખનું કાર્ય બજાવે છે.

પ્રધાનમંડળ

પ્રમુખ વડાપ્રધાનની નિમણૂક કરશે અને વડા પ્રધાનની સલાહ મુજબ બીજા પ્રધાનોને નીમશે. પ્રધાનમંડળની જવાબદારી સંયુક્ત રહેશે અને તેઓ લોકસભાને જવાબદાર હશે. છ મહિના સુધી, કેાઈ પણ પ્રધાન બંનેમાંથી એક ધારાગૃહનો સભ્ય ન થઈ શકે તે તે પ્રધાનપદે ચાલુ રહી શકશે નહિ. પ્રધાનમંડળ પ્રમુખને નામે કામ કરશે અને તેના તમામ નિર્ણયોની બાજુ વડા પ્રધાન પ્રમુખને કરશે.

રાજસભા

ભારત સંઘની સંસદમાં પ્રમુખ, લોકસભા ને રાજસભાનો સમાવેશ થાય છે. રાજસભાના ૨૫૦ સભ્યોમાં

૨૩૮ રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ હશે અને રાષ્ટ્રની વિદ્વાન વ્યક્તિઓમાંથી ભારતી નિમલુક પ્રમુખ કરશે. રાજસભા બરખાસ્ત નહિ થાય પણ એના ત્રીજા ભાગના સભ્યો, સંસદે ઘડેલા કાનૂન પ્રમાણે દર બીજા વર્ષને અંતે નિવૃત્ત થશે. ઉપપ્રમુખ રાજસભાના અધ્યક્ષ બનશે.

લોકસભા

લોકસભાના ૫૦૦ સભ્યો રાજ્યોમાંથી સીધી રીતે ચૂંટાઈને આવશે. પુખ્ત મતાધિકારના આધારે દર પાંચ લાખની વસ્તીએ વધુમાં વધુ એક અને સાઠાસાત લાખની વસ્તીએ ઓછામાં ઓછો એક એ પ્રમાણે પ્રતિનિધિ ચૂંટાશે. સામાન્ય રીતે લોકસભાની મુદત પાંચ વર્ષની રહેશે. જાને ધારાગૃહો વર્ષમાં બે વાર અવશ્ય મળશે. સંઘના પ્રમુખ ધારાગૃહોને બોલાવી શકશે તેમ જ મુલતવી રાખી શકશે.

ભારતનો નાગરિક હોય, રાજસભા માટે ઓછામાં ઓછી ત્રીસ અને લોકસભા માટે ઓછામાં ઓછી ૨૫ વર્ષની ઉંમર હોય, સંસદે નક્કી કર્યા અનુસાર લાયકાત ધરાવતો હોય તેવો જ માણસ સંસદનો સભ્ય બની શકશે. લોકસભા પોતાના સભ્યોમાંથી એક અધ્યક્ષ અને એક ઉપાધ્યક્ષ ચૂંટશે. સંસદમાં વાણીસ્વાતંત્ર્ય રહેશે; સંસદમાં કરેલા ભાષણ માટે કોઈ સભ્ય સામે અદાલતમાં કામ ચલાવી શકાશે નહિ. નાણાંકીય ખરડાની રજૂઆત લોકસભામાં જ થશે અને તે અંગેની સર્વ સત્તા લોકસભાને અધીન રહેશે. બીજા બાબતોમાં, જાને ધારાગૃહો જે ખરડો મંજૂર કરશે તે પ્રમુખને મંજૂરી માટે મોકલી આપવામાં આવશે. લોકસભાના સભ્યની

સત્તા ને વિશેષાધિકારો સંસદે, નક્કી કરેલી વ્યાખ્યા અનુસાર રહેશે. આ વ્યાખ્યાઓ સંસદ અવારનવાર રચતી રહેશે.

ન્યાયતંત્ર

ભારતમાં એક સર્વોપરી અદાલત રહેશે. તેમાં એક વરિષ્ઠ ન્યાયામૂર્તિઓ તથા સંઘસંસદ ળીજી સંખ્યા નક્કી ન કરે ત્યાં સુધી ળીજી સાત ન્યાયામૂર્તિઓ રહેશે. તેમની નિમણૂક પ્રમુખ કરશે. ન્યાયામૂર્તિ ૬૫ વર્ષની ઉંમર સુધી હોતો સંભાળશે. સંઘસંસદના સભ્યો બહુમતિથી ઠરાવ કરે તો જ ન્યાયામૂર્તિને પ્રમુખ ફર કરી શકશે. સર્વોપરી અદાલતના ન્યાયામૂર્તિ તરીકે એની જ નિમણૂક થશે જે ભારતનો નાગરિક હોય અને પાંચ વરસ સુધી ન્યાયાધીશ તરીકે અથવા દસ વરસ સુધી ધારાશાસ્ત્રી તરીકે કામ કર્યું હોય. એકવાર વડી અદાલતમાં ન્યાયામૂર્તિ તરીકે કામ કર્યા પછી ળીજી કોઈ પણ અદાલતમાં તે વડીલાત કરી શકશે નહિ.

સર્વોપરી અદાલતને ભારતની સરકાર અને એક અથવા વધારે રાજ્યો વચ્ચેના ઝગડામાં ચૂકાદો આપવાના તથા બે અથવા વધુ રાજ્યો વચ્ચેના ઝગડામાં ચૂકાદો આપવાના અધિકાર છે. તદુપરાંત ભારતની કોઈ પણ વડી અદાલતના દીવાની, દેાજદારી કે અન્ય દાવાના ચૂકાદા સામે આ અદાલતમાં અપીલ થઈ શકશે.

સંઘના ઘટકો-રાજ્યો

પ્રાંતોને હવે રાજ્યો કહેવામાં આવશે. રાજ્યોના અ, બ, અને ક એવા ત્રણ પાકવામાં આવ્યા છે. અ વર્ગના રાજ્યોમાં વહીવટી વડા તરીકે ગવર્નર રહેશે. બ વર્ગના

વડાને રાજપ્રમુખ કહેવામાં આવે છે. ■ વર્ગના રાજ્યો મધ્ય-સ્થ સરકારની સીધી દેખરેખ નીચેના પ્રદેશો છે. રાજ્યોની હદ સંસદ્દ યોગ્ય લાગે તો ફેરવી શકે છે. ગવર્નરની નિમણૂક સંઘના પ્રમુખ વડા પ્રધાનની સલાહથી કરશે. ગવર્નર તેમ જ રાજપ્રમુખના, વહીવટી વડા તરીકેના અધિકારો સમાન છે. ગવર્નર તેમ જ રાજપ્રમુખ મધ્યસ્થ સંસદ્દ કે રાજ્યની ધારાસભાના સભ્ય બની શકે નહિ તેમ જ બીજો કોઈ હોદ્દો સ્વીકારી શકે નહિ.

અ અને બ વર્ગના સભ્યોમાં ગવર્નર કે રાજપ્રમુખને મદદ કરવા પ્રધાનમંડળ રહેશે. તે સંયુક્ત રીતે ધારાસભાને જવાબદાર હશે. તેની નિમણૂક મધ્યસ્થ સરકારના પ્રધાનમંડળની જેમ થશે. કેટલાંક રાજ્યોમાં બે અને બાકીનામાં એક ધારાગૃહ રહેશે. ઉપલા ધારાગૃહને વિધાનપરિષદ અને નીચલા ધારાગૃહને વિધાનસભા કહેવામાં આવશે. ધારાસભામાં ઝોછામાં ઝોછા ૬૦ ને વધુમાં વધુ ૫૦૦ સભ્યો હશે. દર ૭૫,૦૦૦ ની વસતીએ એક પ્રતિનિધિ ચૂંટાશે. ધારાસભાની મુક્ત પાંચ વર્ષની રહેશે.

વિધાનપરિષદની સભ્યસંખ્યા વિધાનગૃહની સભ્યસંખ્યાના ચોથા ભાગથી કદી વધારે નહિ હોય. ઝોછામાં ઝોછી સંખ્યા ૪૦ ની હશે. તેના અર્ધા સભ્યોને સ્થાનિક સંસ્થાના સભ્યો, વિદ્યાપીઠના સ્નાતકો અને શિક્ષકોનું બનેલું સંયુક્ત મતદાર મંડળ ચૂંટશે. એના ત્રીજા ભાગના સભ્યોને ધારાસભ્યો ચૂંટશે ને બાકીનાની ગવર્નર નિમણૂક કરશે. એના ત્રીજા ભાગના સભ્યોનું દર બે વર્ષે નિવૃત્ત થશે.

ધારાસભા માટેનો ઉમેદવાર ભારતનો નાગરિક, ઓછામાં ઓછી ૨૫ વર્ષની ઉંમરનો અને સંસદે ઠરાવેલી લાયકાત ધરાવતો હોવો જોઈએ. ધારાસભાની બંધારણીય જોગવાઈ સંસદના જેવી જ છે.

દરેક રાજ્યમાં વડી અદાલત રહેશે. ગવર્નર તથા વરિષ્ઠ ન્યાયમૂર્તિની સલાહથી રાષ્ટ્રપ્રમુખ આ અદાલતના ન્યાયામૂર્તિઓની નિમણૂક કરશે. તેઓ ૬૦ વરસની ઉંમર સુધી હોદ્દો સંભાળી શકશે. વરિષ્ઠ અદાલતના ન્યાયમૂર્તિની જેમ જ તેમને તેમના હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકાશે.

૪ વર્ગના રાજ્યોનો વહીવટ પ્રમુખ વતી તેમણે નીમેલા ચીફ કમિશનર અથવા લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર ચલાવશે. નજીકના રાજ્યની સરકાર પણ એનો વહીવટ કરી શકશે. તેમને સ્વાતંત્ર્ય આપવાના હેતુથી સંસદ તે રાજ્યોમાં સ્થાનિક ધારાસભા, સલાહકાર મંડળ કે પ્રધાનમંડળ રચી શકશે.

સંઘ ને રાજ્ય વચ્ચેના સંબંધો

ધારાકીય સંબંધો

સંસદ આખા ભારત કે એના કોઈ ભાગ માટે અને ધારાસભા રાજ્ય કે તેના ભાગ માટે કાનૂન ઘડી શકશે. સંઘવાદી પ્રમાણે સંસદ અને રાજ્યવાદી પ્રમાણે ધારાસભા એને કાનૂન ઘડવાની સંપૂર્ણ સત્તા છે.

વહીવટી સંબંધો

સંસદે કરેલા કાનૂનો અને રાજ્યને લાગુ પડતા હોય તેવા ચાલુ કાયદાઓનો અમલ થાય તે રીતે દરેક રાજ્યની કારોબારી સત્તાનો ઉપયોગ થશે. કેટલીક બાબતોમાં રાજ્યો

ઉપર સંઘનો અક્રુશ રહેશે. રાજ્યની કારોબારી સત્તા સંઘની કારોબારી સત્તાને બાધારૂપ ન નીવડે એ રીતે ભારત સરકાર યોગ્ય લાગે તેવી સૂચનાઓ રાજ્યને આપી શકશે.

તે ઉપરાંત, રાજ્યો વચ્ચેના વિવાદ અંગે તપાસ કરવા ને સલાહ આપવા, સંઘ અને રાજ્યોનું જેમાં સમાન હિત હોય એવા વિષયોની તપાસ ને ચર્ચા ચલાવવા તથા એ વિષય અંગે બલામણુ કરવા માટે પ્રમુખ આંતરરાજ્ય સમિતિની રચના કરી શકે છે.

સંઘચાલી

સંઘચાલીમાં સંરક્ષણ, અણુશક્તિ, વિદેશી સંબંધો, નાગરિકત્વ, રેલ્વે, રસ્તા, જળમાર્ગો, હવાઈમાર્ગો, તારટપાલ, બેંક, વીમો, વિદેશો સાથેના વ્યાપારી સંબંધો, ચલણી નાણું અને સિક્કા, ટ્રેડમાર્ક વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

રાજ્યચાલી

તેમાં બહોર સલામતી, પોલિસ, ન્યાયવહીવટ, જેલ, સ્થાનિક સરકાર, બહોર આરોગ્ય, કેળવણી, જમીન ને જંગલો, જમીનમહેસૂલ તથા વેપાર, મનોરંજન, ભુગાર વગેરે પર કર અને કેટલીક અન્ય બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

સંયુક્તચાલી

તેમાં ફાજદારી કાયદો અને કાર્યવાહી, લગ્ન ને વિવ્રહેદ, કરારો, બાધપદાર્થોમાં લેણસેણ, મજૂર સંઘો, સામાજિક સલામતી અને સામાજિક વીમો, આર્થિક ને સામાજિક

આયોજન, ભાવનિયમન, કારખાનાં, વીજળી, વર્તમાનપત્રો, પુસ્તકો તથા છાપખાનાં વ. નો સમાવેશ થાય છે.

સંયુક્તયાદીના કોઈ પણ વિષય અંગે ધારાસભાએ ઘડેલો કાયદો સંસદે ઘડેલા કાયદાથી વિરુદ્ધ હોય તો સંસદની કાયદો માન્ય ગણાયો. રાજ્યયાદીની કોઈ બાબત પર સંસદ કાયદો ઘડે, એ જાહેર હિત માટે જરૂરી છે એમ રાજસભા જાહેર કરે તો સંસદ કાયદો ઘડી શકશે.

સુદ્ધ કે આંતરરાષ્ટ્રીય કટોકટીમાં પ્રમુખને રાજ્યની કાર્યવાહી સંત્તા અંગે ખાસ સૂચના આપવાની અને સંસદને રાજ્યયાદીની કોઈ પણ બાબત વિષે કાયદો ઘડવાની સંત્તા આપવામાં આવી છે.

ચૂંટણીપંચ

સંસદ તથા તમામ રાજ્યોની ધારાસભા અને સંઘના પ્રમુખ તેમ જ ઉપપ્રમુખની ચૂંટણી અંગેની સર્વ દેખરેખ, નિદર્શન અને સંચાલન ચૂંટણીપંચને હસ્તક રહેશે. મુખ્ય ચૂંટણી નિયામકની નોકરી અંગેની શરતો અને અધિકાર મુદત સર્વોપરિ અદાલતના ન્યાયમૂર્તિના જેવી જ રહેશે.

સંઘ માટે અને પ્રત્યેક રાજ્ય માટે એક જાહેર નોકરી પંચ રહેશે. સંઘના જાહેર નોકરીપંચના અધ્યક્ષ અને બીજા સભ્યોની નિમણૂક પ્રમુખ કરશે; જ્યારે રાજ્યમાં એ જ નિમણૂકો ગવર્નર અથવા રાજપ્રમુખ કરશે. આ પંચોનું કાર્ય ઉચ્ચ અધિકારીઓની નિમણૂક કરવાનું રહેશે.

નાણાકીય ને બીજી જોગવાઈઓ

રાજ્ય અને સંઘ વચ્ચે કરતી આવકની વહેંચણી કરવા અંગે પ્રમુખને લલામણુ કરવા માટે એક નાણાંપંચની રચના થશે. કેન્દ્રમાં તથા રાજ્યોમાં તેમને મળતા નાણાં એકઠા કરવા માટે એક સંચિતનિધિ રચાશે. સંચિતનિધિના નાણાં બંધારણમાં નક્કી થયેલા હેતુઓ માટે, તે રીતે જ આપવામાં આવશે. અણધાર્યા ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે કેન્દ્ર અને રાજ્યોમાં સંકેટનિધિ રચાશે. કેન્દ્ર અને રાજ્યોના નાણાકીય હિસાબની દેખરેખ રાખવા માટે પ્રમુખ એક સરનિધિરક્ષક અને નિયામકની નિમણૂક કરશે.

ભારતના વિસ્તારમાં વ્યાપાર, વાણિજ્ય અને વ્યવહારની સ્વાતંત્રતા રહેશે, પરંતુ જાહેર હિત માટે, સ સદ કાયદો ઘડી બે રાજ્યો વચ્ચે ચાલતા અથવા ભારતના કોઈ પણ વિસ્તારમાં ચાલતા વ્યાપાર, વાણિજ્ય ને વ્યવહારની સ્વતંત્રતા પર આવશ્યક બંધન મૂકી શકશે. પરંતુ કોઈ પણ રાજ્યને બીજા રાજ્ય કરતાં વિશેષ અધિકાર નહિ આપવામાં આવે.

સંઘની સરકારી ભાષા-રાજભાષા-દેવનાગરી લિપિમાં હિંદી રહેશે; છતાં ખંદર વર્ષના ગાળા સુધી અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ કરી શકાશે. આ સમય દરમિયાન હિંદીના ઉત્તરોત્તર વિકાસ માટે પ્રમુખ ખાસ પંચની નિમણૂક કરી શકશે. કોઈ પણ રાજ્ય, પોતાની હદમાં વપરાતી કોઈ એક ભાષાને અથવા હિંદીને એ રાજ્યના કામકાજ માટે સ્વીકારી શકશે. બે રાજ્યો કે રાજ્યો અને સંઘ સાથેના વ્યવહારમાં સત્તાવાર નક્કી થયેલી જાણ વપરાશે. વસિલ અને સર્વોપરી

અદાલતના કામકાજમાં અંગ્રેજી ભાષાના ઉપયોગ માટે ખાસ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. બંધારણમાં સુધારો કરવાને લગતો ખરડો સંસદના કોઈ પણ ધારાગૃહમાં લાવી શકાયો એ ખરડાને કુલ સભ્યસંખ્યાની બહુમતિ અને હાજર રહેલા સભ્યોની ઓછામાં ઓછી ૩ બહુમતિ મળવી જોઈએ. ખરડો પસાર થાય ને પ્રમુખ તેને મંજૂરી આપે પછી જ બંધારણમાં સુધારો થઈ શકશે. આ સુધારાથી સર્વોપરી અદાલત અને વડી અદાલતો, કેન્દ્ર ને રાજ્યો વચ્ચે ધારાકીય સત્તાની વહેંચણી, સંસદમાં રાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ અને બંધારણના સુધારા માટેની પદ્ધતિમાં ફેરફાર થતો હશે તો એને રાજ્યોના ધારાગૃહોમાંથી ઓછામાં ઓછાં અર્ધા ધારાગૃહોએ ઠરાવ પસાર કરી; પ્રમુખની મંજૂરી પહેલાં એ સુધારાને માન્ય રાખ્યો હોવો જોઈએ.

રાષ્ટ્રપ્રતીક

રાષ્ટ્રના પ્રતીક તરીકે સારનાથના અશોકસ્થંભનો શિખર-ભાગ પસંદ કરવામાં આવ્યો છે. એમાં ઉપરના ભાગમાં ત્રણ સિંહ છે અને નીચે પીઠિકાની વકતી પર, મધ્યમાં ધર્મચક્ર તથા તેની જમણી બાજુ બળદ અને ઠાળી બાજુ ઘોડો છે. છેક ડાબે ને જમણે છેડે ધર્મચક્રની રેખાઓ છે. પ્રતીકની નીચે દેવનાગરી લિપિમાં, મુઠક ઉપનિષદમાંથી લીધેલું સૂત્ર ‘સત્યમેવ જયતે’ છે. એનો અર્થ છે—કેવળ સત્ય જ વિજય પામે છે. ‘પંના બાન્ધુ’ની ૨૬મી તારીખે એનો રાષ્ટ્રપ્રતીક તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો.

આ રાષ્ટ્રપ્રતીક આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું પ્રતીક છે ને તેની સાથે અતિહાસિક ને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો જોડાયેલાં છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૪૨-૨૩૨ માં આ સ્થંભ ચણાયો હતો. ત્યારે અશોકનો એ રાજ્યકાળ હતો જ્યારે ભારતના પ્રતિનિધિઓ વિદેશોમાં સામ્રાજ્યના કે સત્તાના નહિ પણ પ્રેમ, શાંતિ, સંસ્કૃતિ તથા શુભેચ્છાના પ્રતિનિધિ તરીકે જતા. ભારતના પ્રાચીન વારસાને તથા સહિષ્ણુતા અને ગાંધીજીના આદર્શોને જવલંત રાખવાના ભારતના નિર્ધારને અનુરૂપ એવું આ પ્રતીક છે.

રાષ્ટ્રધ્વજ

રાષ્ટ્રધ્વજમાં ત્રણ રંગના આડા પટ્ટા છે. સહુથી ઉપર કેસરી, મધ્યમાં સફેદ અને નીચે ઘેરા લીલા રંગનો પટ્ટો છે. ત્રણે પટ્ટાની પહોળાઈ સરખી છે અને ધ્વજની પહોળાઈ તથા લંબાઈનું પ્રમાણ ૨'૩'નું છે. સફેદ પટ્ટા પર રાષ્ટ્રપ્રતીક અશોકચક્ર છે. પ્રતીકનો રંગ ઘેરોવાદળી છે અને ચક્રનો વ્યાસ સફેદ પટ્ટાની પહોળાઈ જેટલો છે. ચક્રમાં ચોવીસ આરાઓ છે.

બંધારણસભાએ ૧૯૪૭ ના જુલાઈની ૨૨ મીએ આ ધ્વજને રાષ્ટ્રધ્વજ તરીકે અપનાવ્યો હતો. '૪૭ ના ઓગસ્ટની ૧૪ મીની મધરાતે પંડિત નહેરુએ આ ધ્વજ બંધારણસભાની એકઠને ભેટ આપ્યો હતો.

ધ્વજનું અપમાન કે અવગણના થઈ શકે નહિ તેમ જ તેને નીચો પાડી શકાય નહિ. બીજા ધ્વજ તેની સાથે

ફરકતા હોય ત્યારે તે સૌથી ઊંચો ફરકતો હોવો જોઈએ. સરઘસમાં તે સૌથી આગળ, ઊંચકનારના જમણા ખભા પર રહેવો જોઈએ. અગત્યના સરકારી મકાનો, કચેરીઓ, અદાલતો, જેલ પર ફ્લગ ફરકે છે. ખાસ પ્રસંગે તેનો ઉપયોગ થાય છે. ગવર્નર, રાજપ્રમુખ અને રાષ્ટ્રપતિને પોતાના અંગત ફ્લગ હોય છે. રાષ્ટ્રીય તહેવારો જેવો દિવસોએ રાષ્ટ્રફ્લગનો શણગાર માટે વિશિષ્ટ ઉપયોગ થઈ શકે છે. સામાન્ય બ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય નહિ.

રાષ્ટ્રગીત

જન ગણ મન અધિનાયક જય હૈ ભારત ભાગ્યવિધાતા !
 પન્નમ, સિંધ, ગુજરાત, મરાઠા, દ્રાવિડ ઉત્કલ જંગ,
 વિંધ્ય હિમાચલ જમુના મંડા, ઉચ્છલ જલધિ તરંગ
 તવ શુભ નામે જાગે, તવ શુભ આશિષ માગે,
 માહે તવ મણિમાયા

જનગણમંગલદાયક જય હૈ ભારતભાગ્યવિધાતા
 જય હૈ ! જય હૈ ! જય હૈ !

*

વંદે માતરમ્

સુજલામ્ સુફલામ્ મલયજશીતલામ્
 સત્પત્ત્વામલામ્..... માતરમ્
 શુભ્રજ્યોત્સ્ના પુલકિતવામિનીમ્
 પ્રેક્ષકસુમિત દ્રુમદ્વરોમિનીમ્
 સુહાસિનીમ્ સુમધુરભાષિનીમ્
 સુખદામ્ વરદામ્ ..... માતરમ્

કવિવર સ્વીન્દ્રનાથ ઠાકુરના વિખ્યાત ગીત ‘ જનગણ-
મન ’નો બંધારણસભાએ ૨૬ જાન્યુ. ૧૯૫૦ ને દિન રાષ્ટ્રગીત
તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે. બંકિમચંદ્ર ચેટરજીના ‘ વંદે માતરમ્ ’
ગીતને પણ સમાન સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

ભાષાઓ

ભારતના બંધારણમાં ૧૪ ભાષાઓને માન્ય કરવામાં
આવી છે. આજની ઓટા ભાગની ભાષાઓનું મૂળ પ્રાચીન
સંસ્કૃત ભાષા છે. હિંદીને રાજ્યભાષા તરીકે સ્વીકારવામાં
આવી છે.

ભાષા	રાજ્ય
સંસ્કૃત	સર્વ ભાષાનું મૂળ
હિંદી	ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર, મધ્ય પ્રદેશ ભારત, રાજસ્થાન
તેલુગુ	આન્ધ્ર, હૈદરાબાદ
બંગાળી	બંગાળ, બિહાર
મરાઠી	મુંબઈ, મધ્ય પ્રદેશ, હૈદરાબાદ
તામીલ	મદ્રાસ, ત્રાવણકોર-કોચીન
પંજાબી	પંજાબ, પેપ્તુ
ઉર્દુ	દિલ્હી, ઉત્તર પ્રદેશ, કાશ્મીર
કન્નડ	મહેસુર, મુંબઈ
ગુજરાતી	મુંબઈ, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ
ઓરિયા	ઓરિસ્સા
મલયાલમ	ત્રાવણકોર-કોચીન, -મલબાર
આસામી	આસામ
કાશ્મીરી	જમ્મુ-કાશ્મીર

ન્યાયતંત્ર

ભારત પ્રજાસત્તાક બન્યું તે પહેલાનાં કાયદાઓ અને ન્યાયતંત્ર, અધિકારી સત્તા કે લોકસભામાં પસાર થયેલા ધારા દ્વારા બદલવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી પૂર્વવત્ ચાલુ રહે એવી બ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. આ બ્યવસ્થા મુજબ ન્યાયતંત્ર પ્રથમ પ્રમાણે જ કામ કરી રહ્યું છે. અદાલતનું કામકાજ ઓછું ખર્ચાળ ને વધુ વેગવાન બને એ માટે ભારત સરકાર વિચારણા ચલાવી રહી છે અને એ અંગે એક ખરડો તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

સર્વોપરી અદાલતનું સ્થાન આઝાદી પહેલાંની પ્રિવી કાઉન્સિલના જેવું છે. ભારતની તમામ અદાલતોના ચુકાદા પર છેવટની સત્તા તેની પાસે હોવા ઉપરાંત, બંધારણ દ્વારા નક્કી થયેલા નાગરિકના મૂળભૂત હક્કો અંગેની ખામતોમાં એને વિશેષાધિકારો આપવામાં આવ્યા છે. તેના ફરમાનો સર્વ અદાલતોને બંધનકારક છે. તેને પોતાની કાર્યપદ્ધતિ ઘડવાની સત્તા છે. બંધારણની જોગવાઈ મુજબ બંધારણને લગતો મુકદ્દમો, પાંચ ન્યાયમૂર્તિઓની બનેલી એક ડિવિઝન એન્થ સાંભળશે ને મતભેદ થશે ત્યારે બહુમતીનો નિર્ણય માન્ય લેખારો. સામાન્ય દીવાની મુકદ્દમામાં સર્વોપરી અદાલતને અપીલ કરવાની ફી રૂ. ૨૦૦૦૦ છે.

દરેક રાજ્યમાં ન્યાયવહીવટ અંગેનો અંતિમ અધિકાર વહી અદાલત પામે રહે છે. સર્વોપરી અદાલતને વહી અદાલત પર દોઈ વહીવટી અધિકાર નથી એમ છતાં બન્ને

વચ્ચે વહીવટી સંબંધ બાળવવા માટે વડી અદાલતના ન્યાય-મૂર્તિઓની નિમણુક કરતાં પહેલાં રાષ્ટ્રપતિ ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સાથે મંત્રણા કરે છે. રાજ્યની ધારાસભાને વડી અદાલતનું બંધારણ કે રચના બદલવાની સત્તા નથી. એ સત્તા તેમ જ ન્યાયમૂર્તિઓને બદલવાની સત્તા લોકસભા પાસે છે.

વડી અદાલતના કાર્યવિસ્તાર, ફરજ અને સત્તામાં ખાસ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી. રાજ્યની સર્વ અદાલતોના ચુકાદા પર તેની પાસે છેવટની સત્તા છે. નાની અદાલતોના કામકાજ અને પદ્ધતિ માટે તે સામાન્ય નિયમો ઘડી શકે છે.

નાની અદાલતો અને જિલ્લા અદાલતોમાં ન્યાયાધીશની નિમણુક રાજ્યના ગવર્નર વડી અદાલતના ન્યાયમૂર્તિની સાથે વાતચીત કર્યા પછી કરે છે. જિલ્લા ન્યાયાધીશો સિવાયના ન્યાયતંત્રના ખીજા કર્મચારીઓની નિમણુક પણ રાજ્યના ગવર્નર, 'પબ્લીક સર્વિસ કમિશન' અને વડી અદાલતના સહકારથી કરે છે.

સમસ્ત દેશમાં નાની અદાલતોની સત્તા અને કાર્ય લગભગ સમાન છે. દરેક રાજ્યને જિલ્લાઓમાં વહેચી નાખવામાં આવે છે અને એ વિભાગ અંગેની ન્યાયવિષયક સત્તા જિલ્લા ન્યાયાધીશના હાથમાં સોંપવામાં આવે છે. નાના ને સાદા મુકદ્દમાઓ 'સ્મોલ કેઝીઝ' નામે ઓળખાતી અદાલતોમાં ચાલે છે.

મુકદ્દમા સાંભળવા ઉપરાંત દીવાની અદાલતોને વાલી-પણું, લગ્ન અને વિચ્છેદ જેવી કેટલીક બાબતો અંગે સત્તા હોય છે. જમીનને ખાલસા કરવાની અને જંગલોને લગતી

સરસેનાપતિ કહેવાય છે ને એ અંગેની અંતિમ સત્તા રાષ્ટ્રપતિના હાથમાં છે.

ભાગલા વળતે આપણી પાસે તદ્દન ઝોણું સૈન્ય રહ્યું હતું. સાત વર્ષમાં તેનો સારો વિકાસ થયો છે. ભૂમિદળને મદદ કરવા માટે, કટોકટીના પ્રસંગમાં તેને સહાય કરવા માટે અને આંતરિક વ્યવસ્થા જાળવવામાં સાથ દેવા માટે પ્રાદેશિક ફોર્સની રચના કરવામાં આવી છે. નૌકાદળમાં આપણી પાસે તાલીમ માટેના કેટલાક જહાઝો, સ્ક્વેડ્રસ, ફ્રિગેટ્સ અને વિનાશિકાઓનો વધારો થયો છે. વિમાની ફોર્સ પણ ધણી પ્રગતિ કરી છે. બેંગલોર ખાતે સ્થપાયેલાં હિંદુસ્તાન એરક્રાફ્ટ લિમિટેડથી આ પ્રગતિમાં વેગ આવ્યો છે. એ કારખાનામાં તૈયાર થયેલા એક વિમાનને ઉડ્ડયન માટેની સર્વ પરીક્ષાઓમાંથી પસાર કરવામાં આવ્યું છે. ધારણા છે, કે થોડા જ મમયમાં તાલીમ માટેના વિમાનો માટે આપણે સ્વાવલંબી બની જઈશું.

લશ્કરી તાલીમ માટે રાષ્ટ્રીય સંરક્ષણ સંઘના લક્ષી કરેવામાં આવી છે, જેના કેન્દ્રો ખડકવાસલા, પૂના અને દેહરાદૂન ખાતે છે જામનગર, લોનાવલા, કોચિન અને વિશાખાપટનમાં નૌકાતાલીમ માટેનાં કેન્દ્રો છે. વિમાની તાલીમ માટે તેમ જ તેને અંગેના ટેકનિકલ શિક્ષણ માટે કોઇમ્બતુર, ભેધપુર, અંબાલા, બેંગલોર અને બેંગલોરમાં કેન્દ્રો રચવામાં આવ્યાં છે. આમાં કેટલાંક તદ્દન નવાં છે ને કેટલાંકની પુનર્રચના કરવામાં આવી છે.

ત્રણ વિભાગોના સહકાર માટે સંયુક્તસેવા વિભાગ

પ્રાથમિકશિક્ષણસંસ્થામાં ઉમેરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત સંરક્ષણ અંગે વૈજ્ઞાનિક સંશોધન માટે ‘ડિફેન્સ હાયન્સ ઓર્ગેનિઝેશન’ નામની સંરક્ષણ વિજ્ઞાન સંસ્થા રચવામાં આવી છે.

આ સાત વર્ષ કરમ્યાન દળોએ પોતાનું કામ બળવવા વિપરાંત જળરેલ, ધરતીકંપ, દુષ્કાળ જેવા સંકટના સમયે તેમ જ નિર્વાસિતોની વ્યવસ્થા માટેના વહીવટીકાર્યમાં સુદર સહાય કરી હતી.

મધ્યસ્થ સરકાર

ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ : રાષ્ટ્રપતિ

ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન : ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ

મુખ્ય પ્રધાનમંડળ

દફતર

- ૧ જવાહરલાલ નેહરુ
- ૨ અલુલ કલામ આઝાદ
- ૩ જગજીવનરામ
- ૪ રાજકુમારી અમૃતકોર
- ૫ ચિંતામણુરાવ દેશમુખ
- ૬ શુભચંદ્રલાલ નંદા
- ૭ ડૉ. કેલાસનાય કાતજી
- ૮ શ્રી અહમદ કીડવાઈ
- ૯ ટી. ટી. કૃષ્ણામઆરી
- ૧૦ સી. સી. જિન્હાસ
- ૧૧ લાલ બહાદુર શાસ્ત્રી
- ૧૨ સ્વર્ણ સિંઘ

- વડા પ્રધાન, વિદેશ અને સંરક્ષણ
કેળવણી, ખનિજ, વૈજ્ઞાનિક, સંશોધન
સંદેશવ્યવહાર
સ્વાસ્થ્ય
નાણાખાતું
આયોજન, નહેર અને વિજળી
ગૃહખાતું અને રાજ્યો
ખોગિક અને ખેતીવાડી
વેપાર અને હથોળ
કાયદો અને લઘુમતી
રેલ્વે અને વાહનવ્યવહાર
મકાન, બાધકામ અને પુરવઠો

બાબતોમાં, પ્રથમ વહીવટી અધિકારીઓ અથવા ટ્રિબ્યુનલ સમક્ષ કામ ચાલે છે. પણ તેમનો ચુકાદો બદલવાની દીવાની અદાલતેને સત્તા હોય છે.

ફોજદારી અદાલતોના બંધારણ અને વહીવટ વ્યવસ્થિત કરવા માટે 'કોડ ઓફ ક્રિમિનલ પ્રોસીજર'માં વખતો વખત સુધારો ચતો રહે છે. જિલ્લા અદાલતની દીવાની બાબતો અંગેના ન્યાયાધીશ, ફોજદારી બાબતોમાં સેશન્સ ડિવિઝનના ન્યાયાધીશ તરીકે કામ કરે છે. કેટલીકવાર એને મદદ કરવા માટે સહાયક ન્યાયાધીશ હોય છે. તે વધારે ગંભીર પ્રકારના મુકદ્દમાઓ ચલાવે છે. એ સિવાયના મુકદ્દમાઓ જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટના નિયંત્રણ અને હેખરેખ હેઠળ, જુદા જુદા વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ ચાલે છે. જ્યાં ન્યાય અને કારોબારી ખાતાં જુદાં નથી થયાં ત્યાં જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ જિલ્લા કલેક્ટર કામ કરે છે. કલેક્ટર તરીકે તે રાજ્યની કારોબારી સત્તા હેઠળ હોવાથી ઊભી થવી મુશ્કેલી નિવારવા, જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે તે વડી અદાલતના અધિકાર હેઠળ રહે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

સ્વચ્છાસનની ભાવના અને પદ્ધતિના વિકાસ માટે શામ પંચાયતોની રચના કરવામાં આવી છે. પાંચ-છ ગામડાંઓનું એક ઘટક બનાવી તેમાંથી પાંચ-છ વિશ્વાસપાત્ર માણસોની પંચાયત લોકચાહી પદ્ધતિએ રચવામાં આવે છે. નાના નાના દીવાની તથા ફોજદારી બન્ને મુકદ્દમાઓમાં તે તત્કાળ ચુકાદો આપે છે અને એના ચુકાદા સામે અલિગંભીર બાબત સિવાય અપીલ કરવાની પરવાનગી નથી.

દરેક રાજ્યમાં કારોબારી તથા ન્યાય બન્ને તંત્રને સ્વતંત્ર બનાવવા માટે પગલાંઓ ચોક્કસ રહ્યાં છે. પરંતુ વ્યવસ્થા અને કાયદો બળવવાની જે સત્તા કારોબારી તંત્ર પાસે છે તે એમ ને એમ રહે છે.

સર્વોપરી અદાલતમાં ન્યાયમૂર્તિ થવાની યોગ્યતા જેનામાં હોય એવા માણસની રાષ્ટ્રપતિ એટર્ની-જનરલ તરીકે નિમણૂક કરી શકે છે. એટર્ની-જનરલનું કર્તવ્ય ભારત સરકારને ન્યાયવિષયક બાબતોમાં સલાહ આપવાનું છે. એટર્ની-જનરલની જેમ જ દરેક રાજ્યમાં એડવોકેટ જનરલ હોય છે જેની નિમણૂક ગવર્નર કરે છે. તેની યોગ્યતા ને કર્તવ્ય એટર્ની-જનરલ જેવાં જ હોય છે.

સંરક્ષણ

જે સિદ્ધાંતો પર ભારતમાં અસહકાર અને સ્વાતંત્ર્ય-પ્રાપ્તિ માટે આંદોલનો થયાં તથા ભારતની નવજાગૃતિના મૂળમાં જે નૈતિક શક્તિ હતી, એને વફાદાર રહીને ભારતે ઠી સામ્રાજ્ય વિસ્તારવાની કે વિજેતા બનવાની મહેમુદ સેવી નથી. અને એટલા માટે ભારત પાસે જે સંરક્ષણ હજી છે એનો હેતુ સંરક્ષણનો જ છે. આથી આપણું સંરક્ષણ-સૈન્ય પરાશસ્ત્રોના આક્રમણોને ખાળી શકે એવી મર્યાદામાં વિકસાવવાનો જ પ્રયાસ થયો છે.

આઝાદી પહેલાં સંરક્ષણના ત્રણ વિભાગો-ભૂમિદળ, નૌકાદળ ને હવાઈદળ-ના સરસેનાપતિ તરીકે એક જ વ્યક્તિની નિમણૂક થતી. આજે ત્રણ વિભાગને અલગ અલગ કરી નાખવામાં આવ્યા છે. દરેકના પડા તે તે વિભાગના

૧૩ વી. વી. ગિરિ

મળૂર

૧૪ કે સી રેડ્ડી

ઉત્પાદન

પ્રધાનો:

૧૫ સત્યનારાયણ સિંહા

ખાલમિન્ટરી 'કામ

૧૬ અશ્વત્થામ પ્રસાદ જૈન

પુનર્વસવાટ

૧૭ મહાવીર ત્યાગી

રેવન્ડુ અને ખર્ચ

૧૮ ડો. બી. વી. કેસકર

માહિતી અને ધ્વનિવિસ્તાર

૧૯ ડી. પી. કરમારકર

બાપાર

૨૦ ડો. પંજાબરાય એસ. દેશમુખ

ખેતીવાડી

ઉપ-પ્રધાનો:

૧ એમ એન. જરગોડીન

મકાન, બાધકામ અને પુરવઠો

૨ રાજબહાદુર

સંદેશ-વ્યવહાર

૩ કેશવદેવ માલવિયા

ખનિજ અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધન

૪ સુરજિતસિંઘ મજિઠિયા

મંદેશ

૫ બલવંત નાગેશ દાતાર

ગૃહખાતું

૬ આબીદઅલી

મળૂરખાતું

૭ મણીલાલ ચતુરભાઈ શાહ

નાણાખાતું

૮ જગન્નાથગવ કૃષ્ણગવ જોસતે

પુનર્વસવાટ

૯ એ. વી. અવાગેસન

રેલ્વે અને વાહનવ્યવહાર

૧૦ ધીમતિ માર્ગશ્યમ ચંદ્રશેખર

સ્વાસ્થ્ય

૧૧ અનિલકુમાર ચંદ

પિદેશખાતું

૧૨ એમ. વી. કૃષ્ણપા

ખેરાક અને ખેતીવાડી

૧૩ જયમુખમાલ દાથી

નહેર અને વિગ્ગા

૧૪ મતિશચંદ્ર

મંદેશ

૧૫ એ. જી. શુભા

નાણાખાતું

પાર્લામેન્ટરી સેક્રેટરી

૧ શ્રીમતિ લક્ષ્મી એન. મેનન	પરદેશખાતું
૨ શાહનવાઝ ખાન	રેલ્વે અને વાહનવ્યવહાર
૩ જોગેન્દ્રનાથ હાઝારીકા	પરદેશખાતું
૪ બી. આર. ભગત	નાણાખાતું

લોકસભા

શ્રી. વી. આવલંકર	અધ્યક્ષ
એમ. અનંતશયનમ્ આયંગર	ઉપાધ્યક્ષ

રાજસભા

ડૉ. એસ. રાધાકૃષ્ણન	પ્રમુખ
એસ. વી. કૃષ્ણમૂર્તિરાવ	ઉપપ્રમુખ

૭. લોકશાહીનો મહાપ્રયોગ

પ્રેક્ષસત્તાક ભારતના બંધારણ અનુસાર પુખ્તવયના મતાધિકારદારો આપણે ત્યાં પહેલી સામાન્ય ચૂંટણી ૧૯૫૧ના ઓક્ટોબરથી ૧૯૫૨ના મેની વચ્ચે થઈ. એને પ્રારંભ હિમાચલ પ્રદેશથી થયો અને એ પૂર્ણ થઈ રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીદ્વારા. આ ચૂંટણીમાં મતદારો ૧૭ કરોડ ૬૦ લાખથી વિશેષ હતા અને તેમાં અર્ધોઅર્ધ સ્ત્રીઓ હતી. દુનિયાના કોઈ દેશમાં આવા વિશાળ પાયા ઉપર આજ સુધી ચૂંટણી થઈ નથી. એક માત્ર ચીન આપણાથી વસતીની દૃષ્ટિએ મોટો દેશ છે, પરંતુ ત્યાં મુક્ત ચૂંટણી માટે અવકાશ નથી. બીજા મોટી વસતીવાળા દેશોમાં રશિયા અને અમેરિકા ગણાય, પરંતુ તેમની તો કુલ વસતી પણ આપણા મતદારોની સંખ્યાને પહોંચી શકે એમ નથી.

સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે, કે લોકશાહી અને પુખ્તવયના મતાધિકારનો પ્રયોગ શિક્ષિત પ્રજાઓમાં જ સફળ થાય. આપણે ત્યાં અશિક્ષિત આમવાસીઓ માટે સૌના દિલમાં સંશય હતો, પરંતુ રાષ્ટ્રપતિએ અને એમની જેવા બીજા આમપ્રજના માનસના જ્ઞાતાઓએ કહ્યું હતું, કે ભારતીય પ્રજાનો મોટો ભાગ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતો નથી અને એ દૃષ્ટિએ એ અશિક્ષિત છે, પરંતુ આ પ્રજા અજ્ઞાન નથી.

લોકચાહીના મૂળભૂત સિદ્ધાંતને અને પોતાના હિતાહિતને સહજ એવી હેયાઉકલતથી એ સમજી શકે છે. સામાન્ય ચૂંટણીમાં મતદારોએ લીધેલા ભાગથી આ વિધાન યથાર્થ નીવડ્યું છે. ૧૭ કરોડ ૬૦ લાખ મતદારોમાંથી ૧૦,૫૯, ૮૭,૩૧૮ મતદારોએ ચૂંટણીમાં ભાગ લીધો એ હકીકત ગૌરવ લેવા જેવી છે. આ ચૂંટણી કેવા વિશાળ પાયા ઉપર થઈ હતી તેનો આ હકીકત ઉપરથી ખ્યાલ આવશે. આખા દેશમાં ૨ લાખ ૨૪ હજારથી વિશેષ ચૂંટણીમથકો રચવામાં આવ્યાં હતાં. લગભગ ૨૩ લાખ મતપેટીઓ હતી. આ કાર્ય માટે સરકારી અધિકારીઓ, શિક્ષકો અને ખીજા જાહેર સેવકો, જેમની સંખ્યા ૫ લાખ ૬૦ હજારથી વિશેષ થતી હતી, તેમને શિક્ષામાં આવ્યા હતા.

ચૂંટણીના પ્રારંભે જ ધારવામાં આવ્યું હતું તેમ કોંગ્રેસ પક્ષે હિંદમાં અને મોટા ભાગના રાજ્યોમાં ચોખ્ખી બહુમતિ મેળવી. ધ્યાન ખેંચાય એવી હાર કોંગ્રેસ પક્ષને મદ્રાસ, ઓરિસ્સા, ત્રાવણકોર-કોચીન અને પતિયાળા સંઘમાં મળી. ઓરિસ્સામાં તત્કાળ અસુક સ્વતંત્ર સભ્યો કોંગ્રેસમાં રીતસર જોડાયા એટલે બહુમતિ મળી ગઈ. કોંગ્રેસ પછી વધુમાં વધુ મત સમાજવાદી પક્ષે મેળવ્યા. પરંતુ મતના પ્રમાણમાં તેને બેઠકો ઘણી ઓછી મળી. એનું બળ વહેંચાઈ ગયું. બેઠકોની દૃષ્ટિએ કોંગ્રેસ પછીનું સ્થાન કેન્દ્રમાં અને રાજ્યોમાં સમગ્ર રીતે બેઠકો તે સામ્યવાદીઓને મળ્યું. અલબત્ત, એમની સંખ્યા કોંગ્રેસના પ્રમાણમાં તો અતિ અદૃશ્ય હતી. કેન્દ્રમાં કોંગ્રેસે કુલ બેઠકો ૩૬૨ મેળવી ત્યારે સામ્યવાદીઓને માત્ર ૨૩ મળી. રાજ્યોની

ધારાસભાઓનો સંયુક્ત આંકડો લઈએ તો કેંગ્રેસની ૨,૨૪૭ બેઠકો સામે સામ્યવાદીઓને માત્ર ૧૪૭ બેઠકો જ મળી છે.

આ ચૂંટણીમાં જેમને સ્વતંત્ર નિશાનો આપવામાં આવ્યાં એવા ૧૪ પક્ષોએ ભાગ લીધો, પરંતુ બીજા અનેક નાના પક્ષો અને સ્વતંત્ર સભ્યો તેમાં દાખલ થયા હતા. કેન્દ્રમાં નાના પક્ષોમાં ૨૬ અને સ્વતંત્ર સભ્યોમાં ૪૧ બેઠકો વહેંચાઈ. સ્વતંત્ર સભ્યોનું જે જૂથ ગણીએ તો કેંગ્રેસ પછી વધુમાં વધુ મત તેઓ લઈ ગયા છે. બીજું સ્થાન એમાં સમાજવાદી પક્ષનું આવે અને તે પક્ષનો જથ્થો નાના પક્ષોમાં વહેંચાયેલો છે. આવી જ સ્થિતિ રાજ્યોની ધારાસભાની છે. આ ચૂંટણીનું એક આશ્ચર્યકારક તત્ત્વ એ છે, કે કેંગ્રેસે બીજા કોઈ પણ પક્ષની સરખામણીમાં અતિ વિચાળ સંખ્યામાં બેઠકો મેળવી છે, પરંતુ મતદાનની સંખ્યા જોઈએ તો કેન્દ્રમાં કે ધારાસભામાં સંયુક્ત રીતે તેને બહુમતિ ગણાય એટલા મતો મળ્યા નથી. કેન્દ્રમાં કુલ મતના ૪૪.૮૫ અને ધારાસભાઓમાં ૪૨.૩૪ ટકા મતો તેને મળ્યા છે. આમ થવાનું મુખ્ય કારણ ચૂંટણીમાં અનેક પક્ષોએ અને મોટી સંખ્યામાં સ્વતંત્ર સભ્યોએ ભાગ લીધો તે જ ગણાય. આમ છતાં કેંગ્રેસની સરખામણીમાં બીજા પક્ષોને એટલા ઓછા મત મળ્યા છે, કે મતની દૃષ્ટિએ પણ રાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિત્વના કેંગ્રેસના દાવાનો કોઈથી ઇન્કાર થઈ શકે નહિ.

ચૂંટણીનાં પરિણામો હવે વિગતવાર જોઈએ:

રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી

રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીમાં કેંગ્રેસના ઉમેદવાર ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદની સામે ચાર ઉમેદવારો હિમા રહ્યા હતા. આ ચૂંટણી ધારાસભાઓ અને કેન્દ્રના બંને ગૃહોના સભ્યો દ્વારા થઈ હતી.

કુલ ૩,૫૫૬ મતપત્રો આપવામાં આવ્યા હતાં તેમાંથી ૨,૮૬૬ એ પોતાની પહેલી પસંદગી ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદને આપી હતી. મતની સંખ્યા આ પ્રમાણે હતી.

ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ,	૫,૦૭,૪૦૦
પ્રો. કે. ટી. શાહ	૯૨,૮૨૭
શ્રી જી. એલ. ચૌધરી	૨,૬૭૨
ચીધરી હરિરામ	૧,૮૫૦
શ્રી કે. કે. ચૌધરી	૫૩૩
નકામા મતો	૧૦,૫૨૭

આ ચૂંટણી તા. ૬ એ ૧૯૫૨ના દિવસે થઈ અને રાષ્ટ્રપતિએ ૧૩ મેના દિવસે એ પદ અહણુ કર્યું. ઉપરાષ્ટ્રપતિ ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન તા. ૨૬ મી એપ્રિલે બીનહરીફ ચૂંટાયા અને એમણે પણ તા. ૧૩મીએ સોગંદવિધિ કર્યો.

નિમણૂકો

લોકસભાની કુલ સભ્ય સંખ્યા ૪૯૯ છે એટલે કે બંધારણમાં સ્વીકાર્યા કરતાં માત્ર ૧ ઓછી છે. આમાં ૧૦ સભ્યોની રાષ્ટ્રપતિ નિમણૂક કરે એટલે બાકીના ૪૮૯ સભ્યો ચૂંટાઈને આવે. આ હસ સભ્યો નીચે પ્રમાણે:

- ૧ આસામની પહાડી ભૂતિ
- ૧ આંધ્રમાન-નીકોબાર
- ૨ એંગ્લો ઈન્ડિઅન
- ૬ બમ્બુ અને કાસ્તીર

બાકીના ૪૮૯ સભ્યો 'અ', 'બ' અને 'ક' વર્ગના ૨૬ રાજ્યોમાંથી ચૂંટાઈ આવે. આ માટે કુલ મત વિભાગો ૪૦૧ હતા. બધા પક્ષો અને સ્વતંત્રો મળી કુલ ઉમેદવારો ૧,૮૭૧ હતા. ૨૬૫ હતા.

પક્ષવાર મતસંખ્યા

લોકસભાની ચૂંટણીમાં પક્ષવાર મત અને બેઠકો નીચે પ્રમાણે મળ્યા:

પક્ષનું નામ	સાચું મતદાન	કુલ સાચા મતદાનના ટકા	ઊંડક મિળતી
કોંગ્રેસ	૪૭,૫૨૮,૦૧૧	૪૪.૮૫	૩૬૨
સમાજવાદી પક્ષ	૧૧,૧૨૬,૩૪૪	૧૦.૧૫	૧૨
કિ. મ. પ્રગ્ન પક્ષ	૬,૧૫૮,૭૮૨	૫.૮૫	૯
સામ્યવાદી પક્ષ અને			
ઉદ્દામવાદી મોરચો	૪,૭૧૨,૦૦૯	૪.૪૫	૨૩
જનસંઘ	૩,૨૩૬,૩૬૧	૩.૦૫	૩
દલિત વર્ગ	૨,૫૦૧,૯૬૪	૨.૩૦	૨
રામરાજ્ય પરિષદ	૨,૦૬૪,૮૧૧	૧.૯૮	૩
કૃષિકાર લોકપક્ષ	૧,૪૮૯,૪૮૮	૧.૪૦	૧
હિંદુ મહાસભા	૧,૦૪૬,૨૬૩	૦.૯૧	૪
ફોરવર્ડ બ્લોક (સામ્યવાદી)	૯૮૮,૨૭૨	૦.૯૦	૧
ઉદ્દામ સમાજવાદી પક્ષ	૩૯૩,૯૮૪	૦.૩૭	૨
ફોરવર્ડ બ્લોક (સમાજવાદી)	૧૩૩,૯૩૬	૦.૧૩	—
ઉદ્દામ સામ્યવાદી પક્ષ	૨૬,૨૪૫	૦.૦૨	—
બોલ્શેવીક પક્ષ	૨૫,૭૯૨	૦.૦૨	—
બીજા પક્ષો	૭,૬૭૮,૬૬૨	૭.૨૭	૨૬
સ્વતંત્ર	૧૬,૮૪૫,૪૯૪	૧૫.૯૦	૪૧

કુલ... ૧૦૫,૯૮૬,૪૧૮

૯૯.૮૬

૪૮૯

રાજ્યવાર સ્થિતિ

લોકસભાની ચૂંટણીમાં રાજ્યવાર સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે હતી:

- આસામ : કોંગ્રેસ ૧૧, સમાજવાદી પક્ષ ૧, કુલ : ૧૨
- બિહાર : કોંગ્રેસ ૪૫, સમાજવાદી ૩, બીજા પક્ષો ૬, સ્વતંત્ર ૧,
કુલ : ૫૫
- બુંગા : કોંગ્રેસ ૪૦, દલિતવર્ગ ૧, બીજા પક્ષો ૧, સ્વતંત્ર ૩,
કુલ : ૪૫
- મધ્ય પ્રદેશ : કોંગ્રેસ ૨૭, સ્વતંત્ર ૨, કુલ : ૨૯
- મદ્રાસ : કોંગ્રેસ ૩૫, સમાજવાદી ૨, કિસાન મજદૂર પ્રજા પક્ષ
૬, સામ્યવાદી ૮, બીજા પક્ષો ૯, સ્વતંત્ર ૧૫, કુલ
૭૫
- ઓરિસ્સા : કોંગ્રેસ ૧૧, સમાજવાદી ૧, સામ્યવાદી ૧, બીજા પક્ષો
૫, સ્વતંત્ર ૨, કુલ : ૨૦
- પંજાબ : કોંગ્રેસ ૧૬, બીજા પક્ષો ૨, કુલ : ૧૮
- રૂ. પી. : કોંગ્રેસ ૮૧, સમાજવાદી ૨, બીજા પક્ષો ૧, સ્વતંત્ર
૨, કુલ : ૮૬
- પ. બંગાળ : કોંગ્રેસ ૨૪, જનસંઘ ૨, સામ્યવાદી ૫, બીજા પક્ષો ૨,
સ્વતંત્ર ૧, કુલ : ૩૪
- ઉત્તર પ્રદેશ : કોંગ્રેસ ૧૪, સમાજવાદી ૧, સામ્યવાદી (પી. ડી. ફ્રન્ટ)
૭, દલિત વર્ગ ૧, બીજા પક્ષો ૧, સ્વતંત્ર ૧, કુલ : ૨૫
- મધ્યભારત : કોંગ્રેસ ૯, બીજા પક્ષો ૨, કુલ ૧૧
- વૈસાલ : કોંગ્રેસ ૧૦, કિસાન મજદૂર પ્રજા પક્ષ ૧, કુલ : ૧૧
- ચંપુ : કોંગ્રેસ ૨, બીજા પક્ષો ૨, સ્વતંત્ર ૧, કુલ : ૫
- રાજસ્થાન : કોંગ્રેસ ૯, જનસંઘ ૧, બીજા પક્ષો ૪, સ્વતંત્ર ૬,
કુલ : ૨૦
- સૌરાષ્ટ્ર : કોંગ્રેસ ૬, કુલ : ૬

ત્રાવ.કોચીન : કોંગ્રેસ ૫, બીજા પક્ષો ૨, સ્વતંત્ર ૫, કુલ : ૧૨

અજમેર : કોંગ્રેસ ૨, કુલ : ૨

બોપાલ : કોંગ્રેસ ૨, કુલ : ૨

બિલાસપુર : સ્વતંત્ર ૧, કુલ : ૧

કુર્ગ : કોંગ્રેસ ૧, કુલ : ૧

દિલ્હી : કોંગ્રેસ ૩, કિસ્તાન મજદૂર પ્રજા પક્ષ ૧, કુલ : ૪

દિમાચલ : કોંગ્રેસ ૨, સ્વતંત્ર ૧, કુલ : ૩

વિંધ્યપ્રદેશ : કોંગ્રેસ ૪, સમાજવાદી ૧, કિસ્તાન મજદૂર પ્રજાપક્ષ
કુલ : ૬

કચ્છ : કોંગ્રેસ ૨, કુલ : ૨

મણિપૂર : કોંગ્રેસ ૧, સમાજવાદી ૧, કુલ : ૨

ત્રિપુરા : સામ્યવાદી ૨, કુલ : ૨

બીજા પક્ષો એકલે ગાંધી પક્ષો

મિઠાર : જારખંડ ૩, લોક સેવક સંઘ ૨, છોટા નામપુર, સલા
પરગણા જનતા પાર્ટી ૧, કુલ : ૬

મુંબઈ : કિસ્તાન મજદૂર પક્ષ ૧

મદ્રાસ : તામિલનાડુ ટોલકર્મ પાર્ટી ૪, કોમનવેલ પાર્ટી ૩
મદ્રાસ લીગ ૧, ફોર્સર્સ બ્લોક (સામ્યવાદી) ૧
કુલ : ૯

ઓરિસ્સા : ગણતંત્ર પરિષદ ૫

પંજાબ : અકાલી દળ ૨

યુ. પી. : હિંદુ મહાસભા ૧.

પ. મંગાળ : હિંદુ મહાસભા ૧, ક્રાંતિકારી સમાજવાદી પક્ષ ૧
કુલ : ૨

હૈદરાબાદ : કિસ્તાન મજદૂર પક્ષ ૧

મ. ભારત : હિંદુ મહાસભા ૨.

ગોધુ : અકાલી દળ ૨.

રાજરયાન : રામરાજ્ય પરિવહ ૩, કૃષક લોક પક્ષ ૧, કુલ : ૪
 ત્રાવ.કોચીન : ત્રાવણકોર તામિલનાડ કોંગ્રેસ ૧, ક્રાંતિકારી પક્ષ ૧,
 કુલ : ૨

લોકસભા માટે વિવિધ પક્ષોએ નીચેની સંખ્યામાં

ઉમેદવારો લિસ્ટ રાખ્યા હતા :

કોંગ્રેસ	૪૭૭	ફારવર્ડ બ્લોક (સામ્યવાદી)	૨૪
સમાજવાદી પક્ષ	૨૫૪	આર. એસ. પી. આર્ધ.	૮
કિસાન મજદૂર પ્રજાપક્ષ	૧૪૬	ફારવર્ડ બ્લોક (સમાજવાદી)	૬
સામ્યવાદી પક્ષ અને		ઉદ્દામ સામ્યવાદી પક્ષ	૧
ઉદ્દામવાદી	૫૯	બોલ્શેવીક પક્ષ	૧
જનસંઘ	૯૩	બીજા પક્ષો	૧૧૨
દલિતવર્ગ મહામંડળ	૩૪	સ્વતંત્ર	૫૨૪
આર. આર. પી.	૬૨		—
કૃષિકાર લોક પક્ષ	૨૯		કુલ... ૧,૮૭૧
હિંદુ મહાસભા સંઘ	૩૧		

અનામતો ગૂમાવી

લોકસભાની ચૂંટણીમાં જે ઉમેદવારને સાચા મતોના ૧/૬ ભાગના મતો પછુ ન મળે તે અનામત ગૂમાવે એવો નિયમ છે. નીચેના પક્ષોના આટલા ઉમેદવારોએ આ રીતે અનામત ગૂમાવી; એટલે કે છટકા ભાગના મતો પછુ તેમને મળ્યા નહિ.

કોંગ્રેસ	૪	દલિતવર્ગ મહામંડળ	૧૩
સમાજવાદી	૧૦૫	હિંદુ મહાસભા	૧૭
કિસાન મ. પ્ર. પક્ષ	૭૬	આર. આર. પી.	૩૬
જનસંઘ	૪૮	કૃષિકાર લોકપક્ષ	૧૫
સામ્યવાદી પક્ષ અને		ફારવર્ડ બ્લોક (સામ્ય.)	૧૫
ઉદ્દામવાદીઓ	૯	ફારવર્ડ બ્લોક (સમાજ.)	૫

આર. એમ. પી. આઇ.	૬	સ્વતંત્ર	૩૪૬
પી. એન્ડ ડબલ્યુ	૪		
બીજા પક્ષો	૩૯	કુલ...	૭૪૧

રાજ્યસભાનું પ્રતિનિધિત્વ

આપણા બંધારણ અનુસાર કેન્દ્રમાં લોકસભા ઉપરાંત રાજ્યસભા પણ છે અને તે બે મળીને સંસદ બને છે. રાજ્યસભાના પ્રમુખ ઉપરાષ્ટ્રપતિ બને છે. રાજ્યસભાના સભ્યોની ચૂંટણી પ્રમાણસરના પ્રતિનિધિત્વદ્વારા રાજ્યોની ધારાસભા માંથી થાય છે. રાજ્યસભાની કુલ બેઠકો ૨૧૬, તેમાંથી ૧૨ બેઠકો કલા, સાહિત્ય, શિલ્પના ક્ષેત્રની મહત્વની વ્યક્તિઓ દ્વારા અને ૪ બેઠકો જન્મ અને કારમીર રાજ્યમાંથી રાષ્ટ્રપતિની નિમણૂક દ્વારા ભરવામાં આવે. બાકીની ૨૦૦ બેઠકોની પસંદગી સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે:

કોંગ્રેસ	૧૪૬	કામગાર બેઠક સંઘ	૨
પ્રજા સમાજવાદી પક્ષ	૧૦	કૃષિકાર લોકપક્ષ	૧
સામ્યવાદી પક્ષ	૯	જનસંઘ	૧
પીપલ્સ ડેમોક્રેટીક ફ્રન્ટ	૨	હિંદુ મહાસભા	૧
ઉદ્દામવાદી પક્ષ	૨	ફોર્વર્ડ બ્લોક (માર્ક્સવાદી)	૧
દલિતવર્ગ મહામંડળ	૨	સ્વતંત્ર અને બીજાઓ	૧૯
સંયુક્ત કલ (રાજસ્થાન)	૨		
ગણતંત્ર પરિષદ (ઓરીસ્સા)	૨	કુલ...	૨૦૦

રાજ્યની વિધાન સભાઓ

‘અ’ અને ‘બ’ વર્ગનાં રાજ્યોની ધારાસભાઓ અને ‘ક’ વર્ગનાં ચૂંટણી મંડળોની મળી કુલ ૩,૩૭૩ બેઠકો માટે ચૂંટણી કરવાની હતી. આ માટે કુલ ઉમેદવારો ૧૫,૫૭૩ હતા. રહ્યા હતા. ચૂંટણીને અત્યંત પસંદગી મળી અને બેઠકોની ચે પ્રમાણે મળ્યાં.

પક્ષ	સાચું મતદાન	કુલ સાચા મતદાતાના ટકા	ઘટકો મેળવી
કોંગ્રેસ	૪૩,૬૫૦,૨૬૫	૪૨.૩૪	૨,૨૪૭
સમાજવાદી	૧૦,૦૭૨,૩૧૬	૯.૭૦	૧૨૫
સામ્યવાદી પક્ષ અને ઉદ્ધામ- વાદીઓ	૫,૪૬૩,૩૩૮	૫.૨૫	૧૪૭
કિસાન મજદૂર પ્રગ્મપક્ષ	૫,૨૯૧,૭૭૭	૫.૧૦	૭૭
જનમંદ	૨,૯૧૭,૮૩૦	૨.૮૧	૩૩
ફલિતવર્ગી મહામંડળ	૧,૮૦૮,૭૪૨	૧.૭૪	૧૨
રામરાજ્ય પરિષદ	૧,૨૬૧,૧૩૫	૧.૨૧	૩૨
કૃષિકાર લોકપક્ષ અને ખેડૂત- સંઘ લોકપક્ષ મુખ્ય	૧,૧૨૬,૨૮૮	૧.૦૮	૨૩
હિંદુ મહાસભા	૮૫૮,૮૬૬	૦.૮૩	૨૦
ફોરવર્ડ બ્લોક (સામ્યવાદી)	૮૫૩,૮૧૦	૦.૮૨	૧૮
૧ હિંદુ ક્રાંતિકારી સમાજ- વાદી પક્ષ	૨૪૬,૧૧૪	૦.૨૪	—
૧૨વર્ડ બ્લોક (ફોર્વર્ડ)	૧૮૧,૬૬૪	૦.૧૮	—
હિંદુ ક્રાંતિકારી સામ્ય- વાદી પક્ષ	૩૩,૫૨૨	૦.૦૩	—
બોલ્શેવીક પક્ષ	૨૭,૭૩૧	૦.૦૨	—
બીજા પક્ષો	૭,૭૩૦,૧૩૧	૭.૪૫	૨૧૨
સ્વતંત્ર	૨૧,૬૭૪,૨૧૦	૨૧.૧૭	૩૨૬

કુલ... ૧૦૩.૮૦૦,૫૭૨ ૮૪.૮૮૧ ૨,૭૮૦

ચૂંટણીમંડળો (ઇલેક્ટોરલ ડિસ્ટ્રિક્ટ)

પક્ષ	સાચું મતદાન	કુલ સાચા મતદાનના ટકા	બેઠકો મેળવી
કોંગ્રેસ	૧૪૬,૮૩૧	૩૮.૩૭	૪૭
સામ્યવાદી પક્ષ	૬૦,૬૩૧	૧૫.૮૩	૧૪
સમાજવાદી	૧૩,૬૫૮	૩.૫૬	૧
ફારવર્ડ બ્લોક(સમાજવાદી)	૨,૭૭૫	૦.૭૭	-
બીજા પક્ષો	૮૫,૫૦૬	૨૨.૩૧	૧૯
સ્વતંત્ર	૭૩,૭૨૭	૧૯.૨૫	૯
કુલ....	૩૮૩,૧૨૮	૯૯.૯૯	૯૦

બીજા પક્ષોની વિવરણ :-

- આસામ : મીઝુ યુનિયન ૩, ગારો નેશનલ કોન્સીય ૩, ઓરિસા પિપલ્સ પાર્ટી ૧, ખાસી જનતા પાર્ટી ૧, ખાસી જનતા પાર્ટી નેશનલ ફ્રેન્ડ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ૧, કુલ : ૯
- મિઝોરમ : આરબક પાર્ટી ૩૨, છોટાનાગપુર અને સમાજ પાર્ટી ૧૧, લોક સેવક સંઘ ૭, ગણ તંત્ર પરિષદ ૧, કુલ : ૫૧
- મુંબઈ : કિસાન મજદૂર પક્ષ ૧૪, કિસાન કામગાર પક્ષ ૩, કુલ : ૧૭

- મધ્ય પ્રદેશ : - એતકરી કામગાર પક્ષ ૨, કુલ : ૨
- મદ્રાસ : - તામિલનાડ ટોઇલર્સ પાર્ટી ૧૯, કોમનવેલ પાર્ટી ૬,
મદ્રાસ મુસ્લિમ લીગ ૫, જસ્ટીસ પક્ષ ૧, કુલ : ૩૧
- ઓરિસ્સા : - ગણતંત્ર પરિષદ ૩૧, સ્વતંત્ર લોક પક્ષ ૩, કુલ : ૩૪
- પંજાબ : - અકાલી દળ ૧૪, લાલ સામ્યવાદી પક્ષ ૨, પંજાબ
જમીનદાર લીગ ૨, કુલ : ૧૮
- ઉત્તર પ્રદેશ : - ઉત્તર પ્રદેશ પ્રજા પક્ષ ૨, ઉત્તર પ્રદેશ ક્રાંતિકારી
સમાજવાદી પક્ષ ૧, કુલ : ૩
- પશ્ચિમ બંગાળ : - ગુરખા લીગ ૩, કુલ : ૩
- હૈદરાબાદ : - કિસાન મજદૂર પક્ષ ૧૦, કુલ : ૧૦
- પેશ્વુ : - અકાલી દળ ૧૯, લાલ સામ્યવાદી પક્ષ ૧, કુલ : ૨૦
- સૌરાષ્ટ્ર : - એકૂત સંઘ ૧, કુલ : ૧
- ત્રા. કોન્ગ્રીસ : - ત્રાવણકોર તામિલનાડ કોંગ્રેસ ૮, કેરાલા સમાજવાદી
પક્ષ ૧, કોન્ગ્રીસ પક્ષ ૧, કુલ : ૧૦
- અજમેર : - પુરુષાર્થી પંચાયત ૩, કુલ : ૩
- મથિપુર : - પ્રજા સંઘી પક્ષ ૩, અખિલ મથિપુર રાષ્ટ્રીય સભા
૩, અચંબા પંખા કોંગ્રેસ ૨, કુકી નેશનલ એસો-
સિએશન ૨, ગાંધી સેમક સોવા ૧, મથિપુર ઝીન્ડે-
ઓન્ડ યુનિયન ૨, માઓ મરિયમ યુનિયન ૨,
મીઝુ યુનિયન ૧, કુલ : ૧૬
- ત્રિપુરા : - ત્રિપુરા ગણતાંત્રિક સંઘ ૩, કુલ : ૩

વિધાન સભાઓનું પરિણામ

રાજ્યોમાં પક્ષવાર પરિણામ આ રીતે આવ્યું :

આસામ : કોંગ્રેસ ૭૬, સમાજવાદી ૪, કિસાન મજદૂર પ્રજા પક્ષ
૧, સામ્યવાદી પક્ષ ૧, બીજા પક્ષો ૯, સ્વતંત્ર ૧૪,
કુલ : ૧૦૫

- बिहार : कोअिस २४०, सभाजवादी २३, किसान मजदूर प्रग
पक्ष १, भीम पक्षो ५३, स्वतंत्र १३, कुल : ३३०
- मुंबई : कोअिस २६६, सभाजवादी ६, दलितवर्ग महासंघ १,
भीम पक्षो १८, स्वतंत्र १८, कुल : ३१५
- मध्यप्रदेश : कोअिस १६४, सभाजवादी २, किसान मजदूर प्रग पक्ष
८, भीम पक्षो ५, स्वतंत्र २३, कुल : २३२
- मद्रास : कोअिस १५२, सभाजवादी १३, किसान मजदूर प्रग
पक्ष ३५, साम्यवादी पक्ष ६२, दलित वर्ग महासंघ
२, भीम पक्षो ४६, स्वतंत्र ६२, कुल : ३७५
- ओरीसा : कोअिस ६७, सभाजवादी १०, साम्यवादी पक्ष ७, भीम
पक्षो ३५, स्वतंत्र २१, कुल : १४०
- पंजाब : कोअिस ६७, सभाजवादी १, साम्यवादी पक्ष ४, भीम
पक्षो २०, स्वतंत्र ४, कुल : १२६
- उत्तर प्रदेश : कोअिस ३६०, सभाजवादी १८, किसान मजदूर प्रग
पक्ष १, जनसंघ २, हिंदु महासभा १, भीम पक्षो
३, स्वतंत्र १४, कुल : ४२६
- प. बंगाल : कोअिस १५०, किसान मजदूर प्रग पक्ष १५, जनसंघ
६, हिंदु महासभा ४, साम्यवादी पक्ष २८, भीम
पक्षो १६, स्वतंत्र १६, कुल : २३८
- उड़ीसा : कोअिस ६३, सभाजवादी ११, साम्यवादी पक्ष ४२
(उदामवादी साथे), दलित वर्ग महासंघ ५, भीम
पक्षो १०, स्वतंत्र १४, कुल : १७५
- मध्यभारत : कोअिस ७४, सभाजवादी ४, जनसंघ ४, हिंदु महा-
सभा १२, भीम पक्षो २, स्वतंत्र ३, कुल : ६६
- महाराष्ट्र : कोअिस ७४, सभाजवादी ३, किसान मजदूर प्रग पक्ष
८, साम्यवादी पक्ष १, दलितवर्ग महासंघ २,
स्वतंत्र ११, कुल : ६६

પેપ્સુ : કોંગ્રેસ ૨૬, કિસાન મજદૂર પ્રગ્ન પક્ષ ૧, જનસંઘ ૨, સામ્યવાદી પક્ષ ૨, દલિત વર્ગ મહામંડળ ૧, બીજા પક્ષો ૨૦, સ્વતંત્ર ૮, કુલ : ૬૦

રાજસ્થાન : કોંગ્રેસ ૮૨, સમાજવાદી ૧, કિસાન મજદૂર પ્રગ્ન પક્ષ ૧, જનસંઘ ૮, હિંદુ મહાસભા ૨, બીજા પક્ષો ૩૧, સ્વતંત્ર ૩૫, કુલ : ૧૬૦

મૌર્યપુર : કોંગ્રેસ ૫૫, સમાજવાદી ૨, બીજા પક્ષો ૧, સ્વતંત્ર ૨, કુલ : ૬૦

ના. કોચીન : કોંગ્રેસ ૪૩, સમાજવાદી ૧૧, બીજા પક્ષો ૧૬, સ્વતંત્ર ૩૮, કુલ : ૧૦૮

અનમર : કોંગ્રેસ ૨૦, જનસંઘ ૩, બીજા પક્ષો ૩, સ્વતંત્ર ૪, કુલ : ૩૦

બોપાલ : કોંગ્રેસ ૨૫, હિંદુ મહાસભા ૧, સ્વતંત્ર ૪, કુલ : ૩૦

કુર્ગ : કોંગ્રેસ ૧૫, સ્વતંત્ર ૯, કુલ : ૨૪

દિલ્હી : કોંગ્રેસ ૩૯, સમાજવાદી ૨, જનસંઘ ૩, હિંદુ મહાસભા ૧, સ્વતંત્ર ૩, કુલ : ૪૮

હિમાચલ પ્રદેશ : કોંગ્રેસ ૨૪, કિસાન મજદૂર પ્રગ્ન પક્ષ ૩, દલિત વર્ગ મહામંડળ ૧, સ્વતંત્ર ૮, કુલ : ૩૬

વિંધ્ય પ્રદેશ : કોંગ્રેસ ૪૧, સમાજવાદી ૧૦, કિસાન મજદૂર પ્રગ્ન પક્ષ ૩, જનસંઘ ૨, બીજા પક્ષો ૨, સ્વતંત્ર ૨, કુલ : ૬૦

કચ્છ : કોંગ્રેસ ૨૮, સ્વતંત્ર ૨, કુલ : ૩૦

મણિપુર : કોંગ્રેસ ૧૦, સમાજવાદી ૧, સામ્યવાદી ૨, બીજા પક્ષો ૧૬, સ્વતંત્ર ૧, કુલ : ૩૦

ત્રિપુરા : કોંગ્રેસ ૯, સામ્યવાદી ૧૨, બીજા પક્ષો ૩, સ્વતંત્ર ૬, કુલ : ૩૦

જાણીતી પક્ષો ની વિગતો

- જામના : મીઠું યુનિયન ૩, ગારો નેચનલ કમિયુનિટી ૩, ઓથ
પીપલ્સ પાર્ટી ૧, ખાસી જર્નલીયા હંચાર ૧, ખાસી
જર્નલીયા નેચનલ ફેડરેશન ૨૨૬ ફોર્મર-૧, કુલ : ૬
- બીહાર : ગારીબ પાર્ટી ૩૨, હોટાનામપુર અને સંઘાલ પરમણા
પાર્ટી ૧૧, લોકમેવક સંઘ ૭, રામરાજ્ય પરિષદ ૧,
મધ્યમ પાર્ટી ૧, ફોર્મર-૨ (સામ્યવાદી), કુલ : ૫૩
- બુંગા : કિસાન મજદૂર મહા ૧૪, કિસાન કમગાર પક્ષ ૩,
ખેડૂત સંઘ લોકપક્ષ ૧, કુલ : ૧૮
- મધ્ય પ્રદેશ : રામરાજ્ય પરિષદ ૩, ગેલકરી કમગાર પક્ષ ૨, કુલ : ૫
- મદ્રાસ : તામિલનાડુ ટોર્ષકર્મ પાર્ટી ૧૯, કૃષિકાર લોકપક્ષ ૧૫,
કમનવેલ પક્ષ ૬, મદ્રાસ મુસ્લિમ લીગ ૫, ફોર્મર-૨
(સામ્યવાદી) ૩, જર્નલીયા પાર્ટી ૧, કુલ : ૪૬
- ઓરીસા : મધ્યમ પાર્ટી ૩૧, સ્વતંત્ર લોક પક્ષ ૩, ફોર્મર-૨
(સામ્યવાદી) ૧, કુલ : ૩૫
- પંજાબ : અકાલી દળ ૧૪, ફોર્મર-૨ (સામ્યવાદી) ૨,
લાલ કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી ૨, પંજાબ જમીનદાર લીગ ૨,
કુલ : ૨૦
- ઉત્તર પ્રદેશ : ઉત્તર પ્રદેશ પ્રગ્ન પાર્ટી ૨, ઉત્તર પ્રદેશ ક્રાંતિકારી મહા
જવાદી પક્ષ ૧, કુલ : ૩
- પ્ર. બંગાળ : ફોર્મર-૨ (સામ્યવાદી) ૧૧, ફોર્મર-૨ (શ્રીકર
કૃષ્ણ) ૨, મુસ્લિમ લીગ ૩, કુલ : ૧૬
- વેલ્લુપ્પટ્ટ : કિસાન મજદૂર મહા ૧૦, કુલ : ૧૦
- મધ્યભારત : રામરાજ્ય પરિષદ ૨, કુલ : ૨
- પેપ્પુ : અકાલી દળ ૧૬, લાલ કોમ્યુનિસ્ટ પક્ષ ૧, કુલ : ૨૦
- ગુજરાત : રામરાજ્ય પરિષદ ૨૪, કૃષિકાર લોક પક્ષ ૭, કુલ : ૩૧
- ઝારખંડ : ખેડૂત સંઘ ૧, કુલ : ૧

ત્રાવ.કોચીન: ત્રાવણકોર તામિલનાડ કોંગ્રેસ ૮, ક્રાંતિકારી સમાજવાદી
પક્ષ ૬, કેરાળા સમાજવાદી પક્ષ ૧, કોચીન પક્ષ ૧,
કુલ : ૧૬

અન્નેર : પુરપાર્યા પંચાયત ૩, કુલ : ૩

વિંધ્યપ્રદેશ: રામરાજ્ય પરિષદ ૨, કુલ : ૨

મણિપુર : પ્રજા સાંથી પક્ષ ૩, અખિલ મણિપુર રાષ્ટ્રીય સભા ૩,
અચંબા પંચા કોંગ્રેસ ૨, કુકી નેશનલ એશોસિએશન
૨, ગાંધી સેબેક સોવા ૧, મણિપુર ઝીન્દગીમોગ યુનિયન
૨, માઓ મરિયમ યુનિયન ૨, મિશ્ર યુનિયન ૧,
કુલ : ૧૬

ત્રિપુરા : ત્રિપુરા ગણતાંત્રિક સંઘ ૩, કુલ : ૩

પક્ષોના ઉમેદવારો

દરેક પક્ષોએ આટલી સંખ્યામાં ઉમેદવારો જિલા રાખ્યા હતા.

કોંગ્રેસ	૩,૨૭૪	ફોરવર્ડ બ્લોક	
સમાજવાદી પક્ષ	૧,૮૨૪	(સામ્યવાદી)	૧૫૮
સામ્યવાદી પક્ષ	૫૪૧	ફોરવર્ડ બ્લોક (સમાજવાદી)	૬૫
કિસાન મ. પ્ર. પક્ષ	૧,૦૦૫	ક્રાંતિકારી સમાજવાદી પક્ષ	૫૮
દલિત વર્ગ મહામંડળ	૨૪૧	ક્રાંતિકારી સામ્યવાદી પક્ષ	૧૩
જનસંઘ	૭૪૨	બોલ્શેવીક પક્ષ	૧૪
ગમરાજ્ય પરિષદ	૩૪૨	બીજા પક્ષો	૯૭૫
કૃષિકાર લોક પક્ષ	૧૩૯	સ્વતંત્ર ઉમેદવારો	૫,૯૭૧
દિંદુ મહાસભા	૨૧૨		

કુલ...૧૫,૫૭૩

જે ઉમેદવારો છઠ્ઠા ભાગના મતો પામી ન
મેળવી શક્યા અને અનામત ગૂમાવી :

કોંગ્રેસ	૯૦	કિસાન મ. પ્ર. પક્ષ	૬૬૯
સમાજવાદી	૧,૦૬૪	જનસંઘ	૫૦૫

સામ્યવાદી પક્ષ અને	-	ક્રાંતિકારી સમાજવાદી પક્ષ	૪૨
ઉદામવાદીઓ	૨૧૫	બોલ્શેવિક પક્ષ	૧૧
દલિતવર્ગ મહામંડળ	૧૩૧	ક્રાંતિકારી સામ્યવાદી પક્ષ	૧૨
હિંદુ મહાસભા	૧૩૬	પી. એન્ડ ડબલ્યુ	૫૧
રામરાજ્ય પરિષદ	૨૭૪	બીજા પક્ષો	૩૩૬
કૃષિકાર લોકપક્ષ	૫૪	સ્વતંત્ર	૪,૬૧૮
ફોરવર્ડ બ્લોક (સામ્ય.)	૧૦૮		
ફોરવર્ડ બ્લોક (સમાજ.)	૫૦	કુલ...	૮,૩૨૬

રાજ્યની ધારાસભાઓ અને લોકસભાની ચૂંટણી ૧૯૫૨ ના ફેબ્રુઆરીમાં પૂરી થઈ. ત્યારપછી અનેક ચેટાચૂંટણીઓ થઈ છે અને તેથી પક્ષોના બળાબળમાં ફેર પડ્યો છે, પરંતુ કોઈ સ્થળે લઘુમતિ પક્ષ બહુમતિમાં નથી આવ્યો તેમ બહુમતિ પક્ષ લઘુમતિમાં નથી ગયો. આ ઉપરાંત, ત્રાવણ્કોર-કોચીન તથા પેપ્સુ એટલે કે પતિયાળા અને પૂર્વ પંજાબ રાજ્યસંઘમાં ૧૯૫૪ના ફેબ્રુઆરીના અંતમાં નવી ચૂંટણી થઈ છે, આ બધાં પરિણામો 'લાભ કલમ'માં આપવામાં આવ્યાં છે.

બેઠકોની આખરી સંખ્યા

ભારત સરકારે લોકસભા અને ધારાસભાની બેઠકો અંગે આખરી સંખ્યા નક્કી કરવા મતદારવિસ્તાર આકલ્પિત (ડીલીમીટેશન કમીશન)ની નિમણૂક કરી હતી. તે અનુસાર હવે પછી અનુક્રમે લોકસભા અને ધારાસભાના સભ્યોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે રહેશે.

લોકસભાની બેઠકો

રાજ્યનું નામ

બેઠકોની અનુમુખિત કોઠો અનુમુખિત
કુલ સંખ્યા

અતિથો

(અ) વર્ગનાં રાજ્યો

૧. આન્ધ્ર	૨૮	૪	૧
૨. આસામ	૧૨	૧	૨
૩. બિહાર	૫૫	૭	૬
૪. મુંબઈ	૪૯	૪	૫
૫. મધ્ય પ્રદેશ	૨૯	૪	૩
૬. મદ્રાસ	૪૯	૮	...
૭. ઓરિસ્સા	૨૦	૪	૪
૮. પંજાબ	૧૭	૩	...
૯. ઉત્તર પ્રદેશ	૮૬	૧૬	...
૧૦. પશ્ચિમ બંગાળ	૩૪	૬	૨

(બ) વર્ગનાં રાજ્યો

૧. હૈદરાબાદ	૨૫	...	...
૨. જમ્મુ અને કાશ્મીર	૬	...	...
૩. મધ્ય ભારત *	૧૧	૨	૧
૪. મહેસૂર	૧૩	૨	...
૫. પતિયાલા અને પૂર્વ પંજાબના રાજ્યો	૫	૧	...
૬. રાજસ્થાન	૨૧	૨	...
૭. સૌરાષ્ટ્ર	૬	...	...
૮. ત્રાવણકોર-કોચીન	૧૩	૧	...

(ક) વર્ગનાં રાજ્યો

૧. અજમેર	૧	...	...
----------	---	-----	-----

૨. બોપાલ	૨	---	---
૩. બિલાસપુર	૧	---	---
૪. કુગ	૧	---	---
૫. દિલ્લી	૩	---	---
૬. હિમાલય પ્રદેશ	૨	---	---
૭. કચ્છ	૨	---	---
૮. મણીપુર	૨	---	૧
૯. ત્રીપુરા	૨	---	૧
૧૦. વિંધ્ય પ્રદેશ	૫	૧	૧

રાજ્યોની વિધાનસભાઓ

રાજ્યનું નામ	એકઠોની અનુસૂચિત કેમ કુલ સભ્યો	અનુસૂચિત સભ્યો
--------------	----------------------------------	-------------------

‘અ’ વર્ગનાં રાજ્યો

૧. આન્ધ્ર	૧૯૬	૨૬	૫
૨. આસામ	૧૦૮	૫	૯
૩. બિહાર	૩૩૦	૪૧	૩૩
૪. મુંબઈ	૨૬૪	૨૫	૨૭
૫. મધ્ય પ્રદેશ	૨૩૨	૩૨	૨૭
૬. મદ્રાસ	૨૪૫	૩૯	૧
૭. એન્ડિયા	૧૪૦	૨૫	૨૮
૮. પંજાબ	૧૧૯	૨૨	—
૯. ઉત્તર પ્રદેશ	૪૩૦	૭૮	—
૧૦. પશ્ચિમ બંગાળ	૨૩૮	૪૫	૧૧

‘બ’ વર્ગનાં રાજ્યો

૧. દેરાજી	૧૭૫	—	૨
૨. મધ્ય ભારત	૯૯	૧૬	૧૩

૩. મહેસૂર	૧૧૭	૨૧	--
૪ પેપ્પુ	૬૦	૧૨	...
૫ રાજસ્થાન	૧૬૮	૧૮	૩
૬. સૌરાષ્ટ્ર	૬૦	...	૧
૭ ત્રાવણકોર-કોચીન	૧૧૭	૧૧	.

આસામ રાજ્યની વિધાન સભા માટે આપવામાં આવેલી ૧૦૮ બેઠકો પૈકી ૮ બેઠકો એ રાજ્યના નીચે જણાવેલા સ્વાયત જિલ્લાઓ માટે અનામત રાખવામાં આવશે.

ધુનાઈટ ખાસી અને જૈનીતીયા હિલ્સ ડિસ્ટ્રિક્ટ	૫
ગારો હિલ્સ ડિસ્ટ્રિક્ટ	૪
જુથાઈ હિલ્સ ડિસ્ટ્રિક્ટ	૩
નોર્થકાર હિલ્સ ડિસ્ટ્રિક્ટ	૧
મીકર હિલ્સ	૨

હૈદરાબાદ અને સૌરાષ્ટ્રની વિધાનસભાઓમાં અનુસૂચિત ક્ષેત્રો માટે અનામત રાખવાની બેઠકોની સંખ્યા હવે ઘટીના હુકમથી નક્કી કરવામાં આવશે.

૮. આવશ્યક માહિતી

પંચવર્ષીય યોજના

આપણી પંચવર્ષીય યોજનામાં યનારે અર્થ, કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે વહેચણી, નાણાં મેળવવાનાં સાધનો, ૧૯૫૫-૫૬ માં આવનારાં પરિણામોના અંદાજો વગેરે અહીં આપવામાં આવ્યાં છે.

અર્થની વિગત	•	ઠરાવ રૂપિયા	દરવાર પ્રમાણ
ખેતી અને આમવિકાસ	...	૩૬૧	૧૭.૫
મિંચાઈ	...	૧૬૮	૮.૧
બહુલક્ષી સિંચાઈ તથા વિદ્યુતસર્જન			
યોજનાઓ	૨૬૬	•	૧૨.૯
વિદ્યુતભજ	...	૧૨૭	૬.૧
વાહન તથા સડેસ-અવહાર	•	૪૯૭	૨૪.૦
ઉધોગ	...	૧૭૩	૮.૪
સામાજિક સેવાઓ	...	૩૪૦	૧૬.૪
પુનઃ સંસ્થાપન	..	૮૫	૪.૧
અન્ય	...	૫૨	૨.૫
		<hr/>	<hr/>
કુલ		૨,૦૧૯	૧૦૦.૦

વિકાસ પેટે ચનારા રૂ. ૨,૦૬૯ કરોડના ખર્ચની મુખ્ય વસ્તુ એ છે, કે એને સીધે જાહેર તેમ જ ખાનગી ક્ષેત્રમાં ફીક એવા પ્રમાણમાં ઉત્પાદક સાધનો પ્રાપ્ય બનશે, અને એ રીતે એ બાવિ દાયકાઓ દરમિયાન હાથ ધરવામાં આવનાર વિકાસ કાર્યક્રમની ભૂમિકા બનશે. ખર્ચની ફાળવણી નીચે મુજબ હશે:-

૧. કેન્દ્ર તથા રાજ્યોની સરકારોની માલિકીની ઉત્પાદક સાધનશક્તિમાં ઉમેરો કરે તેવું મૂડી રોકાણ ...	૧,૧૯૯
૨. ખાનગીમાં ક્ષેત્રમાંની ઉત્પાદક સાધનશક્તિમાં ઉમેરો કરે તેવું મૂડી રોકાણ	
(૧) એટી તથા ગ્રામવિકાસ પરનું ખર્ચ	
—ગ્રામવિકાસ યોજનાઓ તથા અછત વિસ્તારો માટેની જોગવાઈઓ સિવાય...	૨૪૪
(૨) વાહનવ્યવહાર તથા ઉદ્યોગ માટે લોન...	૪૭
(૩) સ્થાનિક વિકાસ માટેની જોગવાઈ	
—ગ્રામવિકાસ યોજનાઓ અને સ્થાનિક કાર્યક્રમો	૧૦૫
૩. સામાજિક ખાતો સંબંધી ખર્ચ	૪૨૫
૪. ઉપર નહિ દર્શાવવામાં આવેલી ખાતો સંબંધી ખર્ચ (અછત વિસ્તારો માટેની જોગવાઈ સહિત)...	૪૯
કુલ...	૨,૦૬૯

એ જોઈ શકાશે કે આયોજિત મૂડી રોકાણના લગભગ ૬૦ ટકાને પરિણામે મધ્યસ્થ અને રાજ્યની સરકારોની માલિકીની ઉત્પાદક સાધન-શક્તિ વધવા પામશે; અને આ મુખ્યત્વે સિંચાઈ અને વિદ્યુત-બળ, વાહન સંદેશ-વ્યવહાર તથા ઉદ્યોગમાં બનશે. બાકીના ૪૦ ટકા અમુક અંશે ખાનગી ક્ષેત્રમાંની ઉત્પાદક સાધનશક્તિમાં ઉમેરો કરશે તથા અમુક અંશે કાર્યસંચાલન, સાધનશક્તિ અથવા

સલાહ અને વહીવટી સેવાઓ પૂરી પાડવામાં, સામાજિક સેવાની જાળવણી અને વિકાસમાં તેમ જ અમુક અશે વિકાસ માટેના સામાજિક પ્રયામની ઉત્તેજના માટે સહાયક થશે.

ખર્ચની વહેંચણી

કેન્દ્ર અને રાજ્યની સરકારે વચ્ચેની ખર્ચની વહેંચણીનો ખર્ચ ટૂંકમાં નીચે આપવામાં આવેલ છે :

અધ્યક્ષ સરકાર

રેલવે સહિત	...	...	...	૧,૨૪૧
------------	-----	-----	-----	-------

રાજ્યો

'અ' વર્ગ	...	...	...	૬૧૦
----------	-----	-----	-----	-----

'બ' વર્ગ	...	...	...	૧૭૩
----------	-----	-----	-----	-----

'ક' વર્ગ	...	...	...	૩૨
----------	-----	-----	-----	----

જમ્મુ અને કાશ્મીર	...	...	...	૧૩
-------------------	-----	-----	-----	----

૨,૦૬૬

કેન્દ્ર તથા- રાજ્યો (જમ્મુ અને કાશ્મીર સિવાય)નું વિવિધ આબતો માટેનું ખર્ચ નીચે મુજબ રહેશે:-

	કેન્દ્ર	'અ' વર્ગ	'બ' વર્ગ	'ક' વર્ગ
ખેતી અને ગ્રામવિકાસ	૧૮૬.૩	૧૨૭.૩	૩૭.૬	૮.૭
મિંચાઈ અને વિદ્યુતજળ	૨૬૫.૯	૨૦૬.૧	૮૧.૫	૩.૫
વાહનનિયાસદેશ-અવધાર	૪૦૯.૫	૫૬.૫	૧૭.૪	૮.૮
કુદ્યોગ	૧૪૬.૭	૧૭.૯	૭.૧	૦.૫
પુનઃ સંસ્થાપન સહિત				
સામાજિક સેવાઓ	૧૯૧.૪	૧૯૨.૩	૨૮.૮	૧૦.૪
પ્રકીર્ણ	૪૦.૭	૧૦.૦	૦.૭	—
	૧૨૪૦.૫	૬૧૦.૧	૧૭૨.૨	૩૧.૬

જમ્મુ અને કાશ્મીર સિવાયનાં રાજ્યોમાં વિકાસ કાર્યક્રમો માટે વિચારવામાં આવેલો ખર્ચ નીચે મુજબ છે :

‘અ’ વર્ગનાં રાજ્યો	‘બ’ વર્ગનાં રાજ્યો	‘ક’ વર્ગનાં રાજ્યો
આસામ ૧૭.૪૯	હૈદરાબાદ ૪૧.૫૫	અજમેર ૧.૫૭
બિહાર ૫૭.૨૯	મધ્યભારત ૨૨.૪૨	બોપાલ ૩.૬૦
મુંબઈ ૧૪૬.૪૪	મૈસૂર ૩૬.૬૦	બિલાસપુર ૦.૫૭
મધ્ય પ્રદેશ ૪૩.૦૮	પેપ્પુ ૮.૧૪	કુર્ગ ૦.૭૩
મદ્રાસ ૧૪૦.૮૪	રાજસ્થાન ૧૬.૮૨	દિલ્હી ૭.૪૮
ઓરિસા ૧૭.૮૪	સૌરાષ્ટ્ર ૨૦.૪૧	હિમાચલપ્રદેશ ૪.૫૫
પંજાબ ૨૦.૨૧	ત્રાવણકોર-કોચીન ૨૭.૩૨	કચ્છ ૩.૦૫
ઉત્તર પ્રદેશ ૯૭.૮૩		મણિપુર ૧.૫૫
પશ્ચિમબંગાળ ૬૬.૧૦		ત્રિપુરા ૨.૦૭
		વિંધ્યપ્રદેશ ૬.૩૯

કુલ ૬૧૦.૧૨	૧૭૩.૨૬	૩૧.૮૬
------------	--------	-------

નીચે આપવામાં આવેલો કોઠો, યોજનાની નાણાકીય ભૂમિકા બતાવે છે :

	કેન્દ્ર	રાજ્ય	કુલ
વિકાસ પેટેલું આયોજિત ખર્ચ	૧,૨૪૧	૮૨૮	૨,૦૬૯
અંદાજિત આમદાની સાધનો			
૧. ચાલુ આમદાનીઓમાંથી બચત	૩૩૦	૪૦૮	૭૩૮
૨. ચાપણ વસતિ			
(અનામતમાંથી ઉપાડ સિવાય)	૩૯૬	૧૨૪	૫૨૦
૩. યોજનાના સંબંધમાં સરકારની માહોમાંહેની આંતરિક લેવડદેવડ			
(એટલે કે ‘કેન્દ્રની સહાય’)	-૨૨૯	૨૨૯+	—
	૪૯૭	૭૬૧	૧,૨૫૮

ખાદ્યમયી મળી ચૂકી હોય તેવી સાધનસહાય ૧૫૬	—	૧૫૬
કુલ :	૬૫૩	૭૬૧ ૧,૪૧૪

ચોક્કસ માટેની નાણાંકીય સાધનસવક્રાની અણુતરી દરમિયાન અતાવવામાં આવ્યું છે તેમ જાહેર વિકાસ કાર્યક્રમ માટે જરૂરી રૂ. ૬૫૬ કરોડની જાકી રકમ, ગ્રામ્ય એવા વધારાનાં જાણ સાધનો દ્વારા અથવા રાજ્ય પ્રમાણમાં આંતરિક કર અને લેન તથા પૂરકબડોળ (ડેપોસીટ ફિનાન્સીંગ) દ્વારા મેળવવી રહેશે.

પરિણામોનો અંદાજ

૧૯૫૦-૫૧ ૧૯૫૫-૫૬

૧. ખેતી

અનાજ (ટનની સંખ્યા લાખમાં) ...	૫૨૭	૬૧૬
ફે (લાખ એકડી) ...	૨૬૭	૪૨.૨
શાક (લાખ એકડી) ...	૩૩.૦	૫૩.૬
શેરડી (લાખ ટન) ...	૫૬	૬૩
તેલી બિયાં (લાખ ટન) ...	૫૧	૫૫

૨. સિંચાઈ અને વિદ્યુતઃપ્રજ્વળ

સિંચાઈના મોટા કામો (લાખ એકર)...	૫૦	૮૫
સિંચાઈના નાના કામો ...	૫૦	૧૧૨
વિદ્યુતઃપ્રજ્વળ (સ્થાપિત શક્તિ લાખ કી. વો.)	૨૩	૩૫

૩. ઉદ્યોગો

લોખંડ અને પોલાદ (લાખ ટન) ...	—	—
કાંચ-પત્થરો માટે ગ્રામ્ય એકડી દળાનું		
લોખંડ ...	૩.૫	૬.૬
તેજાર પોલાદ ...	૬.૮	૧૩.૭
સીમેન્ટ (લાખ ટન) ...	૨૬.૬	૪૬.૦
એલ્યુમિનિયમ (દળાર ટન) ...	૩.૭	૧૨.૦

રાસાયણિક ખાતરી (હબર ટન)

એમોનિયમ સલ્ફેટ ...	...	૪૬.૩	૪૫૮.૦
સુપરફોસ્ફેટ ...	...	૫૫.૧	૧૮૦.૦

રેલવે

રેલવે એન્જીનો (નંગ) ...	...	—	૧૭૦
મશીન ટુલ્સ (હબર) ...	...	૧.૧	૪.૬
પેટ્રોલિયમ શુદ્ધિ: પ્રવાહી પેટ્રોલિયમ (લાખ ગેલન) આંકડા તૈયાર નથી			૪૦૩૦
ડામર (હબર ટન) ...	...	..	૨૭.૫

સુતરાઉ ખનાવટો

સુતર (લાખ રતલ) ...	...	૧૭,૧૬૦	૧૬,૪૦૦
મીઠનું કાપડ (લાખ વાર) ...	...	૨૭,૦૮૦	૪૭,૦૦૦
હાથશાળનું કાપડ (લાખ વાર) ...	...	૮,૧૦૦	૧૭,૦૦૦
શયુની ખનાવટો (હબર ટન) ...	...	૮૬૨	૧,૨૦૦

કૃષિ યંત્રો

ક યંત્રખજાની ચાલતા પંપ (હબર)		૩૪.૩	૮૫.૦
સ હીઝલ એન્જીનો (હબર) ...	...	૫.૫	૫૦.૦
ખાદસિકલો (હબર) ...	...	૯૯	૫૩૦.૦
પાવર આલ્કોહોલ (લાખ ગેલન) ...	...	૫૦,	૧૮૦

૪. વાહનવ્યવહાર

વહાણુવટ (ટનેજ)			
જળકાંઠા ઉપર (જી. આર. ટી. હબર)	૨૧૧.૦		૩૧૫.૦
દરિયાપારનું (")	૧૭૨.૫		૨૮૩.૦

રસ્તા

રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગો (હબર માઇલ)...	૧૧.૯	૧૨.૫
વિવિધ રાજ્યમાર્ગો રસ્તાઓ (હબર માઇલ)	૧૭૬	૨૦.૬

૧૯૫૦-૫૧ ૧૯૫૫-૫૬

૫. શિક્ષણ

શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા

પ્રાથમિક શાળાઓમાં (લાખ) ...	૧૫૧.૧	૧૮૭.૯
જુનિયર મેટ્રિક શાળાઓમાં (લાખ) ...	૨૯.૦	૫૨.૮
માધ્યમિક શાળાઓમાં (લાખ) ...	૪૩.૯	૫૭.૮
ઔદ્યોગિક શાળાઓમાં (હજાર) ...	૧૪.૮	૨૧.૮
બીજી કુન્નરઉદ્યોગ વિષયક અને ધંધાદારી		
તાલીમ શાળાઓમાં (હજાર) ...	૨૬.૭	૪૩.૬

૬. આરોગ્ય

ઈન્ફિનાઓમાં બીજાનાની

સંખ્યા (હજાર) ...	૧૦૬.૫	૧૧૭.૨
દવાખાનાની સંખ્યા :		
શહેરી દવાખાના (કુલ સંખ્યા) ...	૧,૩૫૮	૧,૬૯૫
ગ્રામવિસ્તારમાંના દવાખાનાકુલ સંખ્યા	૫,૨૨૯	૫,૮૪૦

૭. ખિલવણી સંસ્થાઓ (કુલ સંખ્યા)

પંચાયતો (હજાર) ...	૫૫.૧	૬૯.૧
સહકારી સ્પોર્ટ્સાયટીઓ		
ધીરાણ સંબંધી (હજાર) ...	૮૭.૮	૧૧૨.૫
વેચાણ અને માર્કેટીંગ		
સંબંધી (હજાર) ...	૧૪.૭	૨૦.૭
વિવિધવર્ગી (હજાર) ...	૩૧.૫	૪૦.૫
લિફ્ટ ઇરિગેશન સંબંધી		
(કુલ સંખ્યા) ...	૧૯૨.૦	૫૧૪.૦
સહકારી ખેતી સંબંધી		
(કુલ સંખ્યા) ...	૩૫૨.૦	૯૭૫.૦
અન્ય (હજાર) ...	૨૭.૩	૩૫.૮
કુલ (હજાર) ...	૧૬૨.૯	૨૧૧.૧

ગ્રામવિકાસ યોજના અને કૃષિ વિસ્તારની સેવાઓ દ્વારા પંચ-વર્ષીય યોજનામાં ગ્રામડાંઓનું સામાજિક અને આર્થિક જીવન પલટાવી નાખવાની નેમ રાખવામાં આવેલી છે. પ્રત્યેક ગ્રામવિકાસ યોજનામાં ૩૦૦ ગ્રામડાંઓ લેવામાં આવ્યાં છે. જેની આસપાસ ૪૫૦ થી ૫૦૦ ચોરસ માઈલ વિસ્તાર અને ૧,૫૦,૦૦૦ એકર જમીન તથા ૨,૦૦,૦૦૦ જેટલી જનસંખ્યાને આવરી લેવામાં આવી હશે. આ પ્રત્યેક યોજનાના વિસ્તારને ત્રણ વિકાસ ઘટકોમાં અને પ્રત્યેક ઘટકને પાંચ-પાંચ ગ્રામડાંના જૂથોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે. ખેતી અને તેને લગતી બાબતો, સંદેશ-વ્યવહાર, શિક્ષણ, આરોગ્ય, પૂરક નોકરીધંધા, વસવાટ, તાલીમ, સામાજિક કલ્યાણ વગેરે દિગોઓમાં આ ગ્રામવિકાસ યોજના હેઠળ કામકાજ થશે.

ત્રણ વર્ષનું કાર્ય

૧૯૫૪ ના આરંભે આયોજનપંચ પ્રગતિનો ખ્યાલ આપતું એક નિવેદન કર્યું છે. તે અનુસાર ઉચિત રીતે એમ કહી શકાય, કે પંચવર્ષીય યોજનાના તાત્કાલિક હેતુ મહત્વે સિદ્ધ થયા છે. આમાં કોરિયન વિશ્વહનો અંત આવ્યો એ ઘટનાએ તેનો ભાગ ભજવ્યો છે, અને કુદરતે પણ મહેરબાની દાખવી છે. એમ છતાં યોજનાએ જે ફાળો આપ્યો છે તે મહત્વનો અને અધૂરો છે અને એની સમયસરની સિદ્ધિ ભવિષ્ય માટેની શુકનવંતી વાણી સમાન છે.

જ્યારે યોજના ઘડાઈ ત્યારે, અર્થતંત્રને ડોલાવી નાખતા કુગાવાના દબાણનો ભય, ભગડતી જતી અગ્નિ પરિસ્થિતિ, મોટા પ્રમાણમાં અનાજની આયાત, શણ અને સુતરના

પુરવઠામી જ્ઞાનિજનક સ્થિતિ તથા નાણાંભરણીની અંસર્થે તોલ પરિસ્થિતિ, એ ચિંતા ને વિચારણાની મુખ્ય બાબતો હતી. વધારામાં, કેસિયન વિગ્રહને કારણે પ્રવર્તમાન વિષમતાને વેગ મળ્યો હતો અને ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનને એથી ઘણું નુકસાન થયું હતું. ઉપર દર્શાવેલી આર્થિક સ્થિતિ ત્યાર પછી બહુલ ગંધ છે અને ૧૯૫૦-૫૧ માં આપણને જે ચિંતાઓ ઘેરી રહી હતી એમાંથી કેટલેક અંશે આપણે મુક્ત બન્યા છીએ.

યોજના પૂર્વે અને યોજનાનો અમલ થવાની શરૂઆત થઈ પછી, જે જે પ્રયત્નો થયા એનાં ફળ લોકોને મળવાનાં શરૂ થઈ ગયાં છે. ૧૯૫૨-૫૩ દરમિયાન અનાજના ઉત્પાદનમાં ૦૪ લાખ ટનની વૃદ્ધિ થઈ. ૧૯૫૩-૫૪ નું અન્નનું ભાવિ રૂપરૂ રીતે જ ઉજળું છે. જે વરસથી અતુલ્ય થયેલી અન્ન અંગેની પરિસ્થિતિએ છેલ્લાં ઘણાં વરસોથી જનતામાં બ્યાપેલી અછતની લાગણીને હઠાવી નાખી છે. ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનને આંક ૧૯૫૧ માં ૧૧૭ નો હતો તે ૧૯૫૨ માં ૧૨૯ અને ૧૯૫૩ ના પ્રથમ આઠ મહિના દરમિયાન ૧૩૪ સુધી ગયો છે. સાથેસાથે સામાન્ય રોજીંદી જરૂરિયાતની સ્વીજવસ્તુઓ અને ખાસ કરીને કાપડ વધારે પ્રમાણમાં પ્રાપ્ય બન્યા છે.

૧૯૫૧ માં નિકાસજાતમા કરેલો વધારો અને નાણાં-ધીરાણ પર નિયંત્રણ જેવા, સરકારે લીધેલા સંખ્યાબંધ મહેસૂલને લગતા પગલાંને પરિણામે, પુગાવો સર્જનારાં બળો કાબૂ હેઠળ આવ્યાં છે. જથ્થાબંધે ભાવનો આંક જે ૧૯૫૧

ના અંત સુધીમાં ૪૩૩ સુધી તો નીચે ગયો જ હતો તે ૧૯૫૩ ના ઓક્ટોબરમાં ૩૯૩.૬ ઉપર હતો.

આ બધી પ્રગતિ સાથે નાણાંભરણાંની પુરાંતની સ્થિતિમાં પણ સુધારો થયો છે. ૧૯૫૧-૫૨ ના વર્ષમાં ૧૩૪ કરોડ રૂા. ની ખાધ હતી; જ્યારે ૧૯૫૩ જૂનમાં પૂરા થયેલા નાણાંકીય વરસમાં રૂા. ૬૪ કરોડની પુરાંત દર્શાવાઈ છે. ભારતનું સ્ટર્લીંગ ભંડોળ અત્યારે રૂા. ૭૦૦ કરોડનું છે.

ત્રણ વરસ દરમ્યાન યોજના પર થયેલો ખર્ચ લગભગ ૧,૦૦૦ કરોડ રૂપિયાથી સહેજ ઓછો હશે. પ્રથમ વર્ષ (૧૯૫૧-૫૨) દરમ્યાન રૂા. ૨૬૧.૭ કરોડનો ખર્ચ થયેલો; બીજા વર્ષ (૧૯૫૨-૫૩) દરમ્યાન આંકડો રૂા. ૩૨૩.૫ કરોડ સુધી પહોંચેલો અને ચાલુ વર્ષ દરમ્યાન નિર્ધારિત ખર્ચનો આંકડો ૪૧૩ કરોડ રૂા. નો છે. આમ, કેટલીક પ્રારંભિક મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં, યોજના અંગેનો ખર્ચ ઉત્તરોત્તર વધારતા જવાનું શક્ય બન્યું છે. યોજનાના હવેના બે વર્ષમાં ખર્ચવા માટેની સિલકનો આંકડો ૧,૦૬૬ કરોડ રૂા. નો છે અને એ ઉપરાંત યોજનાના તાજેતરમાં થયેલા વિસ્તારને પરિણામે રૂા. ૧૭૫ કરોડ જેટલો બીજો ખર્ચ કરવામાં આવશે.

નાની બચતનાં ક્ષેત્રમાં પણ સારા પ્રમાણમાં પ્રવૃત્તિ થઈ રહી છે પંચવર્ષીય યોજનાની સુદૃઢ દરમ્યાન આ રીતે ૨૭૦ કરોડ રૂા. મેળવવાનું લક્ષ્ય રાખવામાં આવ્યું છે, એમાંથી ૧૦૩ કરોડ રૂા.ની બચત તો પહેલાં બે વર્ષમાં મેળવી શકાઈ છે. પહેલાં ત્રણ વર્ષ દરમ્યાન મધ્યસ્થ

સરકારે શાળાઓને આપેલી મદદનો, આંક ૧૮૩ કરોડ રૂાનો છે, જેમાંથી ૧૬૩ કરોડ લેાન તરીકે અને ૨૦ કરોડ ગ્રાન્ટ તરીકે આપવામાં આવ્યા હતા.

ખડારથી મળેલી સહાય ૧૩૩ કરોડ રૂાની છે. આ સહાય યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ તરફથી કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યુઝીલેન્ડનો જેમાં સમાવેશ થાય છે, તે કોલોમો યોજના તરફથી તથા ફ્રાંક ફાઉન્ડેશન અને મોર્વે તરફથી મળેલી છે આંતરરાષ્ટ્રીય બેંક તરફથી લેાનના રૂપમાં પણ કેટલીક સહાય મળી છે.

કૃષિ

ભારત કૃષિપ્રધાન દેશ છે કુલ વસ્તીના લગભગ ૭૦ ટકા શ્રોમી ખેતી ઉપર યુગરો કરે છે અને રાષ્ટ્રીય આવકના ૪૮ ટકા ખેતીમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે ખાડ અને કાપડના ઉદ્યોગોનો કાચો માલ પૂરો પાડવા ઉપરાંત ઘણો માલ નિકાસ પણ થાય છે લાખમાં તો લગભગ ઇંગ્લેન્ડ તેની પામે જ છે અને આ તથા તેલીબિયાના ઉત્પાદનમાં તે દુનિયામાં અગ્રસ્થાને છે. ચોખા, શણ, તમાકુ અને કપાસના ઉત્પાદનમાં તે દુનિયાના દેશોમાં બીજે નંબરે છે.

આખા દેશમાં કુલ ૨૬ કરોડ ૬૦ લાખ એકર જમીનમાં વાવેતર થાય છે ખેડાણ હેઠળની કુલ જમીનના ૧૯ ટકા નેટલી જમીનને જળમિત્ર યોજનાનો લાભ મળે છે, ક્યારે બાકીની જમીનને વરસાદ પર આધાર રાખવાનો રહે છે જળમયોની યોજના પૂરી થતા પાક બે થી ચાર મળે વધુને જીવી ધાનના રાખવામાં આવે છે. આટલી જમીન ઉપર ૨૪ કરોડ ૯૦ લાખ લોકોનો જીવનનિર્વાહ ચાલે છે, જેમાં ખેતમજૂરો, મજૂરિયાઓ નાના સ્વતંત્ર ખેડૂનો તેમ જ જમીનદારોનો સમાવેશ થતો આવે છે.

ભારતના મુખ્ય પાકમાં ઘઉં, ચોખા, જુવાર, બાજરી, મકાઈ, ચણા, કપાસ, ગેરડી છે. એકરદીઠ સરેરાશ પાકતું પ્રમાણ ઇન્જિન અને જપાનના કરતા ત્રીજા ભાગતું છે. ઇન્જિનમાં એકરદીઠ ભારતના કરતા ૭ ગણો કપાસ થાય છે. આતું મુખ્ય કારણ જમીનની ખરાબી, અણુપૂરતી જળયોજનાઓ અને વારંવાર આવી પડતી દુષ્કાળ, રેલ અને જંતુ ઉપદ્રવની આફતો છે. એમ છતાં અન્ય ઉત્પાદનની બાબતમાં આપણે સારી પ્રગતિ કરી રહ્યા છીએ.

જમીનનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે છે.

	જમીન એકર
ખેડાયેલી જમીન	૩,૦૭,૮૦૦
ખેડાયેલી પણ પડતર જમીન	૫૬,૩૭૦
વાવેત-વાળી જમીન	૨,૬૮,૪૩૦
જંગલો	૯૨,૩૯૦
ન ખેડી શકાય તેવી જમીન	૯૯,૫૭૦
વણખેડાયેલી જમીન	૧,૦૨,૬૬૦
પ્રકીર્ણ	૬૦

કુલ ૬,૨૩,૪૮૦

૧૯૫૦-૫૧ના મૂળ વરસની સરખામણીમાં અનાજનું ઉત્પાદન '૫૨-૫૩ દરમિયાન ૪૪ લાખ ટન વધ્યું. દર આઠે એક મામવાસી કા તો ગ્રામવિકાસ યોજના અથવા તો રાષ્ટ્રીય કૃષિવિસ્તારણ સેવા દ્વારા લાભ મેળવે છે. ૩ કરોડ ૭૦ લાખથી વધુ જનમંથ્યા ધરાવતા લગભગ ૪૭ ૦૦૦થી વધુ વધુ ગામડા આજ સુધીમાં આ યોજના હેઠળ આવરી લેવામાં આવ્યા છે.

જમીનની પુનર્વ્યવસ્થા : યોજનાના પ્રથમાર્ધ સમય દરમિયાન ખરાબ યર્ષ મળેલી ૫,૦૦,૦૦૦ એકર જમીનને ફરી ખેડાણે મેળવી બનાવવામાં આવી છે.

જળસિંચન

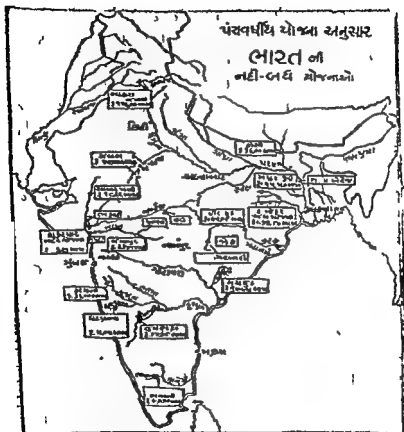
૧૯૫૧ માં પંચવર્ષીય યોજના અમલમાં આવી તે પહેલાં પણ જળસિંચન અંગેની કેટલીક યોજનાઓ શરૂ થઈ હતી તાત્કાલિક કાર્યક્રમમાં ૧૪૦ નહેર યોજનાઓ અને ૧૦૦ વિદ્યુત જળ યોજનાઓ પાર પાડવા ઉપરાંત કેટલીક લાગુ ગાળાની યોજનાઓની શરૂઆત પણ થશે પંચવર્ષીય યોજનામાં એને અંગે લગભગ ૬૭૦ કરોડ રૂાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. મુખ્યમુખ્ય બધો તથા તેના ખર્ચનો અદાજ નીચે પ્રમાણે છે. આમાંથી કેટલીક યોજનાઓ સંપૂર્ણ થવા આવી છે, કેટલીકની શરૂઆત થઈ છે.

બંધનું નામ

ખર્ચનો અંદાજ
(લાખ રૂપિયા)

બાકરા નાગલ	૧૫૬,૦૦
ચંબલ	૪૮,૦૦
સાબરમતી	૧૮,૨૨
કાકાપાર	૬,૨૬
ગાગાપુર	૩,૩૪
કોયના	૩૬,૦૦
ધટપ્રભા	૫ ૦૫
કાસી	૬૬,૦૦
મયુરાક્ષી	૧૫,૫૦
દામોદરવેલી	૭૭,૮૦
હિરાકુડ	૯૨ ૮૦
મયકુડ	૧૯ ૮૫
તુગબદા	૪૯ ૬૮
બવાની	૯ ૦૭

દ્વિતીય પંચવર્ષીય યોજનાને અંતે આમાંથી કેટલાક મુખ્ય કામ પૂરા થશે ત્યારે ૧ ૬૬ લાખ એકર જમીનને પાણી મળશે અને ૧૪

પંચવર્ષીય યોજનામાં નદી જલ ધોરણ સ્થાન કેટલું વધારે
અને સુધારણું છે તેના આ નકસો જ્વાલ આપે છે.

લાખ કિલોવાટ પીગળીગળતું ઉત્પાદન થશે. અનાજના વરંદે ૭૬ લાખ ટનનો વધારો થશે. ૧૯૫૪ સુધીની યોજનાની મુદ્દા દરમ્યાન ૧૫ લાખ એકર જમીનને જળસિંચાઈનો લાભ મળ્યો છે અને ૪,૨૫,૦૦૦ કિલોવાટ વિદ્યુત્તજનનું ઉત્પાદન થતું છે. નાની નક્કી સિંચન યોજનાઓ દ્વારા ૧૯૫૨ના અંતભાગ સુધીમાં ૨૫ લાખ એકર જમીનને પાણી પૂરું પડવામાં આવ્યું હતું.

આ હિપગંત ભાગત સરકાર તેમજ વિવિધ રાજ્યોની સરકારોની યોજનાઓ હેઠળ એવામાં આવનારા ૩,૬૧૫ ફૂટાઓ વડે ૧૪.૪૬ લાખ એકર જમીનને સિંચન મળશે અને અન્ન ઉત્પાદનમાં વાર્ષિક ૨.૧૭ લાખ ટનનો વધારો થશે એવી ધારણા છે. તદુપરાંત ભૂમર્મ, જળની તપાસ માટે એવામાં આવનારા અનુભાવત્રી ૩૫૦ પાતાળ ફૂટાઓમાંથી ૧૭૫ ફૂટાઓ કામચાલ નિવડશે અને તેમાંથી ૭૦,૦૦૦ એકર જમીનને પાણી મળશે તથા વાર્ષિક ૧૦,૫૦૩ ટન અન્ન વધારો થશે એવો ખ્યાલ છે.

જંગલો

ભારતના જંગલો ૧,૬૦,૧૦૪ ચોરસમાઈલના એટલે કે કુલ જમીન વિસ્તારના ૧૩.૧૦ ટકા ભાગમાં ફેલાયેલા છે. એમાંથી ૧,૦૧,૬૮૮ ચો.મા. અનામત જંગલો છે, ૧૭,૯૪૬ ચો. મા. સંરક્ષિત જંગલો છે અને જાડીનાં ૨૭,૭૭૫ ચો. મા. જંગલો વર્ગીકરણ વગરના છે. જંગલોમાંથી જળાણ અને ટીનર ઉપગંત વાસ, નેતર, કાર્બન, ગુંદર, તેલ, ઔષધિ, રંજ, રેઝીન, ફળો અને ઘાસ મળે છે. સુદના વર્ષો દરમ્યાન જંગલોની સારી પેઠે અવનવના થયેલી. ઉપર જણાવેલી વસ્તુઓના ઉત્પાદન ઉપરાંત જંગલો વસ્ત્રાદ માટે તેમજ જંગમીનનું ધોવાણ અટકાવવા માટે જણાવેલા અમલના છે. રાષ્ટ્રીય સ્તરે જો અંગે નવી નીતિ ચોક્કસ વધુ ધન્ય હોવી છે અને રક્ષક-કાચુ મહત્વ ધોવાણ માટે તેમજ વિશ્વસ મટે વન મહોત્સવની યોજના થવી છે.

મત્સ્ય ઉદ્યોગ

૧. ખીજા વિશ્વયુદ્ધ સમયે અનાજની ખેંચ વખતે મત્સ્ય ઉદ્યોગની અગત્ય સમગ્રઈ હતી. બાન્તનો, કિનારો ઘણી જગ્યાએ છાછરો, હોવાથી આ ઉદ્યોગનાં વિકાસ માટે પુષ્કળ શક્યતાઓ પડેલી છે. 'વધુ અનાજ વાવો'ની જુએશ વખતે આ ઉદ્યોગ ખીલવવા માટે પશુ સંભાળેને ટેકનિકલ તથા આર્થિક સહાય આપવામાં આવી હતી. માછલીમાંથી ખનતા સાર્ડઈન અને શાર્ક લિવર તેલનું ભારતમાં વ્યાપારી પાયા ઉપર ઉત્પાદન થઈ રહ્યું છે.

આ ઉદ્યોગના વિકાસ માટે પંચવર્ષીય યોજના અનુસાર, માછલી ખેંચવા માટેની હોડીઓનું યંત્રીકંબુ કરવાની શરૂઆત થઈ છે. નોર્વે-સહાય કાર્યક્રમના એક અંગ તરીકે ત્રાવથુકેર-કે.ચિનમાં આ ઉદ્યોગના વિકાસનો કાર્યક્રમ પ્રગટાવ્યો ત્રાલી રહ્યો છે. જરાકપુર ખાતેનું સંશોધન કેન્દ્ર માછલીના સંબંધ તથા હેરફેર અંગેની ટેકનિક પર કામ કરી રહ્યું છે.

પશુધન

૨. ભારતમાં ૨૯ કરોડ કરતાં વધુ પશુધન છે એમાં ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. ૧. ગાય, ભેંસ, બળદ વ. જેની સંખ્યા ૧૬, ૫૦, ૨૪, ૦૦૦ છે. ૨. ઘેંટા, બકરાં વ. જેની સંખ્યા ૮, ૮૫, ૮૬ ૦૦૦ છે. ૩. ઘોડા, ટેંદુ, ખચ્ચર, મધ્યાં, ઊંટ વ. જેની સંખ્યા ૭૮, ૭૦, ૦૦૦ ની છે.

ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ ભારતનાં પશુઓ નિર્જળ છે. એનું દૂધનું ઉત્પાદન અત્યંત ઓછું છે. ભારતમાં એક ગાય સરેરાશ વાર્ષિક ૪૧૩ રતલ દૂધ આપે છે; જ્યારે હોલેન્ડ, ઇથેન્ડ, ન્યૂઝીલેન્ડ જેવા દેશોમાં ગાયદીડ સરેરાશ ૫,૦૦૦ થી ૭,૦૦૦ રતલ દૂધનું ઉત્પાદન થાય છે. ભારતનું વાર્ષિક દૂધ-ઉત્પાદન ૧ કરોડ ૭૭ લાખ રતલ છે. દૈનિક માંયાદીડ દૂધ અને દૂધની અનાવટોની વપરાશ ૫.૪૫ ઓંમ છે.

અનિજસંપત્તિ

અન્ય ગણેની સરખામણીમાં તેમ જ આપણા દેશનાં વસતી વિસ્તાર જોતાં આપણને મળેલી અનિજસંપત્તિ ઓછી કહેવાય. સંપત્તિ પ્રમાણમાં ઓછી હોવા છતાં તાત્કાલિક વિકાસ માટે પૂરતી છે. તે હવેનાં અનિજ-શોધનની દ્રષ્ટીએ નવી પદ્ધતિઓ અપનાવવાથી સંભવ છે કે આપણને ધરતીમાંથી નવા ભંડારો મળી આવે.

દુનિયાના અજરખના ૬૦ ટકા ભારતમાં થાય છે; જે બીજા કોઈ પણ એક રાષ્ટ્રના કરતાં વધારે છે. અહીંનું કાચું લોખંડ મુખ્ય-જાતની દ્રષ્ટિએ દુનિયામાં શ્રેષ્ઠ છે. લોખંડના ઉત્પાદનમાં ભારત ત્રીજું છે. આ હવેનાં મંગેનીઝ, બોક્સાઈટ, મોનેટાઈટ, ટિટેનિયમ જેવી ધાતુઓના ઉત્પાદનમાં ભારત અમરથાને છે અને તેની નિકાસ કરે છે.

કાચસો, કાચું સિમેન્ટ, કાચું એલ્યુમિનિયમ, તાંબાની કાચી ધાતુ, સોડ, ચુનાનો ખત્ત, ફોસ્ફોર, બેરિયમ, ફોસ્ફોરમ અને એવી બીજી દ્રવીક વસ્તુઓમાં આપણે સ્વવર્ગની છીએ. ભારતમાં દર વર્ષે ત્રણ કરોડ રૂ. ની કિંમતનું સોનું ઉત્પન્ન થાય છે. આ સિવાય ચુક, નિકલ, પેટ્રોલિયમ, મધક, સીસું, જસન, ટીન, પાર, મેંગાનિઝ, આસ્ફાલ્ટ જેવી દ્રવીક ધાતુઓ પ્રમાણમાં ઓછા છે અને તેની આપણે પરદેશથી આયાત કરવી પડે છે.

જુદા જુદા અનિજો નીચે પ્રમાણે વિવિધ રાજ્યોમાં મળી આવે છે.

જસન

જસન

અજરખ, લોખંડ, તાંબુ, મલખા

૬. જિદાર, ૭. એરિસ્ટા, ને.

બંગાળ, મહેસુર, ૭. મદાસ,

મધ્ય રાજસ્થાન, રાણીગંજ,

મધ્યા

કાચસો- (સિમેન્ટના સ્વરૂપમાં)

દેડાગઢ, મધ્ય પ્રદેશ, મદાસનો જિલ્લો

શુદ્ધસેના માટે ઉપયોગી ધર્મે-
નાઇટ, મોનેઝાઇટ

મેનેસાઇટ

સોનું

મોઝસાઇટ, ટ્રામાઇટ, ઇપ્સમ
આંધકામના પથ્થરો

ત્રાવણકોરના કિનારાની. રેતીમાં,

મદાસની ટેકરીઓમાં

શ્વેતસુંરની કાવારની ખાણોમાં

લુધ લુધ વિસ્તારો

રાષ્ટ્રીય સરકારે ખનિજ અંગે વ્યવસ્થિત નીતિ દાખલ કરી છે અને તે અંગે 'ઈન્ડિયન બ્યુરો ઓફ માઇન્સ' ની રચના કરી છે. તેનું કામ 'ગિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઈન્ડિયા' સંસ્થાના સહકારમાં ભારતની તમામ ખનિજ સંપત્તિનો અંદાજ કાઢવાનું, ખાણના માલિકોને વધુ અનુકૂળ પદ્ધતિ અંગે નિર્દેશ આપવાનું, દેશહિતની દૃષ્ટિએ નિકાસને નિયંત્રિત રાખવાનું અને વિકાસ અર્થે મશોધન કાર્ય ચલાવવાનું છે.

ઉદ્યોગો

દુનિયાના ઉદ્યોગપ્રધાન દેશોમાં ભારતનો નંબર આઠમો છે. કાપડ અને શણની ખીમો તથા પોલાણના કારખાનાં ઉપરાંત કાપડઉદ્યોગના યંત્રો, વીજળીપંખ, રેડિયો, સાઇકલ, સિમેન્ટ, કાગળ, દવાસળી, રેલ્વે એન્જિનો, એમોનિયમ સલ્ફેટ, મોટરકાર અને સ્ત્રીવસ્ત્રોના સંચાનું ઉત્પાદન ભારતમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં થાય છે. દવાઓના ૬૦ થી ૭૦ ટકા દેશમાં જ બને છે.

ઉદ્યોગોમાં પરદેશી મૂડીના રોકાણને નિયંત્રિત કરવામાં આવ્યું છે. વધુ જરૂરિયાતના ઉદ્યોગોમાં, નવા ઉદ્યોગોમાં તથા જેમાં આવું અનુભવ અને ટેકનિકલ કુશળતાની જરૂર પડે તેવા ઉદ્યોગોમાં જ પરદેશી મૂડીના રોકાણને સરકારની મંજૂરી મળશે. લાંબા ગાળાની પરદેશી મૂડીનું રોકાણ આત્મારે ૬૧૩,૧૧ કરોડ રૂ. છે, વિદેશી મૂડીની હરીદાર્થ સામે ભારતી ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપવાની તથા અલગ પડે

અધોગ્ય બોજ ન પડે તે રીતે દેશની સંપત્તિનો ઉપયોગ કરવાની નીતિ સરકારે સ્વીકારી છે.

ખાસ ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપવાની વિચારણા કરવા માટે જકાત કે બીજા કરમાં ફેરફાર કરવાનું સૂચવવાનું તથા એ રક્ષણ આપવાથી બાવની, સપાટી અને જીવનખર્ચમાં થતા ફેરફાર તપાસવા સાત્રુ ટેરિફ કમિશનની રચના કરવામાં આવી છે. ઉદ્યોગોના ટેકનિકલ પ્રશ્નોનું સંશોધન કરવા માટે પ્રયોગશાળાઓ સ્થાપવામાં આવી છે. કાઉન્સિલ ઓફ સાયન્ડીફિક એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ રીસર્ચ, એ દિશામાં સંશોધન કરે છે.

ભારતના મુખ્ય ઉદ્યોગોમાં કાપડ, શણ, લોખંડ અને પોલાદ ઇજનેરી ઉદ્યોગો, કાલસો, ખાડ, મીઠું, સિમેન્ટ, ચા, કાશી, રબર છે. પંચરમીય યોજના પ્રમાણે ઉદ્યોગોમાં આજ સુધી થયેલી પ્રગતિ નીચે પ્રમાણે છે.

સુતર અને કાપડ- સુતરાઉ કાપડનું ઉત્પાદન ૧૯૫૦-૫૧ માં ૧૭,૭૬૦ લાખ રતલ હતું તે વધીને ૫૨-૫૩ માં ૪૯,૦૫૦ લાખ રતલ થયું હતું. મીઠકાપડની માત્રતામાં યોજનામાં નહીં થયા પ્રમાણે ૪૭,૦૦૦ લાખ વાર કાપડના લક્ષ્યાંકની કરતાં ૫૬ આ ઉત્પાદન વધી ગયું છે.

લોખંડ અને પોલાદ- સરકારની માધિકાર નવા પોલાદના કારખાના સંબંધમાં, મેસર્સ કુપ્પ અને ડીમેમ સાથે આધિક અને ટેકનિકલ સહકાર મેળવવા અંગેના કરાર સર્જ ગયા છે, તાતા આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કંપની, ધી ઇન્ડિઅન આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કંપની અને ધી માયમેર આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કંપનીની વિકાસ યોજનાઓએ પ્રગતિ સાધી હતી. ધી ઇન્ડિઅન આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કંપનીને, તેની વિકાસની યોજના માટે વિશ્વત્રેફ પામેથી ૩૧૫ લાખ ડોલરની લોન મેળવવા સરકારે સહાય કરી હતી. ૧૯૫૨ના ૧૧.૦૧.૦૦૦ ટનની સરખામણીમાં લોખંડ અને પોલાદનું ઉત્પાદન ૧૦,૨૭,૦૦૦ થાય એવો અંદાજ છે.

સિમેન્ટ : ૧૯૫૦-૫૧ માં સિમેન્ટનું ઉત્પાદન ૨૬.૯ લાખ ટન હતું તે વધીને ૧૯૫૨-૫૩ માં ૩૭.૩ લાખ ટનનું થયું હતું.
ખાતર: સોદરીના કારખામાં કામ પૂરું થતાં સર્વિસ ઓફ ઓનો બાનું ઉત્પાદન ૧૯૫૧ માં ૪૬,૩૦૪ ટન હતું તે વધીને ૧૯૫૨-૫૩ માં ૨,૬૫,૬૦૨ ટન થયું હતું.

એન્જિનો: ચિતરંબન લોકોમોટિવ વર્ક્સ નામે સ્થપાયેલાં એન્જિન બનાવવાના કારખાનાએ આ સમય દરમિયાન જ એનું કાર્ય શરૂ કર્યું. આજ સુધીમાં ૧૦૦ જેટલાં એન્જિન બનાવાયાં છે.

તેલશુદ્ધિનાં કારખાનાં: ન્યુબેર્કની સ્ટેન્ડર્ડ વેલ્યુમ ઓઇલ કંપની લિમિટેડ અને જર્મો-શેલની ટ્રેમ્બેમાં સ્થપાનારી જે પેટ્રોલિયમ રિફાઇનરીઝનું કામકાજ શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. વિશાખાપટન ખાતે એક નીજી રિફાઇનરી ઇન્ડી કંપાને લગતા કાર કાંટેક્સ કંપની સાથે થઈ ચૂકી છે.

સરકારી ક્ષેત્રમાંની યોજનાઓ: સરકારી ક્ષેત્રમાંના નીચેના કુખ્ય કારખાનાઓ ૧૯૫૪માં ઉત્પાદનનું કામ શરૂ કર્યું: મશીન ટુલ્સ ફેક્ટરી, જલદહી; ઈન્ડીઅન રેર મેટલ લિમિટેડ, ત્રાવણકોર; યુ. પી. ગવર્મેન્ટ સિમેન્ટ ફેક્ટરી; નેપા મિલ્સ લિમિટેડ, મધ્ય પ્રદેશ; પેનિસિલિન ફેક્ટરી, ડી. ડી. ટી. ફેક્ટરી, હિન્દુસ્તાન કેમિકલ્સ લિમિટેડ અને મિહાર સરકારની સુપરફોસ્ફેટ ફેક્ટરી.

ઉતારુ ડબ્બા અને વેગનો: યોજનાની પ્રથમાર્ધ મુદત દરમિયાન ૧,૭૫૧ ઉતારુ ડબ્બાઓ તથા ૧૨,૭૭૦ વેગનો બનાવવામાં આવ્યા હતા.

આમવિકાસ

આમ વિકાસ યોજનાઓ એટલે કે 'કોમ્યુનીટી પ્રોજેક્ટ' નીચે ૧૯૫૩ના સપ્ટેમ્બરના અંત સુધીમાં આટલો વિકાસ સાધી શકાયો છે: જનતાએ સ્વૈચ્છિક ગ્રામના રૂપમાં રૂ. ૬૫.૭૫ લાખ જેટલી કિંમતનો રોકડ રકમ અથવા સાધનસામગ્રીના રૂપમાં રૂ. ૮૨.૬૦

લાખ જેટલો જેટલો કે બન્ને ગણીને શા. ૧૧.૫૧ કરોડ જેટલી રકમ તરો શોભે. આપ્યો હતો. આમાં લોકોએ પોતાના વિસ્તારમાં વિવિધ કાર્યક્રમના અમલને પશ્ચિમમાં પોતાની જીવનપરિસ્થિતિમાં નહિતમ રીતે, જેટલે કે પોતાના ખેતરમાં મુશાસનકારો કર્યા હોય તેનો સમાવેશ નથી થતો. ઉપરાંત મુજબ દરમિયાન સરકારે કુલ રા. ૧૫૫ કરોડને અર્થ કર્યો હતો.

ખેતીને લગતા મુખ્ય કાર્યોમાં લામલામટ ખેતીની પદ્ધતિઓને પ્રચાર, પાતર જમીન મુશાસન. પણ ઉછેરની વધુ સારી સેવાઓ સી માર્ક માટેના નાનાં બોધકારો. સામાન્ય ખાતર અને રાસાયણ ખાતર, બિયારણ ખેતીના જોખરો, વગેરે પૂરાં પાડવાનો સમાવેશ થાય છે. કમ્પોસ્ટ માટે લગભગ દોઢ લાખ ખાસ ખેડવામાં આવ્યા છે અને ૬ ૧/૨ લાખ મધુ રાસાયણ ખાતર અને ૨.૧૫,૦૦૦ મધુ બિયારણની વહેંચણી કરવામાં આવી છે.

કુલ ૫૪ કરોડ એકર જેટલી પાતર જમીનની મુશાસન કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત ૧,૩૦,૩૨૯ એકર જેટલી વધુ જમીનને સી માર્ક હેઠળ આણવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત ૨૭,૦૦૦ કરોડ વધારે એકર જમીનને ફોલો અને રાસાયણ હેઠળ આણવામાં આવી છે.

૧૯ ધણધુટ ગામો અને ૧૫૫ પશુ-દવાખાનાં બોલવામાં આમાં હતા અને લગભગ ૧૧ લાખ પશુઓને રોગપ્રતિજક રસી મૂકવામાં આવી હતી કેટલાક વિશ્વવિદ્યાલયોમાં મજી (રિસર્ચ લેબ) ઉછેર માં આવી હતી.

લગભગ ૯,૦૦૦ કૃષાની મરામત કરવામાં આવી હતી અને નવા ૧૩,૦૦૦ ઉપરાંત કૃષા બોલવામાં આવ્યા હતા. ૧૨ પાતાળકૃષા પણ બોલવામાં આવ્યા હતા. નવી બોલવામાં આવેલી મરોની કુલ લગભગ ૧ લાખ વારંવાર વધુ હતી.

નવી ૧,૩૬૯ કાળાઓ સ્થાપવામાં આવી હતી અને ચાલુ કાળાઓમાંથી ૨૨૫ ને બેઝિક કાળામાં ફેરવી નાખવામાં આવી હતી.

૩૫૫૬ પ્રૌઢશિક્ષણ કેન્દ્રો સ્થાપવામાં આવ્યા હતા અને ૫૯,૧૪૨ પ્રૌઢ વ્યક્તિઓ તાલીમ લઈ રહી હતી. ૨,૮૬૮ મનોરંજન કેન્દ્રો સ્થાપવામાં આવ્યા હતા.

૩,૨૯૧ માધ્યમ કાચા રસ્તા અને ૧૪૬ માધ્યમ પાકા રસ્તા બાંધવામાં આવ્યા હતા.

૧,૦૪૬ સહકારી સોસાયટીઓ સ્થાપવામાં આવી હતી.

ગામડાનાં ૧૫ ૦૦૦ ઉપરાંત ઘરોની નવરચના કરવામાં આવી હતી અને નવાં ૧,૬૬૯ ઘરો બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. આમજનોએ જાતે જ આ બધું કર્યું હતું.

કૃષિવિસ્તારણની તાલીમ આપવા માટે કેન્દ્રીય અને કૃષિપ્રધાન મંડળે ફોર્ડ ફાઉન્ડેશનની મદદ લઈ ૩૪ તાલીમ કેન્દ્રો સ્થાપ્યાં છે. તાજેતરની માહિતી મુજબ ૨,૫૬૨ મામસેવકો તાલીમ મેળવી ચૂક્યા છે અને ૧,૬૫૪ તાલીમ લે છે. ૨૦૬ નિરીક્ષકો (સુપરવાઇઝરી પસંદગી) તાલીમ લઈ ચૂક્યા છે અને ૨૬૦ ને તાલીમ આપવામાં આવે છે.

સામાજિક શિક્ષણ માટેના તાલીમસભ્ય કાર્યકરો મેળવા માટે ૧૯૫૩ના એપ્રિલમા ૫ તાલીમ કેન્દ્રો સ્થાપવામાં આવ્યાં હતા. આ કેન્દ્રોમાં ૨૫૨ સામાજિક શિક્ષકો અને ૬૪ મુખ્ય સામાજિક શિક્ષકો તાલીમ લઈ ચૂક્યા છે.

નાના ઉદ્યોગો

મોટા ઉદ્યોગોએ કરેલા વિકાસની સરખામણીમાં નાના તથા મધ્ય-ઉદ્યોગોએ કરેલી પ્રગતિ ધાંચા કરતા ઓછી છે. પચ્ચવર્ષીય યોજના પ્રમાણે આ માટે કેન્દ્ર સરકાર ૧૫ કરોડ રૂ. અને રાજ્યોની સરકારો ૧૧.૮ કરોડ રૂ. નો ખર્ચ કરે તેવી વ્યવસ્થા હતી. આમાંથી મોટા બાજની રકમ હજી એમ ને એમ પડી છે સરકારના આ કાર્યમાં સહાય કરવા માટે અખિલ ભારત બાદી અને આમકલોમ મંડળ,

અખિલ ભારત દાઘવણાટ મંડળ અને અખિલ ભારત હસ્ત-ક્રીડા મંડળની રચના કરવામાં આવી છે. આ મંડળોની રચના મે.ટી ચર્ચ દેવાથી હજુ એકાદ વચ્ચેથી જ તેમણે કામ કરવાનું શરૂ કર્યું છે. આથી રાજ્યમાં આવે છે, કે પંચવર્ષીય યોજનાની બાકી રહેલી મુદ્દામાં તકની કરેલાં નાણાંનો ખર્ચ કરી તેઓ આજે વિકાસ સાધશે.

વાહનવ્યવહાર

રેલ્વે આપણા વાહનવ્યવહારનું મુખ્ય સાધન છે. ૮૦ ટકા માલની હેન્ડલિંગ તથા ૭૦ ટકા પ્રવાસીઓની આવ-જા રેલ્વે દ્વારા થાય છે. ૧૯૫૩માં મુંબઈ અને કલ્યાણ વચ્ચે પ્રથમવાર રેલ્વે શરૂ થઈ ત્યારે રેલમાર્ગની લંબાઈ ૨૦ માઈલની હતી. આજે ૧૦૦ વર્ષ પછી રેલના કુલ રેલમાર્ગની લંબાઈ ૪૪,૪૩૯ માઈલની છે. બામણા પહેલાં એ લંબાઈ ૪૧ હજાર માઈલની હતી; એમાંથી લગભગ ૭ હજાર માઈલ પાકિસ્તાનમાં જવા છતાં ભારતની રેલ્વે સમગ્ર એશિયામાં સૌથી મોટી રેલ્વે છે. સુકિત પછી દેશી રાજ્યો ભારતસંઘમાં ભળી જતાં રેલ્વેનું એકાગ્રણ કરી તેના પર રાષ્ટ્રીય માલિકી રચાવવામાં આવી છે. રાષ્ટ્રીય માલિકીની ભારતી રેલ્વેમાં આઠ અમજ રફિયાથી પણ વધારે મૂડીનું રોકાણ કરવામાં આવ્યું છે અને લગભગ ૬૬ લાખ જેટલા કર્મચારીઓ રેલ્વેતંત્રમાં કામ કરે છે.

રેલ્વેનું એકાગ્રણ થતા પછી તેનું પુનર્વિભાગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે અને ભારતની સમગ્ર રેલ્વેને પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, મધ્ય અને ધ્યાન એમ છ વિસ્તારોમાં વહેંચી નાખવામાં આવી છે. વિસ્તારવાર રેલમાર્ગ નીચે પ્રમાણે છે.

નામ	લંબાઈ				કુલ
	કિલોમીટર	મીટર	ફુટ	મેટર	
પૂર્વ રેલ્વે	૩,૯૦૪	૧,૯૯૭	૧૨૮	-	૬,૦૨૯
પશ્ચિમ રેલ્વે	૧,૭૫૫	૪,૧૫૬	૧૦૨	-	૬,૦૧૬

આવેશ્યક માહિતી

૧૩૯

કસ્ટર્ન રેલ્વે	૪,૭૩૩	૯૪૨	—	૫,૬૭૫
વેસ્ટર્ન રેલ્વે	૧,૨૬૬	૩,૫૭૩	૭૯૨	૫,૬૩૧
મેન્ટ્રલ રેલ્વે	૪,૦૯૧	૭૭૩	૫૬૪	૫,૪૨૮
નોર્થ-વેસ્ટર્ન રેલ્વે	૨	૪,૭૨૯	૭૨	૪,૮૦૩

૩૩,૫૮૨

પ્રકાશ

૭૫૭

૩૪,૩૩૯

પંચવર્ષીય યોજનાએ રેલ્વેને સુધારવા ને વિકસાવવા પાછળ ૪૦૦ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ નક્કી કર્યો છે. ચિત્તરંજન તથા તાતા લે.કોમોટિવ એન્ડ એન્જિનિયરીંગ કંપનીના કારખાનામાં ઉત્પાદન સર ચર્ધ ગયું છે. થોડા સમયમાં ભારત એન્જિનો, બોક્ષર અને હૂટા ભાગોની માગતમાં સ્વાવસંથી જનરે એવી ધારણા રાખવામાં આવે છે. એન્જિન, ઉતારડબ્બા તથા માલડબ્બાની વિમતો નીચે પ્રમાણે છે.

૫૬ સુધીમાં થનારી વધારો

	ઉત્પાદન	આયાત		
એન્જિન	૪૩૮	૬૪૧		
ઉતાર ડબ્બા	૪,૩૮૦	૧,૨૬૪		
માલ ડબ્બા (વિગન)	૩૦,૦૦૦	૧૯૧૪૩		
	ક્રોડ એલ	મીટર એલ	સ્પ્રીંગ એલ	કુલ
એન્જિન	૫,૩૩૧	૨,૪૯૦	૨૯૯	૮,૧૨૦
ઉતાર ડબ્બા	૧૬,૬૬૦	૧૨,૬૧૭	૯૬૪	૩૦,૨૪૦
માલ ડબ્બા (વિગન)	૨,૪૮,૬૭૫	૪૨,૫૬૫	૪,૧૦૦	૧,૬૫,૩૪૦

રસ્તાઓ

રાષ્ટ્રના ધોરી રસ્તાની કુલ લંબાઈ ૧૩,૪૦૦ માઈલ છે. કાચા તથા પાકા બન્ને મળીને લંબાઈ ૨,૫૫,૪૬૦ માઈલ છે

પંચવર્ષીય યોજના અનુસાર ભારત સરકારે ૧૯૬૧ના ધોરી રસ્તાઓ ઉપર ૨૭ કરોડ રૂ. અને એ સિવાયના, સંકળેને જોડતો રસ્તા ઉપર ૪ કરોડ ૨૪ લાખ રૂ. ખર્ચવાનું નક્કી કર્યું છે. યોજના પ્રમાણે ૫૬ સુધીમાં ૩૨૦ માર્ગલેનો રસ્તો પૂરો કરવાની, ૪૫૦ માર્ગલે રસ્તો નવો બાંધવાની તેમજ ૨,૨૦૦ માર્ગલે જોડણી રસ્તાની સુધારણા કરવાની આશા રાખવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત ૧૮ મોટા અને ૪૩ નાના પુલો પણ બાંધવામાં આવશે. ગામડાંઓને વધુ રસ્તાઓને એ ઉદ્દેશથી નાણાંના અથવા તેા સ્વૈચ્છિક મદદના રૂપમાં ગ્રામ ૧/૩ આપે અને ૨/૩ ખર્ચ મધ્ય તથા રાજ્યની સરકાર આપે અને રસ્તા બંધાય એવી યોજના કરવામાં આવી છે.

અન્ય વાહનો

ભારતમાં લગભગ ૩,૧૦,૧૪૫ મોટરવાહનો છે. એમાંથી ૨૭,૦૦૦ મોટર સાઇક્લ, ૧,૪૭,૬૫૩ ખાનગી મોટરકાર, ૪૫૭૫૩, ખડકા, ૧૫,૫૦૬ માલ ભરવાના ખડકા અને ૩,૮૨૫ પ્રજાણુ વાહનો છે.

કેટલાંક રાજ્યોમાં, રાજ્યની માલિકીની ખમ સર્વિસ-સ્ટેટ ટ્રાન્સપોર્ટ સર્વિસ-આલે છે. આવી સર્વિસના વિકાસ અર્થે પંચવર્ષીય યોજનામાં લગભગ ૬ કરોડ રૂ. ની રકમ મંજૂર કરવામાં આવી છે.

આંતરિક જળમાર્ગ

ભાગલા પહેલા ભારતના આંતરિક જળમાર્ગની લંબાઈ અંદાજે ૨૫,૦૦૦ માઇલની હતી. ભાગલા પછી જોડણીક વિસ્તારોમાં નદી અને જળમાર્ગ પરનું નિયંત્રણ જનને, સરકારોના હાથમાં મૂકવામાં આવ્યું છે. મંચા, અક્ષપુત્રા અને જોની સાપ્તાઓના જળમાર્ગનો વિકાસ કરવા માટે ૧૯૫૦ માં મંચા-અક્ષપુત્રા વોટર ટ્રાન્સપોર્ટ બોર્ડની રચના કરવામાં આવી છે.

વહાણવટ

ભારતના વહાણ ઉદ્યોગનો વિકાસ કરવાના ઉદ્દેશથી ભારતની નૌકાજીવવહાણ અંગેની નીતિમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે અને

મોટા ભાગના માલની હેરફેર ભારતી વહાણો માટે અનામત રાખવામાં આવી છે. ભારતનો કિનારો ૭,૫૦૦ માઈલનો છે. તેના પર કલંકતા, મુંબઈ, મદ્રાસ, કોચિન અને વિશાખાપટનમ એ પાંચ મોટાં બંદરો આવેલાં છે. કરાંચીનો ખોટ પૂરવા માટે કચ્છમાં કેંડલા બંદરનો ૧૨ કરોડ રૂ. ને ખર્ચે વિકાસ થશે. ખાસ કરીને નામાં બંદરો વિકાસવા માટે, ભારત સરકારને સલાહ આપવા સારુ નેશનલ હાબર્ બોર્ડ નામના રાષ્ટ્રીય બંદર-મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

વહાણ

	૧૯૫૦-૫૧	૧૫૫-૫૬
	હજારમાં	હજારમાં
કાફાતું (ટનેજ)	૨૧૧	૩૧૫
દરિયાપારતું (ટનેજ)	૧૭૩	૨૮૩

૧૯૫૨ના અંત સુધીમાં ભારતી જહાજોએ સરેરાશ ૨,૧૦,૦૦૦ ટન માલ અન્ય દેશોમાં પહોંચાડ્યો હતો. તાલીમ જહાજ ડફરીન, મુંબઈ ખાતેની નૌટિકલ અને કવકતા ખાતેની મરીન એન્જિનિયરીંગ કોલેજમાં દરિયાઈ માર્ગે થતા વ્યાપારવ્યવહાર માટે અધિકારીઓ તૈયાર કરે છે.

કિનારા વ્યવહાર માટેના જહાજ કાફલામાં ૭૭,૦૦૦ ટનનો વૃધારો થયો હતો. કિનારાના જહાજ વ્યવહારમાં ભારતી જહાજોનો ફાળો ૧૯૫૦-૫૧માં ૮૦ ટકા હતો; જે ૧૯૫૨-૫૩માં ૧૦૦ ટકા પર પહોંચ્યો હતો. વિશાખાપટનમ ખાતે આવેલા હિંદુસ્તાન શીપયાર્ડ લિમિટેડમાં ૬ જહાજો બાંધવામાં આવ્યા હતા.

વિમાનવ્યવહાર

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી, ભારતનો આંતરિક હવાઈવ્યવહાર ધણી ઝડપથી પ્રગતિ કરી રહ્યો છે ૧૯૫૩માં વિમાનવ્યવહારતું રાષ્ટ્રીય-કરણું કરવામાં આવ્યું તે પહેલાં ભારતની નવ વિમાની કંપનીઓ ભારત અને ભારતની બહાર, ૨૫ હજાર માઈલ જેટલા વિસ્તારમાં

ફેમાયેના ૫૦ વિમાની માર્ગે વિમાની વ્યવહાર કરતી હતી. ૧૯૫૦ માં ભારતી વિમાનોએ ૪ લાખ ૫૨ હજાર મુલાકાતો તથા ૮ કરોડ શેર માલની હેન્ડલ કરી હતી; ૧૧,૨૦,૦૦,૦૦૦ ક્લાક ઊડવાન ક્યું હતું અને ૧,૮૯,૦૦,૦૦૦ માઇલનો પંથ કાપ્યો હતો.

૧૯૫૧ ના આંકડા પ્રમાણે ભારતમાં ૭૫ હવાઇમથકો છે. અલ્પાંશ આદિ ખાતેનું હવાઇ તાલીમ કેન્દ્ર, પાકલ, છત્તીસગઢ, હવાઇ મથક પલ્ના નિયંત્રણ અધિકારીઓ, રેડીઓ ઓપરેટર્સ અને ટેકનિશિયનોને તૈયાર કરે છે.

પંચવર્ષીય યોજનામાં વિમાનીવ્યવહારના વિકાસ અર્થે લગભગ ૧૦ કરોડ રૂ. રકમ ખર્ચવાનું નક્કી થયું છે. આ રકમ નવા હવાઇમથકો બાંધવામાં, હવાઇમથક ખાતે વહીવટી અને ટેકનિકલ કામગીરી માટેનાં મકાનો બાંધવામાં અને હવાઇમથક અંગેના રસ્તાઓ બાંધવા તથા સુધારવામાં ખર્ચવામાં આવશે.

તાર ટપાલ

ભારતમાં ૨૯,૬૭૧ ટપાલ ઓફિસ અને ૮,૩૬૦ તાર ઓફિસ છે આમાંથી ૫૪૧ નવી ૧૦,૯૪૮ ટપાલ ઓફિસ ખોલવામાં આવી છે આમાંથી હવે ૪૪૮ ટપાલ ક્વેરીઓમાં પ્રાદેશિક ભાષાઓ મારફતે સરેરાશવહાર કરી ચલાવ છે. તેમાં ૫૦ કરોડ ૬૦ લાખ રૂ ની મૂડીનું રોકાણ કરવામાં આવ્યું છે ટપાલખાતામાં લગભગ એ લાખ માણસો કામ કરે છે. ટપાલ સેવાનો કુલ વિસ્તાર ૧,૫૭૫૬૭ માઇલનો છે તેમાંથી ૨૪ ટકા જીલ્લા ભાગમાં રેલ્વે દ્વારા, ૧૭ ટકામાં મોટર દ્વારા, ૫ ટકામાં સ્કી મર, બળદગાડુ, ઘોડા, જીટ વગેરે દ્વારા અને બાકીના ૫૪ ટકામાં માની હોડીઓ તથા પગે ચાલના ટપાલીઓ દ્વારા ટપાલ પહોંચાડવામાં આવે છે. હરતીફરતી ટપાલ ઓફિસની યોજનાં પણ ધીમેધીમે વિકાસ પામતી જાય છે આ ટપાલ ઓફિસ દિવસના અમુક કલાકોએ,

સામાન્ય ટપાલ ઓફિસ બંધ થઈ જાય પછી પણ કામ ચાલુ રાખે છે, શહેરના મુખ્ય કેન્દ્રોમાં ફરે છે અને સવિચાર તેમ જ અન્ય તહેવારોએ પણ કામ કરે છે. પંચવર્ષીય યોજના અનુસાર બે હજાર કે તેથી વધુ વસ્તીવાળા દરેક ગામડામાં ટપાલ ઓફિસ ખોલવામાં આવશે.

ટેલિફોન

આઝાદી પછી ટેલિફોન કરેલી પ્રગતિ નોંધપાત્ર છે. નવા ૨૦૮ ટેલિફોન એક્સચેન્જ ખોલવામાં આવ્યા છે. જૂના ૧૪૨ ટેલિફોન એક્સચેન્જનો વિકાસ થયો છે. ભારતમાં આજે કુલ ૫૯૯ ટેલિફોન એક્સચેન્જ અને ૧.૭૯,૬૪૪ ટેલિફોન છે. ઈન્ડિઅન ટેલિફોન મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપનીએ ૧૯૫૩માં ટેલિફોનનું ઉત્પાદન શરૂ કર્યું હતું. તેનું વાર્ષિક ઉત્પાદન ૪૦,૦૦૦ ટેલિફોનનું છે. 'તમારો પોતાનો ટેલિફોન વસાવો' યોજના ભારતના મુખ્ય શહેરોમાં લાખલ કરવામાં આવી છે. એ યોજના હેઠળ ૧૦ વરસ સુધીના ટેલિફોનના જોડાણના ભાગનો અમુક ભાગ આગળથી જ લેવામાં આવે છે; જેથી સરકારને ટેલિફોનનાં સાધનો વસાવવાના ખર્ચમાં રચના રહે. આને અંગે માહક પોતે જ ટેલિફોનનો માસિક બને છે. પંચવર્ષીય યોજનાના ગાળા દરમ્યાન પોસ્ટ, ટેલિગ્રાફ અને ટેલિફોનના વકાસ માટે ૫૦ કરોડ રા. નો ખર્ચ કરવામાં આવશે.

પરદેશો સાથેના વ્યવહાર

ભારત અને અન્ય રાષ્ટ્રો વચ્ચે ટેલિગ્રાફ ટેલિફોન તથા રેડિયો-ફોટો સર્વિસના વ્યવહારનું ૧૯૪૭થી રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું છે. મુંબઈ અને દિલ્હી તથા લંડન, ગ્રેમોર્ન, ન્યુયોર્ક, મેસ્કો જેવા અગત્યના શહેરો વચ્ચે વાવત્સેસ ટેલિગ્રાફ, રેડિયો-ટેલિફોન અને ફોટો ટેલિગ્રામના સીધા જોડાણ છે. મજમરીન કેબલ ટેલિગ્રાફનો વ્યવહાર પણ મુંબઈ તથા લંડન વચ્ચે, મદ્રાસ તથા પીનાગ વચ્ચે અને મુંબઈ તથા ઝાંઝીયાર વચ્ચે ચાલુ છે. પરદેશમાં વસતા ભારતી પ્રતિનિધિઓ

ભારતના છેલ્લા પ્રવાહો જાણી શકે અને તેમના દિલ્લિ બેંડોમાંથી ભાગ્ય સરકાર વાડે રહી શકે એટલા માટે એક મહત્તી-પ્રેમ કોંગ્રેસ સર્વિસ ખોલવામાં આવી છે.

રેડિયો

ભારતમાં સદૃશી પ્રથમ રેડિયો ટ્રાન્સમીટરની સ્થાપના ૧૯૨૭માં કરી હતી. આજે એક ઈન્ડિયા રેડિયોના ૨૧ સ્ટેશનો છે. ૧૯૪૭ માં પડવાનો ધરાવના રેડિયોસ્ટેશની સંખ્યા ૨,૫૬,૧૬૧ની હતી જ્યારે ૧૯૪૧માં એ સંખ્યા વધીને ૬,૭૭,૪૦૩ નોટ્યે પહોંચી હતી. સમાચાર કોંગ્રેસ કંવાનું મુખ્ય કેન્દ્ર દિલ્હીમાં છે. ભારતવાસીઓ અને પરદેશો માટે ૨૭ ભાષામાં સમાચાર વહેતા મુકવામાં આવે છે ૨૭ ભાષામાં ૧૬ ભારતની ભાષાઓ છે. ૧૧ અન્ય ભાષાઓ છે. આકાશવાણી પરથી પંદેશમાં વસતા ભારતીઓ માટે ખામ કાર્યક્રમ આપવામાં આવે છે. અરેબિક, પર્શિયન, આફઘાન, પુસ્તુ બર્મીઝ, ચાઈનીઝ, કેન્ટોનીઝ, ઈન્ડોનેશિયન, ઈંગ્લીશ, ફ્રેન્ચ ટ્રાન્સમિશનો પરથી તે તે ભાષામાં કાર્યક્રમ રજૂ કરવામાં આવે છે. પંચવર્ષીય યોજનાએ રેડિયોના વિકાસ અર્થે ૩૬ કરોડ રૂ. નું ખર્ચ કરવાનું વિચાર્યું છે. જુનાજુલા દેશોમાં હજાર માણસો દીઠ રેડિયોનું પ્રમાણ નીચે મુજબ છે.

રેડિયોસ્ટેશનું પ્રમાણ		લગભગ
દર હજાર દીઠ		
ભારત		૨
ઈઝરેલ		૧૨૩
જાપાન		૧૦૬
લેબેનેઝ		૩૬
યુગી		૧૬
ઈજિપ્ત		૧૨
સિરીયા		૪

અલગત, પશ્ચિમના દેશોમાં આ પ્રમાણ ધણું મોટું છે. જનતાને આકાશવાણીનો લાભ વધુ મળે એ હેતુથી શાળાઓ, ગ્રામવિસ્તારો તથા 'ઔદ્યોગિક વિસ્તારોમાં જાહેર રેડિયોસેટ ગોઠવવામાં આવ્યા છે. અત્યારે આવા સેટની સંખ્યા પાંચ લાખની છે જેમાંથી ૨૫૦ ઔદ્યોગિક વિસ્તારોમાં છે.

ફિલ્મ

૧૯૧૩માં સૌથી પ્રથમ ચિત્ર હરિશ્ચન્દ્ર રજૂ થયું હતું. ત્યાર પછી છેલ્લા ૪૧ વર્ષમાં ફિલ્મ-ઉદ્યોગ એટલી ઝડપથી આગળ વધ્યો છે. આજે ભારતમાં, અલગચિત્રોનું વાર્ષિક ઉત્પાદન ૨૫૦ થી ૨૮૦ છે. દુનિયામાં ફિલ્મઉત્પાદનમાં પ્રથમ નંબર અમેરિકાનો છે અને બીજો ભારતનો. અમેરિકામાં દર વર્સે સરેરાશ ૪૫૬, જાપાનમાં ૧૫૦, હાલીમાં ૧૨૦, ફ્રાન્સમાં ૧૧૦, બ્રિટનમાં ૮૫ અને રશિયામાં ૧૫ અલગચિત્રોનું ઉત્પાદન થાય છે. ભારતના અલગચિત્રો પરદેશોમાં માત્ર પ્રમાણમાં ૨૦૦ થાય છે.

ફિલ્મઉદ્યોગમાં ૪૦ કરોડ રૂ.ની મુડીનું રોકાણ થયું છે. ચાલુ રોકાણ ૬ કરોડ રૂ.ની મુડીનું છે. તેની વાર્ષિક આવક ૨૦ કરોડ રૂ.ની છે. ભારતમાં ૬૦ સ્ટુડીઓ અને ૪૦ પ્રયોગશાળાઓ છે. ફિલ્મઉદ્યોગમાં લગભગ ૭૦ લાખ માણસો રોકાયેલા છે. ભારતમાં ૩,૨૫૦ મિનેગ્રૂહો છે એમાંથી ૮૫૦ હસ્તાક્ષરતાં ગ્રૂહો છે. દર વર્સે લગભગ ૬૦ થી ૭૦ કરોડ એટલે કે રોજના ૧૫ થી ૨૦ લાખ લોકો સિનેમા જુએ છે.

માહિતી અને પ્રોડક્ટ આપનાર ફિલ્મ ડિવીઝન, ભારતી જીવન અને સંસ્કૃતિને લગતા તથા ભારતના ઐતિહાસિક, સામાજિક, આર્થિક વિકાસને દર્શાવતા અને ચાલુ જનાવેને ખેતાવતા સમાચાર રીલ તથા હસ્તાક્ષર ચિત્રો તૈયાર કરે છે. આ ચિત્રો મુખ્યત્વે હિંદી, બેંગાલી, તામીલ, તેલુગુ અને અંગ્રેજી ભાષામાં તૈયાર થાય છે. ભારત અંગેની સમજણ અને સંદેશોમાં વધે એ હેતુથી આવા સમાચાર રીલ અને હસ્તાક્ષર ચિત્રો પરદેશોમાં મોકલવામાં આવે છે.

વર્તમાનપત્રો-સામયિકો

ઇ. સ. ૧૯૮૦ ના જાન્યુઆરીમાં 'ધી જોર્નાલ ઝેરે' નામનું પ્રથમ અખબાર કલકત્તામાં પ્રગટ થયું હતું, જામગણ વખતે સામયિકો અને દૈનિકો સહિત ૩,૦૦૦ પત્રો હતાં. આજે ભારતમાં સમગ્ર ૬,૯૦૦ દૈનિકો અને સામયિકો છે. એમાંથી દૈનિક પત્રો ૬૦૦ છે. દૈનિક પત્રોનો કુલ ફેલાવો ૨૦ લાખ કરતાં સહેજ વધારે છે એટલે કે દર હજાર માણસે ૭ પત્રોનું પ્રમાણ થાય-જ્યારે ષિટનમાં દર હજારે ૫૯૬, અમેરિકામાં ૩૫૪, ઇંગ્લેન્ડમાં ૨૪૫, જાપાનમાં ૨૨૪ અને સિલોનમાં ૨૭ નું પ્રમાણ છે. અમેરિકામાં કુલ ૧,૭૦૦ વર્તમાનપત્રો છે.

૧૯૫૨ માં ભારત સરકારે એક પ્રેસ કમિશનની રચના કરી છે જેનું કાર્ય વર્તમાનપત્રો અને એને લગતી બધી વ્યવસ્થા, માસિકી, એન-સી, જહેર ખબર, પત્રકારોની સ્થિતિ, ન્યુઝપ્રીન્ટ, પત્રકારવૃત્ત 'જીયુ' ધોરણ તથા અખબારી સ્વાતંત્ર્યને લક્ષ્ય રાખીને જામતોમાં તપાસ કરીને, પત્રકારવૃત્તના વિકાસ માટે ભારત સરકારને માહિતી ને સચનો આપવાનું છે.

શિક્ષણ

પંચવર્ષીય યોજનાના અહેવાલ પ્રમાણે ભારતની વર્તમાન માત્ર ૧૬.૬ ટકા લોકો શિક્ષિત છે, બાકીના નિરક્ષર છે બધારણમાં દર વર્ષની મુદતમાં, પ્રત્યેક બાળકને તેની ૧૪ વર્ષની ઉંમર સુધી ગણ્ય ફરજિયાત અને મફત શિક્ષણ આપે તેવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. અત્યારે ૬ થી ૧૦ વર્ષના બાળકોના ૪૦ ટકા અને ૧૧ થી ૧૭ વર્ષના કુમાર-કુમારિકાઓના ૧૦ ટકા જ શિક્ષણ લઈ રહે તેટલો પ્રયત્ન છે.

શિક્ષણ સંસ્થાઓ	સંખ્યા	વિદ્યાર્થીઓ
પ્રાથમિક શાળાઓ	૨,૦૭,૦૦૦	૧,૭૪,૨૨,૦૦૦
મધ્યમિક શાળાઓ	૧૯,૭૦૦	૨૭,૧૭,૦૦૦

આવસ્યક માહિતી

વિશિષ્ટ વ્યવસાયોની તાલીમ

આપત્તી કોલેજો	૨૮૦	૫૮,૦૦૦
બીજી કોલેજો	૪૭૦	૨,૬૦,૦૦૦
ઔદ્યોગિક શાળાઓ	૨૬,૧૦૦	૭,૮૬,૦૦૦

ભારતમાં પ્રૌઢશિક્ષણ માટે ઠંકઠંકાણે કેન્દ્રો ખોલવામાં આવ્યાં છે. પ્રૌજેક્ટર, ફિલ્મ, આમાંફાઇન અને મેનિક લેન્ટર્ન દ્વારા પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ પદ્ધતિ હરતીહરતી ગાડીઓ દ્વારા, ખાસ કરીને આમજનતાને આપવામાં આવે છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં હસ્તોદ્યોગનું શિક્ષણ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. સંગીત, નૃત્ય, ચિત્રકલા, નાટ્ય વગેરે વિષયો દ્વારા સાંસ્કૃતિક શિક્ષણનો ક્રમ પણ ઘણી વિદ્યાપીઠોમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. નૃત્ય, નાટ્ય ને સંગીતની એક રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાની ક્રમશઃ જ સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

શારીરિક તેમ જ માનસિક રીતે અપંગબનેલા વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ શાળાઓ ચાલે છે. અંધ વિદ્યાર્થીઓ માટે એવી ૫૦ સંસ્થાઓ તથા બહેરામુંગા માટે ૪૨ સંસ્થાઓ છે. માનસિક ખામીવાળા વિદ્યાર્થીઓ માટે એક પશ્ચિમ બંગાળમાં અને એક મુંબઈમાં એમ બે સંસ્થાઓ છે. અંધલોકોને વાંચવા માટેની એકલ લિપિનું હહેરાદુનમાં આવેલું પ્રેસ હવે હિંદીમાં એકલ લિપિમાં પુસ્તકો તૈયાર કરે છે.

ટેકનિકલ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ઇજનેરીના જુદા જુદા વિભાગો, આશુ, ધાતુ, ટેલી દરબ્યવલ્હાર, સનેમાને લગતા વિષયો, વહાણ-વુડ્ડ, ચર્મકામ, છાપકામ, ખાંડ, કાપડ, બાંધકામ, વ્યાપાર, સાઈન્ડ ટેકનોલોજી વગેરે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. મધ્યસ્થ સરકાર તરફથી આવી સંસ્થાઓને, વધુ વિકાસ માટે, ગ્રાન્ટ આપવામાં આવે છે.

એક શિક્ષકવાળી મંબ્યાબંધ શાળાઓ અને મામાનિક શિક્ષણકેન્દ્રો ખોલવાની એક નવી યોજના ચર કરવામાં આવી છે. રૂલ ૮૦,૦૦૦ માનવીઓને એને લીધે કામ મળશે.

ભારતના જુદા જુદા રાજ્યોમાં શિક્ષિતોનું ટકાવાર પ્રમાણ નીચે મુજબ છે

અ વર્ગના રાજ્યો	પુરુષો	સ્ત્રીઓ	કુલ
આસામ	૨૭ ૧	૭ ૮	૧૮ ૧
બિહાર	૨૦ ૬	૩ ૭	૧૨ ૨
સુબા	૩૫ ૫	૧૨ ૮	૨૪ ૬
મધ્ય પ્રદેશ	૨૧ ૮	૫ ૦	૧૩ ૫
મદ્રાસ	૨૮ ૬	૧૦ ૦	૧૧ ૩
ઓરિસા	૨૭ ૩	૪ ૫	૧૫ ૮
પંજાબ	૨૨ ૦	૮ ૪	૧૬ ૧
ઉ પ્રદેશ	૧૭ ૪	૩ ૬	૧૦ ૮
પ ચગાળ	૩૪ ૭	૧૨ ૭	૨૪ ૫
અ વર્ગના રાજ્યો			
હૈદરાબાદ	૬૫ ૧	૩ ૦	૮ ૨
મધ્યભારત	૧૭ ૪	૩ ૭	૧૦ ૮
મહારાષ્ટ્ર	૩૦ ૦	૧૦ ૨	૨૦ ૩
પેશ્વા	૧૭ ૭	૫ ૨	૧૨ ૦
રાજસ્થાન	૧૩ ૭	૨ ૬	૮ ૪
સૌરાષ્ટ્ર	૨૬ ૩	૧૦ ૫	૧૮ ૫
ત્રાવણકુર-કોચિન	૫૫ ૨	૩૭ ૭	૪૬ ૪
ક વર્ગના રાજ્યો			
અંધ્રપ્રદેશ	૨૮ ૧	૧૦ ૩	૨૦ ૧
બેંગાળ	૧૨ ૦	૩ ૮	૮ ૨
કુર્ચ	૩૪ ૦	૧૮ ૦	૨૭ ૨
દિલ્લી	૪૩ ૦	૩૨ ૩	૩૮ ૪
હિમાચલપ્રદેશ અને જિલ્લાપુર	૧૨ ૬	૨ ૪	૭ ૭
કુચ	૨૪ ૪	૧૦ ૨	૧૭ ૧
મથિપુ	૨૦ ૪	૨ ૪	૧૬ ૪

ત્રિપુરા	૨૨.૩	૮.૦	૧૫.૫
વિંધ્ય પ્રદેશ	૧૦.૯	૧.૧	૬.૧
આંધ્રમાન-નિકોબર	૩૪.૨	૧૨.૩	૨૫.૮
સિક્કિમ	૧૨.૮	૧.૩	૭.૩

આમ ભારતમાં શિક્ષિતાનું કુલ પ્રમાણ ૧૬.૬ ટકા છે જેમાં ૨૪.૯ પુરુષો છે અને ૭.૯ સ્ત્રીઓ છે. ત્રાવણકોર-કોચિન સૌથી વધુ શિક્ષિત રાજ્ય છે, વિંધ્ય પ્રદેશ સૌથી ઓછું.

સ્વાસ્થ્ય

બીજા રાષ્ટ્રોની સરખામણીમાં ભારતનું સ્વાસ્થ્ય પ્રમાણ ધણું નીચું છે. માણસની સરેરાશ ઉંમર ૩૨ વરસની છે. પંચવર્ષીય યોજના પ્રમાણે કેન્દ્ર ને રાજ્ય સરકારો મળીને સ્વાસ્થ્ય અંગે ૧૦૩ કરોડ રૂાનો ખર્ચ કરશે. મેક્સિવાનો ઉપદ્રવ આ દેશમાં ધણો વધારે છે. એ માટે ડી. ડી. ટી. તથા મેક્સિરિયા પ્રતિબંધક દ્રવ્યો, છાંટવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. ટી. બી. માટે બી. સી. જી. રસી સોડોને મૂકવામાં આવે છે. કુટુંબનિયોજન તેમ જ વસતીનિયંત્રણ અંગે સલાહ ને સેવાકેન્દ્રો ખોલવામાં આવ્યા છે. અત્યારે ભારતમાં રજિસ્ટર્ડ યથેસા ૬૪,૦૦૦ તબીબો છે. મણુ હવે તબીબી કોલેજોની સંખ્યા વધારવામાં આવી છે અને આરોગ્યખાતું, આયુર્વેદ, હોમિયોપેથી તેમ જ કુદરતી સારવાર અંગેની શિક્ષણસંસ્થાઓને પણ ઉત્તેજન આપવાનું વિચારે છે. પંચવર્ષીય યોજના પ્રમાણે ઇસ્પિતાલો તથા આરોગ્ય અંગેની અન્ય સમવડોમા કેટલો વધારો કરશે તે નીચે દર્શાવ્યું છે.

	૫૦-૫૧માં	૫૫-૫૬ સુધીમાં
ઇસ્પિતાલો	૨,૦૧૬	૨,૦૬૨
દવાખાનાં (સહેરમાં)	૧,૩૫૮	૬,૬૯૫
(ગામડામાં)	૫,૨૨૯	૫,૮૪૦
ઇસ્પિતાલમાં બિછાનાં	૬,૦૬,૪૭૬	૧,૧૭,૨૨૨

તાળ કલમ

અંદાજપત્ર

• ૧૯૫૪-૫૫ માં ભારતના નાણામંત્રીએ નીચેનું અંદાજપત્ર લોકસભા સમક્ષ રજુ કર્યું છે. તેનું આખરી સ્વરૂપ હવે પછી નક્કી થશે, પરંતુ મુખ્ય બાબતમાં ફેરફાર થવાનો સંભવ ઓછો છે.

આવક

(લાખ રૂપિયામાં)

	અંદાજ ૧૯૫૩-૫૪	મુધારેલું ૧૯૫૩-૫૪	અંદાજ ૧૯૫૩-૫૪
જકાત	૧,૭૦,૦૦	૧,૬૫,૦૦	૧,૭૫ ૦૦
સહ આબકારી જકાત	૯૪,૦૦	૯૩,૫૫	૯૨,૬૦
નવા કરવેરાને પરિણામે	—	—	+ ૧૧,૮૫
મ્યુનિસિપલ કર	૩૬,૬૨	૩૮,૪૦	૩૮,૩૫
મ્યુનિસિપલ કર સિવાયનો આવકવેરા	૬૮,૦૮	૬૯,૩૧	૭૦,૬૭
વારસા વેરા	—	—	૨૫
અપ્રીણ	૨,૦૦	૨,૦૭	૧,૮૫
વ્યાજ	૩,૦૫	૨,૭૮	૨,૭૮

આંતરિક વહીવટ	૧૧,૧૮	૧૦,૩૪	૧૦,૪૮
ચલણી નોટ અને ટંકચાળ	૧૫,૬૯	૧૫,૪૧	૨૦,૪૨
સીવીલ કોમો	૧,૫૩	૧,૬૨	૧,૬૩
આવકનાં બીજાં સાધનોમાંથી	૮,૬૯	૧૦,૬૯	૭,૯૨
તાલિયાલની ચોખ્ખી આવક	૨,૩૦	૨,૦૨	૧,૫૦
રેલ્વેની ચોખ્ખી આવક	૭,૬૫	૭,૫૦	૭,૩૭
અસાધારણ બાબતો	૧૮,૪૭	—	૧૦,૨૧
કુલ આવક	૪,૭૬,૧૬	૪,૧૩,૬૬	૪,૪૧,૦૩
નવાં કરવેરાને પરિણામે			+ ૧૧,૮૫
અર્થ			૧
મહેસૂલી અર્થ	૩૨,૪૯	૩૦,૯૨	૩૨,૧૯
જાળસિંચન	૧૯	૧૯	૧૬
રેલુ	૩૭,૧૭	૩૮,૮૫	૪૦,૦૦
મુલકી વહીવટ	૭૧,૨૭	૬૮,૫૭	૮૬,૦૮
ચલણી નાણું ને ટંકચાળ	૨,૫૭	૨,૫૬	૨,૬૩
મુલકી બાંધકામો અને			
વિવિધ જાહેર સુધારણા	૧૫,૦૬	૧૪,૭૫	૧૫,૫૪
પેન્શન	૮,૩૬	૮,૫૯	૮,૪૫
વિવિધ નિર્વાસિતો			
અંગેલું અર્થ	૧૨,૬૭	૧૨,૬૭	૧૦,૨૪
અનાજની સળસીડી	—	૧,૭૭	—
અન્ય અર્થ	૮,૩૪	૯,૯૮	૯,૭૪
રાજ્યોને મદદ	૨૬,૩૭	૨૬,૩૬	૩૨,૪૮
અસાધારણ બાબતો	૨૪,૪૮	૧૫,૭૬	૨૩,૯૭
અંરક્ષણ	૧,૯૯,૮૪	૧,૯૯,૬૮	૨,૦૫,૬૨
કુલ અર્થ	૪,૭૮,૮૧	૪,૩૦,૬૫	૪,૬૭,૦૬
પુરાંત કે બાકી	+ ૪૫	- ૧૬૯૬	- ૧૪૨૧

પેટા ચૂંટણીઓ

સામાન્ય ચૂંટણીઓ પછી ૧૯૫૩ ના ડીસેમ્બરના અંત સુધીમાં લોકસભા માટે ૧૬ અને વિવિધ રાજ્યોની વિધાન સભાઓ માટે કુલ ૧૪૪ પેટા ચૂંટણીઓ થઈ છે, આનાં સત્તાવાર પરિણામો નીચે પ્રમાણે છે: ॥ ૧

લોકસભાની ચૂંટણી

રાજ્ય	ચૂંટણી સંખ્યા	કેન્દ્રિત	પ્ર. સ્.	બીજા પક્ષો
બિહાર	૩	૦	૩	૦
મુંબઈ	૧	૧	૦	૦
મધ્ય ભારત	૧	૦	૦	૧ (હિં. મ.)
મધ્ય પ્રદેશ	૨	૧	૧	૦
મહારાષ્ટ્ર	૩	૧	૧	૧ (સામ્ય.)
રાજસ્થાન	૪	૨	૧	૧ (સ્વ.)
સૌરાષ્ટ્ર	૨	૨	૦	૦
ત્રા. પ્રદેશ	૧	૧	૦	૦
ઉત્તર પ્રદેશ	૧	૧	૦	૦
પ. બંગાળ	૨	૧	૦	૧ (સામ્ય.)
કુલ	૧૬	૧૦	૪	૪

સામાન્ય ચૂંટણી વખતે આ ૧૬ બેઠકોમાંથી કેન્દ્રે ૧૪, પ્રજા સમાજવાદી પક્ષે ૧, હિંદુ મહાસભાએ ૧, સામ્યવાદી પક્ષે ૧, જનસંઘે ૧ અને સ્વતંત્ર સભ્યે ૧ બેઠક મેળવી હતી, આ પેટાચૂંટણીથી કેન્દ્રે ૪ બેઠકો ગૂમાવી અને સમાજવાદીઓએ ૩ મેળવી, એમ કહી શકાય.

પક્ષ	મતનું પ્રમાણ ચેટા ચૂંટણી	સામાન્ય ચૂંટણી
કોંગ્રેસ	૯,૧૦,૦૨૮	૧૫,૦૯,૩૬૦
પ્ર. સમાજવાદી	૪,૬૩,૪૫૭	૫,૧૩,૨૯૭
સામ્યવાદી	૧,૩૬,૮૦૪	૫૭,૯૫૮
ક્રેમી પક્ષો	૫૫,૬૪૭	૨,૨૨,૬૧૫
સ્વતંત્રો	૨,૪૧,૨૯૪	૫,૭૦,૭૪૯
બીજા પક્ષો	૭૪,૫૪૩	૨,૪૬,૯૫૫
કુલ	૧૮,૮૧,૭૭૩	૩૧,૨૦,૮૭૪

રાજ્યોની વિધાનસભા

રાજ્ય	કુલ બેઠકો	કોંગ્રેસને મળેલી બેઠક	પ્ર. સમાજવાદી	અન્ય પક્ષો
અજમેર	૪	૨	—	૨
આસામ	૬	૧	૩	૨
બિહાર	૧૦	૪	૨	૧
મુ. બંધ	૭	૪	૧	૨
દિલ્લી	૫	૧	—	૪
હૈદરાબાદ	૯	૪	૧	૪
મધ્ય ભારત	૭	૩	૧	૩
હિમાચલ પ્રદેશ	૩	૧	૧	૧
મધ્ય પ્રદેશ	૭	૪	૨	૧
મદ્રાસ	૧૭	૬	૬	૫
મહેસુર	૨	૨	—	—
ઓરિસા	૯	૫	૨	૨
વિંધ્ય પ્રદેશ	૪	૨	૨	—
પંજાબ	૧૦	૬	—	૪
રાજસ્થાન	૧૨	૧૦	૧	૧

સૌરાષ્ટ્ર	૬	૫	—	૧
પ. બંગાળ	૮	૪	૧	૩
ઉત્તર પ્રદેશ	૧૩	૫	૬	૨
કુલ	૧૪૪	૭૪	૨૬	૪૧

સામાન્ય ચૂંટણી વખતે આ વિભાગોમાંથી કોંગ્રેસને ૭૪, સમાજવાદી પક્ષને ૧૧, પ્રજા પક્ષને ૫ અને બીજા પક્ષો તથા સ્વતંત્રોને ૫૪ બેઠકો મળી હતી. સમગ્ર રીતે જોતાં આ પરિણામથી કોંગ્રેસનું સરેરાશ સંખ્યાબળ હતું તેટલું જ રહે છે, જ્યારે પ્રજા સમાજવાદી પક્ષે ૧૧+૫ ને બદલે ૨૬ બેઠકો મેળવી છે.

મતનું પ્રમાણ

પક્ષો	ચેટા ચૂંટણી	સામાન્ય ચૂંટણી
કોંગ્રેસ	૧૪,૮૮,૪૭૬	૧૫,૫૦,૧૮૮
પ્રજા સમાજવાદી	૫,૦૪,૭૮૭	૬,૬૮,૦૦૬
સામ્યવાદી	૪,૧૫,૭૯૩	૨,૬૮,૮૦૨
કોમ્યુનિસ્ટ	૧,૫૬,૮૬૦	૨,૪૨,૫૮૯
સ્વતંત્ર	૩,૮૫,૬૬૮	૯,૧૫,૫૧૧
અન્ય પક્ષો	૩,૩૪,૮૦૨	૪,૩૨,૯૮૦
કુલ	૩૨,૮૯,૬૮૫	૪૧,૦૮,૦૨૬

ત્રાવણકોર-કોચીન

ત્રાવણકોર-કોચીનની ચૂંટણીનું આખરી પરિણામ તા. ૩ જી માર્ચે પ્રગટ થયું. ત્રા. કોચીનમાં વિવિધ પક્ષોએ સામાન્ય ચૂંટણીમાં ફેટલી બેઠકો અને ફેટલા મતો મેળવ્યા હતા અને તેની સરખામણીમાં આ વખતે ફેટલું મેળવ્યું છે.

તે બાબતુ' રસપ્રદ છે. ગયે વખતે વિધાનસભાની કુલ બેઠક ૧૦૮ હતી. હવે આંકણીપંચના નિર્ણય અનુસાર ૧૧૭ બેઠકોની વિધાનસભા બને છે.

પ્રથમ સામાન્ય ચૂંટણી વખતની સ્થિતિ :

કુલ બેઠકો		કુલ મત : ૪૨,૦૨,૫૭૪	
૧૦/		મતદાન : ૭૩,૬૮,૧૭૩	
પક્ષોનાં નામ	ફેલ્લી બેઠકો	બેઠકો	મતો
નામ	માટે હરીફાઈ	મળી	મળ્યા
૧ કોંગ્રેસ	૧૦૪	૪૩	૧૧,૮૮,૨૨૭
૨. સમાજવાદી	૭૦	૧૧	૪,૮૫,૧૭૪
૩. કા. સમાજવાદી	૧૧	૬	૧,૧૮,૩૩૩
૪. ત્રા. તા. કોંગ્રેસ	૧૫	૮	૨,૦૧,૧૧૮
૫. તા. કોંગ્રેસ	૧૦	૦	૪૭,૦૫૪
૬. તા. લોકમોરચો	૨	૦	૪,૦૨૫
૭. કે. સમાજવાદી	૧૦	૧	૭૩,૬૮૧
૮. કોમીન પક્ષ	૧૨	૧	૫૬,૫૩૫
૯. ત્રા. કે. પ્રજામતાક	૭	૦	૫૩,૦૩૪
૧૦. સ્વતંત્ર	૨૦૦	૩૮	૧૧,૬૭,૬૮૨
કુલ	૪૨૧	૧૦૮	૩૩,૬૮,૧૭૩

આ વખતે પરિસ્થિતિમાં મોટો ફેર જો પડ્યો કે પક્ષોની સંખ્યા જોષી થઈ અને થોડાક સ્વતંત્ર ઉમેદવાર તથા ત્રાવણકોર તામીલનાડ કોંગ્રેસ સિવાય બધા પક્ષોએ કોંગ્રેસ સામે સંયુક્ત મોરચો રચ્યો. પરિણામ નીચે ગુજળ આપ્યું છે.

કુલ બેઠકો

૧૧૭

કુલ મત : ૪૪,૧૦,૯૫૮

સાત્યુ મતદાત : ૩૮,૮૬,૦૦૭

પ્રશાસનનાં	કેટલી બેઠકો	બેઠકો	મતો
નામ	માટે હરીશર્ધ	મળી	મળ્યા
૧. કોંગ્રેસ	૧૧૩	૪૫	૧૭,૬૨,૮૬૨
૨. પ્ર૦ સમાજવાદી	૩૮	૧૬	૬,૭૧,૬૨૨
૩. સામ્યવાદી	૩૬	૨૩	૬,૫૨,૬૧૩
૪. ત્રાં ત્રાં કોંગ્રેસ	૨૬	૧૨	૨,૩૭,૪૦૮
૫. કાં સમાજવાદી	૧૨	૬	૨,૧૨,૩૫૪
૬. જનસંઘ	૧	૦	૪૦૩
૭. સ્વતંત્ર	૪૩	૬	૩,૬૧,૬૧૫
કુલ :	૨૫૦	૧૧૭	૩૮,૮૬,૦૦૭

મત સંખ્યામાં ૧૭,૪૦૮ બેઠકો મતો દર્શાવે તે અર્થે મળ્યા નથી. જે સ્વતંત્ર સભ્યોમાં ૩ કે. સમાજવાદી પક્ષના છે અને ૫ ને સામ્યવાદીઓએ ટેકો આપ્યો હતો.

આ બેઠકોએ એમ દર્શાવે છે કે બેઠકોની સંખ્યા ૧૦૮ ની ૧૧૭ થઈ એટલે કે ૯ વધી ત્યારે કોંગ્રેસે સામાન્ય ચૂંટણી કરતાં માત્ર ૨૯ વધુ બેઠકો મેળવી, જ્યારે મતસંખ્યામાં એણે સામાન્ય ચૂંટણી કરતાં ઘણા જ સારા ફેરફાર કર્યા. સામાન્ય ચૂંટણી કરતા ૪,૭૪,૭૬૫ વધુ મત એણે મેળવ્યા. પ્રજા-સમાજવાદી પક્ષે બેઠકો ૧૧ ને બદલે ૧૬ મેળવી અને મત પણ ૧,૪૬,૪૪૮ વધુ મેળવ્યા. આ વખતે સામ્યવાદીઓનો સાથ મળ્યો તે વધુ સફળતાનું એક કારણ ગણી શકાય. સામાન્ય ચૂંટણીમાં સામ્યવાદીઓ મોટી સંખ્યામાં સ્વતંત્ર ઉમેદવાર તરીકે કિસા રહ્યા હતા એટલે

એમની સફળતાનું માપ કાઢવાનું મુશ્કેલ છે. નાવણકોર તામીલનાડ કોંગ્રેસે આ વખતે મતોમાં નહિ, પણ બેઠકોમાં ઘણો સારો દેખાવ કર્યો છે અને તે ભવિષ્યની રચનામાં અસરકારક પણ નીવડવાનો છે.

પતિયાળા અને પૂર્વ પંજાબ રાજ્ય સંઘ

પતિયાળા સંઘ એટલે કે પેપ્સુની ચૂંટણીનું આખરી પરિણામ તા. ૫ મી માર્ચે પ્રગટ થયું અને બહુમતિ પક્ષ કોંગ્રેસ હોવાથી તેના નેતા કર્નલ રઘુવીરસિંહે મુખ્ય પ્રધાન તરીકે અને શ્રી વૃષભાણે પ્રધાન તરીકે તા. ૮ મીએ સોમંધવિધિ કરી સત્તા અંકલુ કરી. પેપ્સુમાં સમ્રાટપતિના શાસનનો આ રીતે અંત આવ્યો.

ગઈ સામાન્ય ચૂંટણીમાં પક્ષવાર સ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી: કોંગ્રેસ, ૨૬, અકાલી ૧૯, સામ્યવાદી ૩, પ્રજા પક્ષ ૧, દલિત મહામંડળ ૧, જનસંઘ ૨, સ્વતંત્ર ૮, કુલ ૬૦.

આ વખતની ચૂંટણીનું પરિણામ આ રીતે આવ્યું છે: કોંગ્રેસ ૩૭, અકાલી દળ ૧૦, હિંદુ મહામંડળ ૨, સામ્યવાદી ૪, સ્વતંત્ર ૭, કુલ ૬૦

કોંગ્રેસને આ ચૂંટણીમાં ચોખ્ખી બહુમતિ મળી, પરંતુ કુલ ૧૫,૬૨,૭૪૩ મતમાંથી તેણે મેળવ્યા ૬,૬૭,૧૨૭ એટલે કે ૪૩ ટકા. આ વખતે સમાજવાદી પક્ષ, જન સંઘ, હિંદુ મહાસભા વગેરેને કશું સ્થાન મળ્યું નહિ. અકાલીઓનું બળ ઓછું થયું. પતિયાળા સંઘની ચૂંટણીના આ પરિણામની અસર પંજાબના રાજકારણ ઉપર અને શીખોના ઉચ્ચ કોમવાદ ઉપર પણ થશે.

આ લેખકનાં પુસ્તકો

નવલિકાઓ

૧ સ જીવની -	૪-૮-૦
૨ પ્રાચલિત કા ૧	૪-૦-૦
૩ પ્રાચલિત કા ૨	૪-૮-૦
૪ મનમૂર્તિ	૩-૦-૦
૫ જગતા રેખે (પૂર્વાર્ધ)	૩-૦-૦
૬ જગતા રેખે (ઉત્તરાર્ધ)	૨-૮-૦
૭ કૂટેલા મુવલુધાઓ	૫-૮-૦
૮ ૬ ઓગરહ	૪-૮-૦
૯ વનવાસ	૫-૮-૦
૧૦ કન્યારાજ (ખંડ ૧)	૫-૪-૦
૧૧ ,, (ખંડ ૨)	૫-૪-૦

નવલિકાઓ

૧૨ અવરની વાતો	૩-૮-૦
૧૩ આરંભના જળ	૩-૮-૦
૧૪ અવરની બધા	૩-૦-૦
૧૫ અખંડ જીવો	૩-૦-૦
૧૬ છેલ્લો પ્રયોગ	૩-૮-૦
૧૭ ગણ જગલા	૩-૦-૦
૧૮ વિદાય	૩-૮-૦
૧૯ કલ્યાણમૂર્તિ	૭૫/૫ ૭

શિશુ લેખ

૨૦ લગ્ન-એક સમસ્યા	૨-૮-૦
૨૧ લગ્નસાધના	૩-૪-૦
૨૨ પ્રેમ અને પુરુષાય	૭-૮-૦
૨૩ દીપમંત્ર	૪-૦-૦
૨૪ જીવનસાથીની પસંદગી	૩-૪-૦
૨૫ કુમકુમના પત્થાર	૭૫/૫ ૭
૨૬ 'સંસારચક્ર'ની પ્રતિષ્ઠાઓ	

જીવનચરિત્રો

૨૭ નેતાજી જીવન	૫-૪-૦
૨૮ સિદ્ધિ અણકાનંદ	૩-૦-૦
૨૯ પશ્ચિમ પૂર્વ ગાપુ	૧-૪-૦

શ્રી લાલુખેન મહેતાનાં પુસ્તકો

ઐતિક વાર્તાસંગ્રહો

૧ શોધને અંતે	૨-૪-૦
૨ આશ અને ધરતી	૩-૦-૦

અનુવાદિત નવલકથાઓ

૧ પચેસ પાચાલી	છપાય છે
૪ પત્ની વદુ	૩-૮-૦
૫ પાણીના સાયિયા	૨-૮-૦
૬ ઓદ	છપાય છે
૭ સંસારયાત્રા	૪-૪-૦

જાતિસાહિત્ય

૮ એનુ નામ નરેન્દ્રકુમાર	૦-૧૦-૦
૯ પદર દિવસનો પ્રવાસ	૦-૧૦-૦
૧૦ વીર જવાહરલાલ	છપાય છે
૧૧ પ્રેમભૂતિ કસ્તુરબા	૦-૧-૦
૧૨ દુલસીના પાન	૦-૧-૦

કવે પાઠી

૧૩ તરણીસપ	(નવલકથા)
૧૪ માવત્ર	
૧૫ જુદીજીવન	

